

О. А. Костюченко

Банківське право

Б
а
н
к
і
в
с
ь
к
е

п
р
а
в
о

УДК 347.134(477X075.8)
ББК 67.9(4Укр)404.2я73
К72

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2-1051)

Рекомендовано до друку Вченою радою Академії адвокатури України
(Протокол № 5)

Рецензенти:

Мироненко Н. М. - доктор юридичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, начальник наукового відділу правової експертизи Київського регіонального центру АПРн України;

Фесенко Є. В. - доктор юридичних наук (Академія адвокатури України);

Єрофесєв М. І. — кандидат юридичних наук (зав. відділу Верховної Ради України).

Костюченко А. О.

К72 Банківське право: Підручник / 2-ге вид., переробл. та допов., - К.: Атіка, 2011.- 376 с.

ІБЕ^ 978-966-326-415-8 2-ге переробл. та допов. вид.

ІБЕШ 978-966-326-286-4 1-ше видання

У підручнику відповідно до програми навчального курсу та стандартів вищої юридичної освіти комплексно викладено базові характеристики банківського права, висвітлено суть і джерела банківського права, правове становище Національного банку України та комерційних банків, порядок здійснення банківських операцій. Розглянуто основні положення банківського права розвинутих країн. Матеріал базується на чинному законодавстві та практиці його застосування. Подано також тестові завдання.

Для студентів, викладачів, фахівців фінансової сфери та інших спеціалістів.

УДК 347.134(477)(075.8)
ББК 67.9(4Укр)404.2я73

ІБВІУ 978-966-326-415-8

© А. О. Костюченко, 2011
© Видавництво «Атіка», 2011

Зміст

Вступ.....	6
------------	---

Розділ I

Загальні положення про банківське право України

§ 1. Поняття, предмет і система банківського права	7
§ 2. Спеціальні принципи і джерела банківського права.....	13
§ 3. Питання вдосконалення банківського законодавства.....	18
§ 4. Норми банківського права та їхня класифікація	24
§ 5. Банківські правовідносини, їхні зміст і види	29

Розділ II

Банківська система України та її роль у ринковій економіці

§ 1. Поняття, функції та структура банківської системи України	33
§ 2. Зародження та еволюція банківської справи в Україні	40
§ 3. Питання функціонування банківської системи України	53

Розділ III

Правове становище Національного банку України

§ 1. Загальна характеристика правової природи Національного банку України.....	59
§ 2. Основи взаємовідносин Національного банку України з вищими органами держави.....	64
§ 3. Функції та операції Національного банку України.....	67
§ 4. Мережа та організаційна структура Національного банку України	91
§ 5. Організація роботи Національного банку України	93

Розділ IV

Правове положення комерційних банків

§ 1. Сутність і роль комерційних банків, їхня класифікація	106
§ 2. Порядок створення і припинення діяльності комерційного банку	115

§ 3. Організаційна структура та управління комерційним банком	127
§ 4. Операції та послуги комерційних банків.....	134
§ 5. Правова основа банківського аудиту	143
§ 6. Правова охорона банківської таємниці	149

Розділ V

Правові засади грошового обігу і розрахунків

§ 1. Правове регулювання грошового обігу	155
§ 2. Поняття і зміст розрахункових правовідносин	160
§ 3. Порядок відкриття та закриття рахунків в установах банків	162
§ 4. Правова природа договорів банківського рахунку і банківського вкладу.....	171
§ 5. Порядок і форми розрахунків у господарському обігу.....	174

Розділ VI

Правове регулювання банківського кредитування

§ 1. Поняття, призначення і види кредиту.....	205
§ 2. Поняття та елементи кредитних правовідносин	214
§ 3. Правова природа кредитного договору	217

Розділ VII

Правове регулювання ринку цінних паперів

§ 1. Поняття ринку цінних паперів та його регулювання.....	222
§ 2. Поняття і види цінних паперів	238
§ 3. Операції банків із цінними паперами	246
§ 4. Відповідальність за правопорушення на ринку цінних паперів	250

Розділ VIII

Загальна характеристика національного валютного законодавства

§ 1. Сутність і основні поняття валютного законодавства	263
§ 2. Система органів, що здійснюють валютне регулювання.....	271
§ 3. Правове регулювання валютних операцій.....	274
§ 4. Валютний контроль і відповідальність за порушення валютного законодавства.....	283

Розділ IX

Основи банківського права розвинутих країн

§ 1. Суть банківського права розвинутих країн	296
§ 2. Правова регламентація банківської діяльності в розвинутих країнах.....	302
§ 3. Організація і функціонування банківських систем розвинутих країн	307
§ 4. Інститут банківської таємниці у зарубіжному законодавстві	349
Додаток. Тестові завдання з банківського права	359
Рекомендована спеціальна література.....	371

Вступ

Докорінні зміни, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя, складні процеси демократичної трансформації держави, її перехід до ринкових відносин вимагають глибокого політичного, соціально-економічного та наукового усвідомлення об'єктивності цих процесів, реформування системи всіх сфер соціально-економічного життя, побудови правової держави.

Важливою складовою здійснюваних економічних перетворень є розвиток банківської системи ринкового типу, формування її правових засад як обов'язкової умови ефективної ринкової економіки.

Банківська система як важливий елемент економіки сучасної держави справляє значний і різнобічний вплив на суспільство. Вона не тільки акумулює вільні фінансові ресурси та залучає їх у обіг, а й перерозподіляє грошовий капітал - цей важливий елемент розрахунково-платіжного механізму господарської системи країни, відіграє роль провідника грошово-кредитної політики.

Банківська система та банківське законодавство України перебувають у процесі реформування, їхні вивчення й аналіз мають важливе теоретично-пізнавальне і практичне значення для сучасної юридичної науки.

Пропонований підручник певною мірою поповнює перелік спеціальної літератури, що висвітлює правові засади банківської діяльності, допомагає пізнати сутність банківського права й банківської системи України, опанувати основи правового становища Національного банку України, з'ясувати актуальні проблеми організації та діяльності комерційних банків та засвоїти порядок здійснення основних видів банківських операцій. Наведено загальну характеристику валютного законодавства, подано аналіз правового режиму валютних операцій та операцій з цінними паперами, розглянуто основні положення банківського права розвинутих країн.

Підручник підготовлено відповідно до програми навчального курсу та стандартів вищої юридичної освіти на основі сучасного нормативного матеріалу, який відображає правові аспекти банківської діяльності. Проаналізовано практику застосування прийнятих актів банківського законодавства, що сприяє оволодінню «азбукою» банківської справи.

Метою підручника є підвищити інтерес студентів до банківської сфери, допомогти їм правильно зрозуміти сутність і спрямованість інститутів банківського права.

§ 1. Поняття, предмет і система банківського права

У процесі розбудови демократичної правової держави та становлення ринкової економіки особливого значення набуває вдосконалення банківської системи та ефективне правове регулювання банківської діяльності. Останнім часом вона зазнала суттєвих змін: створено дворівневу банківську систему, все більшого розвитку набуває діяльність комерційних банків та спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів, розширюються нетрадиційні сфери застосування банківського капіталу, істотно змінюється характер взаємовідносин банків з клієнтурою - отже, роль правового забезпечення банківської діяльності посилюється. Саме цим і зумовлена поява дисципліни *«Банківське право»*.

Поняття *«банківське право»* міцно закріпилося в науково-юридичній термінології і широко вживане у практиці банківської діяльності як самостійна юридична категорія і стосується значної групи правовідносин, що виникають у процесі банківської діяльності. У сучасних умовах виникла потреба в більш детальному вивченні проблем правового регулювання банківської діяльності. Втім, правове регулювання банківської діяльності належить до найбільш складних і найменш розроблених проблем національного права.

Велике теоретичне значення має визначення насамперед сутності банківського права та його місця в системі національного права.

Банківське право - це система правових норм, що регулюють порядок організації та діяльності банків України, їх взаємовідносини з клієнтами (юридичними та фізичними особами), що обслуговуються банками, а також порядок здійснення банківських операцій.

Об'єктом регулювання з боку банківського права є банківська діяльність. Банківська діяльність становить сукупність різноманітних

банківських операцій та послуг, які здійснюються виключно банками, і має на меті залучення кредитних ресурсів до реального сектора національної економіки. Банківська діяльність - це цілий комплекс операцій: залучення грошових вкладів, розміщення коштів, ведення рахунків та здійснення розрахунків, купівля-продаж монетарних металів тощо.

Поняття «банківська діяльність» є ключовим елементом фінансової системи держави і має велике значення для визначення сутності та ролі банківського права.

За ринкових відносин ефективна банківська діяльність регулює грошово-кредитні відносини, сприяє надійності банківської системи, визначаючи таким чином успіхи держави у сфері економіки.

Основу банківської діяльності становлять грошово-кредитні відносини, об'єктом яких є гроші та грошові зобов'язання. Банківська діяльність багатогранна і є формою фінансового, кредитного і валютного регулювання. Це різновид підприємницької діяльності, яка здійснюється банками на професійній основі з метою отримання прибутку.

Держава заінтересована в жорсткому регулюванні банківської діяльності, за допомогою якого вона забезпечує виконання своїх завдань і функцій. Ось чому банківська діяльність та банківське право пов'язані так тісно.

Банківська діяльність дістає своє правове відображення в банківському законодавстві - в системі нормативних актів, що видаються відповідними органами держави. Звідси - банківська діяльність тісно пов'язана з банківським правом, яке створює можливість для регулювання і поліпшення банківської діяльності.

Створення банківського законодавства, розвиток та формування банківської системи, забезпечення правового регулювання банківської діяльності зумовлюють актуальність проблеми банківського права, визначення його місця в системі юридичних наук.

Предметом банківського права є суспільні відносини, що виникають у процесі банківської діяльності. Ці відносини регулюють принципи організації та діяльності банків, а також порядок надання банківських послуг. Метод правового регулювання банківської діяльності має досить складну природу: з одного боку, використовується **метод владних приписів**, що властивий адміністративному праву - інтереси держави представляють органи, наділені нею владними повноваженнями (Кабінет Міністрів України, Національний банк України (НБУ)). Існують також владні відносини між

НБУ і комерційними банками. З іншого боку - відносини з клієнтурою, що базуються на методі автономії, тобто юридичній рівності сторін - тут застосовується цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин, для якого характерні оперативна самостійність та рівноправність.

Банківському праву властиві обидва зазначені методи, оскільки завдяки першому держава прямо й безпосередньо регулює поведінку суб'єктів цих відносин, а завдяки другому - лише встановлює межі саморегулювання взаємовідносин суб'єктів.

Правові норми, що регулюють банківські відносини, містяться, насамперед, у загальних нормативних актах і у спеціальних, присвячених регулюванню виключно банківських відносин. Це Конституція України, закони України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, постанови, положення й інструкції НБУ та Міністерства фінансів України, статuti банків тощо.

Система банківського права містить норми, які закріплюють загальні положення банківського права, поняття і структуру банківської системи, правовий статус органів, що займаються банківською діяльністю. Крім того, йдеться і про норми, що регулюють організацію розрахунків, операції з цінними паперами, кредитування та правила валютних операцій.

Банківське право регулює правові основи розрахунків, виходячи з принципу, що всі підприємства, установи й організації різних форм власності зобов'язані зберігати кошти на рахунках у банках і дотримуватися встановленого порядку проведення безготівкових розрахунків. У законодавстві чітко визначено порядок відкриття та закриття рахунків у кредитних установах, встановлено правові форми розрахунків та порядок здійснення розрахунків за цими формами.

Норми банківського права закріплюють правові основи банківського кредитування, визначають правове положення кредитних установ і принципи їх відносин з одержувачами кредитів за умов повернення з дотриманням строків. Норми банківського права регулюють також валютні відносини України з іноземними державами, визначаючи правила валютних операцій на території України.

Отже, всі правові норми, що регулюють організацію банківської системи і проведення банківських операцій, у сукупності формують визначений комплекс норм і мають предметну єдність. Крім того, норми банківського права включають норми інших

галузей національного права. Наприклад, норми цивільного права регулюють товарно-грошові відносини, що складаються у здійсненні банківських операцій банками та іншими фінансовими інститутами, або ж у застосуванні застави у кредитних правовідносинах. Норми адміністративного права регулюють управління кредитною системою і визначають основи побудови банківської системи в країні. Отже, можна дійти висновку, що банківське право слід розглядати як комплексну галузь.

Однак ані предметна єдність норм, ані їхня комплексність не свідчать про те, що *банківське право* є самостійною галуззю єдиної правової системи¹. (Хоча в перспективі можлива трансформація банківського права у самостійну галузь права). *Банківське право нині можна визначити як підгалузь фінансового права України, яка спрямована на мобілізацію та розподіл коштів з метою забезпечення виконання завдань і функцій держави*. При цьому мобілізація й розподіл грошових ресурсів здійснюються у процесі проведення банківських операцій? у кредитуванні, регулюванні розрахункових і валютних операцій та функціонуванні ринку цінних паперів.

Банківське право, яке має комплексний характер і відображує діяльність різних суб'єктів (від представницьких і виконавчих органів до юридичних і фізичних осіб) у банківській сфері, зумовлює зв'язок з іншими галузями права: конституційним, адміністративним, фінансовим, цивільним і господарським.

Особливо великого значення набувають норми конституційного права, що встановлюють компетенцію органів законодавчої і виконавчої влади у сфері кредитно-грошової політики та обігу державних цінних паперів. У конституційному праві закріплено загальні принципи і положення стосовно банківської діяльності держави. Наприклад, у ст. 99 Конституції України зазначено, що забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави - НБУ.

Адміністративне право визначає принципи організації та діяльності органів виконавчої влади (Кабінету Міністрів України, НБУ, ДКЦПФР тощо), повноваження цих органів у сфері кредитування, організації розрахунків і валютних операцій, обігу цінних паперів. Банківське право регулює, в першу чергу, майнові відносини, що виникають у сфері кредитування і проведення розрахун-

¹ Горбунова О. Н. Выделять банковское право в отдельную отрасль пока рано,- М.: Юридический мир, 1998, № 8,- С. 45.

ків, і тим самим тісно пов'язане з цивільним правом. Норми цивільного права є правовою базою здійснення банківської діяльності і відображаються у Цивільному кодексі України. Наприклад, у договорах банківського рахунка та кредитного договору нормами цивільного права регулюються такі питання, як: укладення цих договорів, зміст прав та обов'язків сторін, заставне забезпечення, ряд розрахункових і кредитних санкцій, відповідальність сторін за неналежне виконання своїх обов'язків. Крім того, комерційні банки, будучи суб'єктами господарської діяльності, здійснюють на договірних умовах кредитно-розрахункове, касове та інше банківське обслуговування підприємств, установ, організацій і громадян, у своїй діяльності керуються також нормами цивільного права.

Банківське право тісно пов'язано з фінансовим правом. Якщо фінансове право регулює відносини, що безпосередньо пов'язані з фінансовою діяльністю держави, тобто з мобілізацією, розподілом і використанням фінансових ресурсів держави, то банківське право регулює суспільні відносини в межах банківської системи, відносини між банками і клієнтами тощо, з використанням правових засобів, характерних для фінансового права. Існує також тісний взаємозв'язок банківського права з такими економічними дисциплінами, як банківська справа, гроші і кредит та ін. Сутність банківського права значною мірою визначена сутністю фінансовою і грошово-кредитною системами, закономірностями їх взаємозв'язку, тоді як понятійний апарат економічних дисциплін безпосередньо використовується в банківському праві.

Банківське право України регулює різноманітні за своїм змістом банківські правовідносини, що пов'язані з банківською діяльністю та її здійсненням. Численні та різноманітні норми й інститути банківського права взаємопов'язані та узгоджені. Суспільні відносини, що становлять предмет банківського права, здійснюються через відповідну систему.

Система банківського права об'єднує та характеризує співвідношення та зовнішню структуру об'єднання нормативних актів, внутрішньо обумовлених єдиною метою - регулюванням банківських правовідносин. Система банківського права будується насамперед на підставі поділу її норм на групи залежно від особливостей регульованих нею окремих видів суспільних відносин. Відповідно складається така система банківського права України: загальна частина та особлива, яка включає спеціальні банківсько-правові інститути.

Загальна частина містить норми, які закріплюють загальні, принципіві положення банківського права і його статутні інститути (поняття, принципи і джерела банківського права, правове становище НБУ та комерційних банків, сутність і функції банківської системи України).

До особливої частини належать норми, що регулюють основні функціональні інститути банківського права, за допомогою яких безпосередньо здійснюється банківська діяльність. Особлива частина банківського права об'єднує такі інститути: договір банківського рахунка, банківське кредитування, охорона банківської таємниці, валютні операції банків, правове регулювання ринку цінних паперів та ін.

Банківське право України сьогодні можна розглядати у трьох аспектах: як підгалузь фінансового права, яка формується в самостійну комплексну галузь права, як окрему навчальну дисципліну, що вивчають в юридичних та економічних вузах, і як не розвинену ще науку, об'єкт дослідження якої тільки створюється. Остання має вивчати категорії і поняття, що стосуються правового регулювання банківської діяльності, та виробляти рекомендації щодо вдосконалення банківського права.

Сьогодні питанню формування цілісної системи банківського права не приділяється належна увага, цей процес відбувається безсистемно. Наука банківського права тільки формується, а її методологія, поняттєвий апарат перебувають на стадії розроблення. Відсутність теоретичного обґрунтування місця та ролі банківського права в системі суспільних наук впливає на ступінь його досконалості та практику застосування. Існуючі норми банківського права не сприяють стійкості банківської системи і національної валюти, стимулюють монополію банківського бізнесу, не забезпечують захист прав і законних інтересів клієнтів та банків.

Таким чином, **банківське право тісно пов'язане з економічними процесами в державі і застосовується для врегулювання специфічних відносин, що виникають у процесі банківської діяльності та надання банківських послуг.**

В умовах ринкової економіки та існування фінансової кризи роль банківського права, безумовно, посилюватиметься. Як інструмент вивчення фінансово-кредитного механізму воно спрямоване на забезпечення раціонального й ефективного функціонування банківської системи в державі та сприяє розвитку кредитної системи, встановленню правових основ розрахунків та валютних відносин на території України.

§ 2. Спеціальні принципи і джерела банківського права

Банківське право ґрунтується як на загальноправових принципах, притаманних усьому національному праву (законності, верховенстві права та рівності всіх перед законом і судом та ін.), так і на спеціальних, що мають свої специфічні ознаки і притаманні саме банківській сфері. Принципи банківського права мають нормативне значення і відіграють роль орієнтирів у формуванні банківського законодавства.

У ринкових умовах такі принципи мають сприяти вдосконаленню економічних відносин і способів правового регулювання з метою підвищення ефективності функціонування банківської системи, здатної мобілізувати фінансові ресурси та сконцентрувати їх на пріоритетних напрямках структурної перебудови економіки.

До спеціальних принципів банківського права належать:

- **принцип свободи банківської діяльності.** Суб'єкти банківської діяльності мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Обмеження у здійсненні банківської діяльності передбачаються законодавством України;

- **принцип неухильного виконання обов'язкових економічних нормативів, установлених НБУ, норм чинного законодавства.**

Цей принцип зобов'язує суб'єктів банківських правовідносин дотримуватись правил поведінки, що приписують норми банківського права. Наприклад, правилами НБУ передбачено, що комерційні банки зобов'язані дотримуватись економічних нормативів, установлених НБУ;

- **принцип поєднання публічних і приватних начал у банківській сфері.** З одного боку, держава займається організацією, регулюванням і управлінням банківською системою в інтересах усього суспільства. А з іншого,- проявляються приватні інтереси кредитних установ, клієнтів, тобто діє паритет інтересів всіх суб'єктів банківського права;

- **принцип задоволення потреб клієнтів та максималізації прибутку, отримуваного банками.** Відносини банку з клієнтами базуються таким чином, щоб укладення угод з пов'язаними особами передбачали б нарахування відсотків та комісійних за здійснення банківських операцій. Взаємовідносини банку з клієнтами

будуються на ринкових відносинах, які насамперед передбачають отримання прибутку банками;

- **принцип добровільності взаємовідносин і взаємної заінтересованості банківських установ та їхніх клієнтів.** Суб'єкти банківських правовідносин (у кредитуванні, організації розрахунків) будують відносини на підставі рівності сторін, їх диспозитивності та ініціативності у формуванні й виконанні прав та обов'язків. У цих відносинах проявляються взаємна воля і свідомість учасників;

- **принцип захисту державою економічної конкуренції та заборони діяльності, що спрямована на монополізацію і недобросовісну конкуренцію.** Це означає, що банкам забороняється укладати угоди з метою обмеження конкуренції в банківській діяльності чи монополізації умов надання кредитів, інших послуг, установлення процентних ставок і комісійної винагороди. Комерційні банки не мають права без згоди НБУ зменшувати розмір статутного капіталу і розподіляти резерви серед акціонерів банку.

Банкам забороняється вчиняти будь-які дії щодо впровадження у своїй практиці недобросовісної конкуренції. Факти недобросовісної конкуренції щодо надання банкам тих чи інших банківських послуг або здійснення операцій є підставою для заборони цим банкам подальшого надання таких послуг або здійснення операцій.

Контроль за дотриманням законодавства з питань захисту економічної діяльності у сфері банківської діяльності здійснює Антимонопольний комітет України (АКУ). Реорганізація комерційних банків відбувається за погодженням з АКУ у випадках, передбачених чинним законодавством.

Для подальшого розвитку економічної конкуренції й обмеження прояву монополізму серед банків НБУ вживає заходів щодо лібералізації кредитного ринку через створення однакових для комерційних банків умов доступу до кредитних аукціонів НБУ, а також щодо лібералізації валютного ринку;

- **принцип нагляду за діяльністю банків та інших кредитно-фінансових установ.** У належному функціонуванні банківської системи найважливішу роль відведено нагляду. Без нього не може здійснюватися економічна діяльність, за його допомогою забороняється втручання держави у внутрішньогосподарську сферу комерційних банків, підприємств, забезпечується законність у банківській сфері, запобігання правопорушенням, за його сигналами притягуються до відповідальності винні особи.

На практиці цей принцип виявляється в тому, що Верховна Рада України контролює діяльність НБУ (затверджує кошторис та звіт про його роботу, ліміт зовнішнього державного боргу); НБУ контролює діяльність комерційних банків (установлює для них економічні нормативи, перевіряє їхнє створення шляхом реєстрації, контролює додержання ними законодавства).

Банківська діяльність отримує своє правове виявлення в нормативних актах (джерелах права), які видаються відповідними органами держави.

Джерелом національного права є, як відомо, форма вираження державної волі в нормативних актах - офіційних письмових документах компетентного органу держави, в яких установлюються норми права. Джерела банківського права становлять багаторівневу систему нормативних актів та інших джерел права.

До джерел банківського права належать: Конституція України (зокрема, статті 99, 100), закони й постанови Верховної Ради України (наприклад, Закон України від 30 жовтня 1996 р. «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», Закон України від 22 листопада 1996 р. «Про відповідальність за несвочасне виконання грошових зобов'язань», Закон України від 5 квітня 2001 р. «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні», Закон України від 22 травня 2003 р. «Про електронний цифровий підпис», Закон України від 23 червня 2005 р. «Про організацію формування та обігу кредитних історій», постанова Верховної Ради України від 17 червня 1992 р. «Про застосування векселів в господарському обороті України») та ін.

Важливе місце як джерела банківського права займають Цивільний кодекс України, в якому містяться розділ 71 «Про позику, кредит і банківський вклад», розділ 72 «Про банківський рахунок», розділ 73 «Про факторинг», розділ 74 «Про розрахунки», а також Господарський кодекс України (гл. 35). Норми цих глав кодексів регулюють важливі аспекти банківської діяльності.

У системі банківського законодавства особливу роль відведено законам, які мають вищу юридичну силу і охоплюють найбільш важливі питання, що виникають у банківській сфері. Серед чинних виділяються такі фундаментальні закони: Закон України від 7 грудня 2000 р. «Про банки і банківську діяльність», який визначає правові основи існування банків, порядок створення й основні принципи їх діяльності, встановлює правову природу взаємовідносин з клієнтами та їхній захист, Закон України від

20 травня 1999 р. «Про Національний банк України», який регулює правовий статус НБУ, його функції, повноваження, основи взаємовідносин з вищими органами держави, мережу і порядок його роботи.

Серед джерел банківського права важливий блок становлять підзаконні нормативні акти, які можна поділити на дві групи.

1. Укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України.

Наприклад, Укази Президента України: від 16 березня 1995 р. «Про заходи щодо нормалізації платіжної дисципліни в народному господарстві України», «Про застосування штрафних санкцій за порушення норм з регулювання обігу готівки» від 12 червня 1995 р., від 18 липня 2006 р. «Про заходи щодо посилення захисту прав громадян, які є вкладниками банків, та інших клієнтів банків і забезпечення стабільності у банківській системі». Постанови Кабінету Міністрів України, які приймаються відповідно до ст. 117 Конституції України, є обов'язковими до виконання на всій території України. Наприклад, постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку накладення арешту на цінні папери» від 22 вересня 1999 р. «Про повноваження Державного експортно-імпортного банку України на виконання міжбанківських угод, укладених з групою італійських кредитних інститутів» від 21 серпня 2000 р., «Про затвердження порядку участі держави у капіталізації банків» від 4 листопада 2008 р. та ін.

2. Нормативні акти міністерств, державних комітетів, що стосуються сфери банківської діяльності, а також нормативні акти НБУ. Ці акти приймаються в межах компетенції того органу, що їх видає, у вигляді постанов, положень, наказів, інструкцій, правил тощо.

Наприклад, постановою Правління НБУ від 14 серпня 2003 р. № 337 затверджено Інструкцію про касові операції в банках України; постановою Правління НБУ від 30 травня 2007 р. Правила використання готівкової іноземної валюти на території України; наказом Міністерства фінансів та Міністерства економіки України від 25 лютого 1997 р. затверджено Порядок виписування та погашення простих векселів, що видаються вітчизняними нафтопереробними заводами у разі поставки на ці заводи нафти суб'єктами підприємницької діяльності - резидентами.

До своєї групи джерел належать також нормативні акти, прийняті асоціаціями та господарюючими суб'єктами (рішення Асоціації комерційних банків та локальні акти - статuti комер-

ційних банків, установчі договори, положення про філії, представництва).

У правовому відношенні важливе значення має введення Указом Президента України від 3 жовтня 1992 р. № 493/92 в Україні державної реєстрації відомчих нормативних актів, що здійснюється Міністерством юстиції України (стосовно актів, прийнятих центральними органами та управліннями юстиції областей і міст Києва й Севастополя, стосовно актів місцевих органів управління). Це правило поширено і на нормативні акти, що видаються НБУ. Державна реєстрація відомчих нормативних актів спрямована на дотримання принципу верховенства закону та забезпечення законності актів відомчого нормотворення, їх відповідності законам, додержання охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій в Україні¹.

Серйозним недоліком відомчого нормотворення була хибна практика НБУ приймати нормативні акти у формі листів, телеграм, що суперечила поняттю «нормативний акт» і не передбачалась законом як форма існування офіційного документа.

Розвиток міжнародного співробітництва в банківській сфері, інтернаціоналізація банківського бізнесу зумовлює важливу роль у правовому регулюванні таких специфічних джерел банківського права, як міжнародні звичаї та міжнародні договори.

До міжнародних звичаїв, які склалися в міжнародній практиці, слід віднести, наприклад, Уніфіковані правила та звичаї МТП для документарних акредитивів у редакції 1993 р., Уніфіковані правила МТП за інкасо в редакції 1995 р.

У ст. 9 Конституції України зазначено, що чинні міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. До таких слід віднести

¹ Див.: Указ Президента України від 3 жовтня 1992 р. № 493/92 «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, відомств та інших органів виконавчої влади» // *Голос України*- 1992 .- 8 жовтня; постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731 «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» // *Урядовий кур'єр*— 1993.- 18 лютого; ст. 56 Закону України від 20 травня 1999 р. «Про Національний банк України» // *Відомості Верховної Ради України*.- 1999 .- № 29; Порядок подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації, затв. наказом Міністерства юстиції України від 12 квітня 2005 р. № 34/5 / *Офіційний вісник України*, 2005,- № 15,-Ст. 799.

Женевські вексельні конвенції 1930 р., Одноманітний закон про чеки 1931 р., Конвенцію з міжнародного фінансового лізингу 1988 р. та¹ ін. До міжнародних джерел банківського права належать стандарти, розроблені Базельським комітетом з банківського нагляду, які забезпечують об'єктивну оцінку внутрішньої системи з боку наглядових і офіційних органів та дозволяють порівняти їх зі встановленими критеріями.

Важливе місце в банківській практиці займають також правові звичаї та правила ділового обороту. У визначенні місця звичаю в ієрархії правових норм слід виходити з того, що в більшості зарубіжних країн звичай становить насамперед норму, що доповнює закон, у тих випадках, коли відповідний припис у законі взагалі відсутній або він неповно врегулював те чи інше положення. Прикладом легалізації впровадження звичаю як джерела права є ст. 7 Цивільного кодексу (далі - ЦК) України «Звичай». Цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту. Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

Місце звичаю ділового обороту визначено в п. 2 ст. 630 ЦК України таким чином: якщо в договорі не міститься посилання на типові умови, такі типові умови можуть застосовуватися як звичай ділового обороту, якщо вони відповідають вимогам ст. 7 ЦК України.

Отже, звичаї ділового обороту, що застосовуються в банківській практиці, включають як міжнародні звичаї, що склалися в міжбанківській практиці, так і правила ділового обороту, що мають міжнародний характер.

§ 3. Питання вдосконалення банківського законодавства

Ефективне функціонування банківської системи України багато в чому визначається рівнем її правової основи і неможливе без визначення правового статусу суб'єктів кредитної системи та детальної регламентації різних аспектів банківської діяльності. Створення

¹ Див.: *Закони України від 11 січня 2006 р. «Про приєднання України до Конвенції УНІДРУА про міжнародний лізинг» та «Про приєднання України до Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг».*

повноцінного банківського законодавства є запорукою належного управління економікою держави, побудови механізму сучасної кредитної системи України і формування правової держави.

Банківська система України функціонує на підставі цілої системи нормативно-правових актів, яка визначається терміном «банківське законодавство», які регулюють суспільні відносини у сфері банківської діяльності. Його можна визначити як систему нормативних, взаємодіючих між собою актів, що містять норми, які регулюють діяльність банків та інших кредитно-фінансових інститутів (відносини у встановленні структури та функцій кредитно-банківської системи, здійсненні основних банківських операцій), а також їхні взаємовідносини з клієнтами, питання правового регулювання розрахункових, кредитних, валютних відносин та операцій із цінними паперами, а також організацію банківського регулювання і банківського нагляду. Банківське законодавство - це значний масив різноманітних за юридичною силою, формою і сферою дії нормативних актів, що мають визначену ієрархічну систему. Тут банківське законодавство має ряд особливостей.

Перша особливість - міжгалузевий характер банківського законодавства, адже воно містить норми різних галузей права. Найбільшого значення тут набувають норми конституційного, адміністративного, цивільного та фінансового права. Водночас багатогранність самої банківської діяльності дає підстави включати до складу банківського законодавства ще й норми кримінального права (наприклад, кримінальна відповідальність за виготовлення, збут фальшивих грошей, цінних паперів та іноземної валюти або за порушення правил про валютні операції), цивільно-процесуального права (наприклад, відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника або порядок стягнення коштів за виконавчими документами з установ, підприємств, організацій) та інших галузей права. Ураховуючи інтегративний характер банківського законодавства, його можна назвати комплексною галуззю законодавства, яка є окремою специфічною структурою в системі національного законодавства.

Другою особливістю банківського законодавства України є значна кількість підзаконних нормативних актів. І водночас законів, що регулюють різні аспекти і питання банківської діяльності, - недостатньо. У таких країнах, як Великобританія, Німеччина, США, Франція, діє розгалужений масив законів, що регулюють банківську діяльність та забезпечують ефективне функціонування кредитної системи цих країн.

Недостатня кількість законів у цій сфері пояснюється, з одного боку, складною і повільною процедурою їх прийняття, а з іншого, - тим, що банківські відносини надто динамічні. Це вимагає постійного внесення змін, спрямованих на вдосконалення зазначеної діяльності, що забезпечується оперативним прийняттям підзаконних нормативних актів. Отже, наявний перекис законодавства в бік відомчих нормативних актів.

Відомчі нормативні акти (постанови, інструкції, положення і правила) видаються на виконання та в межах закону і покликані усунути прогалини в правовому регулюванні банківських суспільних відносин.

Третьою особливістю банківського законодавства є те, що основний його масив, як зазначалось, представлений відомчими нормативними актами. При цьому деякі центральні органи державного управління спеціальної компетенції (НБУ, Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку) наділені функціями нормотворчого характеру і видають підзаконні нормативні акти, які мають міжвідомчий характер, відображають специфічну сферу їх діяльності і є обов'язковими для всіх юридичних і фізичних осіб.

Наступною особливістю банківського законодавства є проблема розмежування його з іншими галузями законодавства (адміністративним, фінансовим і цивільним), що має практичне значення для ефективного розвитку і функціонування економіки. При цьому слід констатувати ключову роль публічних начал в регулюванні банківської діяльності, зокрема, це стосується питання меж втручання держави в банківську сферу.

Для вдосконалення банківського законодавства принципове значення має процес його інтеграції та диференціації.

Інтеграція правового регулювання банківської діяльності забезпечує посилення взаємозв'язку та взаємодії банківського законодавства з іншими галузями законодавства (адміністративним, цивільним, фінансовим).

Диференціація правового регулювання банківської діяльності полягає в його розмежуванні, в особливостях правового регулювання різних сфер банківської діяльності (розрахункових, кредитних, валютних відносин та ін.). У практичному плані мова йде про розмежування банківського права на публічне і приватне, матеріальне і процесуальне тощо.

Як відомо, сучасний нормативний вакуум у сфері банківської діяльності зумовлений зміною соціально-політичного устрою і на-

прямів економічного розвитку країни. Деякі нормативні акти не завжди узгоджуються між собою, інколи навіть суперечать один одному; слід ще багато зробити для поліпшення правового регулювання банківських відносин і побудови кредитної системи в Україні.

Серйозним недоліком для регулювання банківських відносин є внесення частих змін до законів невдовзі після їх прийняття, як це було, наприклад, із попереднім Законом України «Про банки і банківську діяльність». Часті зміни та доповнення до законів не сприяють стабільності банківського законодавства і негативно впливають на практику його застосування суб'єктами господарювання.

На стані банківського законодавства негативно позначається і практика численних змін «правил гри», зокрема прийняття за короткий час різних відомчих нормативних актів з одних і тих самих питань. Так, за роки незалежності держави Правління НБУ неодноразово змінювало нормативні акти (інструкції, положення, правила) з окремих питань банківської діяльності: зокрема, про порядок створення та державної реєстрації банків, про застосування НБУ заходів впливу, про безготівкові розрахунки, про порядок відкриття та закриття рахунків у банках тощо.

Важливе значення для розвитку банківського законодавства має концепція розвитку банківської системи України, яка повинна містити основні напрями та шляхи вдосконалення банківського законодавства. Зокрема, актуальним як у теоретичному, так і в практичному аспекті є питання його кодифікації. В розробленому творчим колективом НБУ проекті концепції розвитку банківської системи України передбачалося створити на основі всіх чинних законодавчих і нормативних документів систематизований Кодекс нормативних актів щодо банківської діяльності, постійно підтримуючи його в робочому стані та ознайомлюючи з ним усі банки України¹. Однак ця пропозиція залишилася нереалізованою.

З огляду на виняткове значення проблем удосконалення банківського законодавства, слід вирішити низку питань. У плані законодавчої діяльності Верховної Ради України слід прийняти пакет законопроектів з питань банківської справи. У цьому пакеті такі закони: «Про комерційні банки», «Про банківський кредит», «Про кредитну установу», «Про Ощадний банк», «Про валютне регулювання», «Про банківський нагляд», «Про іпотечні банки», «Про страхування обігу цінних паперів», «Про інкасацію», «Про

¹ Див.: Вісник Національного банку України - 1996 - № 1 - С. 22.

безготівкові розрахунки», «Про механізм повернення капіталу, вивезеного з України», «Про строкові фінансові інструменти», «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», «Про ломбарди», «Про страхування внесків фізичних осіб у банках», «Про діяльність іноземних банків та банків з іноземним капіталом» та ін.

Удосконаленню банківського законодавства сприяло б вирішення на законодавчому рівні таких питань: про страхування депозитів та кредитів, про Державну скарбницю України, організацію та порядок роботи банківської системи в особливий період, про систему державного банківського аудиту, про відповідальність банків за незаконні банківські операції, про дочірній банк та інші кредитні установи (фінансові та холдингові компанії), про банкрутство і неспроможність кредитних установ, про механізм реорганізації банків, про правове забезпечення електронних платіжних систем, про систему страхування банківських цінностей під час їх зберігання та перевезення, про захист прав кредиторів тощо.

Робота щодо вдосконалення банківського законодавства не обмежується прийняттям лише законів, необхідне й нормативне регулювання окремих сфер банківської діяльності та їхніх відносин із клієнтами (розрахункових, кредитних, валютних та ін.), формування спеціального механізму реалізації тих чи інших положень у банківській сфері (йдеться про формування кредитно-фінансового інституту трастових операцій, про порядок виконання заставних зобов'язань у разі неповернення кредитів, про лібералізацію валютних операцій - переказ іноземної валюти за кордон або залучення іноземних інвестицій, упорядкування засад вексельного обігу, врегулювання інституту арешту коштів банків та ін.).

Аналіз чинного банківського законодавства свідчить, що воно перебуває ще на етапі розвитку і не повною мірою відповідає вимогам ринкової економіки.

Для банківського законодавства характерні такі негативні риси:

а) багаторівневий характер правового регулювання банківської діяльності та наявності значної кількості підзаконних нормативних актів. У зв'язку з цим особливо актуальним є дотримання ієрархії джерел банківського права;

б) відсутність єдиного кодифікованого акта з банківської діяльності;

в) динамічність норм банківського права і внесення частих змін і доповнень до нормативних актів, що регулюють банківську діяльність;

г) суперечливість і складність багатьох нормативних актів, їхня неузгодженість з актами, які стосуються взагалі народного господарства і регулюють господарські відносини;

д) недостатня кількість офіційних джерел, де публікуються нормативні акти з банківської діяльності, і труднощі, що виникають з пошуком і користуванням цими актами.

Опублікування нормативних актів не відповідає формальним вимогам обнародування, а умови їх розповсюдження не забезпечують загальнодоступності актів.

Поряд із вдосконаленням безпосередньо банківського законодавства, складовою частиною цього процесу є здійснення інших заходів.

1. Норми банківського законодавства необхідно узгоджувати з нормами інших галузей національного законодавства, тобто враховувати норми актів суміжного законодавства, що є основою концептуального характеру.

2. Відображати в чинному законодавстві міжнародні норми і звичаї, що застосовуються в банківській практиці.

3. Чіткіше розмежовувати повноваження законодавчих та виконавчих органів у банківській сфері.

4. Обмежити до мінімуму втручання держави в банківську сферу і намагатись ліквідувати монополізацію НБУ в управлінні кредитно-банківською системою.

5. Національному банку систематично розробляти й видавати методичні вказівки та роз'яснення щодо деталізації застосування банківського законодавства чи регулятивних правил.

6. Удосконалювати єдину державну інформаційну систему реєстрації позичальників, тобто такий централізований банк даних, де накопичується інформація про фінансовий стан позичальників, та підтримувати її ефективність.

7. Провести реформування бухгалтерського обліку в поєднанні з удосконаленням аудиторських стандартів та аудиторської практики (зокрема, розробити нормативні документи стосовно реорганізації банківського обліку та звітності в банківській системі), посилити рівень їх застосування, враховуючи міжнародні стандарти бухобліку та аудиту.

8. Законодавчо врегулювати порядок організації та функціонування електронних платіжних систем, утворити Єдину платіжну систему під захистом НБУ.

9. Створити спеціальне агентство з питань реструктуризації банківських активів, яке організувало б оперативну роботу з реструктуризації управління банками та їхніми активами.

10. Потребує уваги і практика вдосконалення і реалізації законодавства, спрямованого на запобігання використанню банківської системи для легалізації нелегальних доходів, одержаних злочинним шляхом.

Важливу роль у розвитку національного банківського законодавства має відіграти процес міжнародного співробітництва у сфері правового регулювання банківської діяльності, адаптації його до відповідного законодавства Європейського Союзу, поступового приведення нормативних актів України до Європейських стандартів¹.

Отже, чинне національне банківське законодавство має прогресивний вектор і підпорядковане меті регулювання ринкової системи економіки. Однак найважливішою проблемою залишається розширення та якісний розвиток правового фундаменту управління банківською системою і банківською діяльністю, відповідність сучасного національного банківського законодавства міжнародним банківським стандартам.

Удосконалення національного банківського законодавства сприятиме функціонуванню ринкової економіки, подоланню фінансової кризи, прискоренню формування ефективної банківської системи України.

§ 4. Норми банківського права та їхня класифікація

Банківська діяльність, будучи важливим елементом функціонування фінансової системи держави, є об'єктом регулювання з боку банківського права. Відносини, що виникають у процесі

¹ Див.: *Концепцію* адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленоу постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. № 1496; Закони України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року № 228-IV; «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 16 березня 2004 р. та підзаконні нормативно-правові акти (Указ Президента України від 30.08.2000 р. «Про Національну раду з питань адаптації законодавства до законодавства Європейського Союзу», Положення про Центр європейського та порівняльного права, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 28.10.2004 р. та ін.

банківської діяльності, регулюються нормами банківського права. Норми банківського права є загальнообов'язковими правилами поведінки, які встановлюють і регулюють публічні відносини, пов'язані з організацією та функціонуванням банків, а також приватні відносини банків з клієнтами, тобто з порядком здійснення ними банківських операцій. Для з'ясування поняття *норми банківського права* важливе значення має визначення специфічних ознак, що характеризують норми банківського права.

Норми банківського права регулюють специфічну групу суспільних відносин - банківські правовідносини, тобто взаємовідносини суб'єктів банківського права в процесі здійснення банківської діяльності. Ці відносини мають як публічний, так і приватний характер.

Норми банківського права є за своєю природою спеціальними нормами і з огляду на це підлягають застосуванню.

Норми банківського права чітко визначають юридичні права і обов'язки учасників, закріплюють правове положення суб'єктів банківських правовідносин і передбачають певні варіанти їх поведінки. У нормах банківського права жорстко закріплено вимоги держави у сфері банківської діяльності і встановлено відповідальність за невиконання приписів держави. Ці норми, як правило, мають імперативний (обов'язковий) характер, забезпечений примусовою силою держави. Однак деякі норми банківського права диспозитивні. Так, норми, що регулюють укладання банківських договорів, є згодою сторін і дають їм можливість визначити конкретний зміст своїх прав та обов'язків.

Норми банківського права регулюють організацію і функціонування банківської системи, основу якої становлять грошово-кредитні відносини, об'єктом яких є гроші та грошові зобов'язання. З цього випливає, що банківські правовідносини регулюються не лише нормами банківського права, а й нормами інших галузей права - адміністративного, цивільного, фінансового та ін. Наприклад, норми цивільного права регулюють розрахункові та кредитні відносини, а норми адміністративного права (ст. 166⁵ КУпАП) передбачають адміністративну відповідальність у вигляді накладення штрафів на керівників банків та інших осіб за порушення вимог банківського законодавства. У банківській практиці також застосовуються звичаї ділового обороту та банківські звичаї, які можуть визнаватися нормами банківського права лише за умови їхнього визнання НБУ. Як приклад можна навести Указ Президента України від 4 жовтня 1994 р. № 566/94 «Про заходи щодо

впорядкування розрахунків за договорами, що укладають суб'єкти підприємницької діяльності України», в якому міститься посилення на звід звичаїв - Уніфікованих правил та звичаїв МТП для документарних акредитивів у редакції 1993 р.

Норма ст. 9 Уніфікованих правил МТП за інкасо в редакції 1995 р. є банківським звичаєм і передбачає, що банки будуть діяти сумлінно і виявляти розумну старанність.

Структура норм банківського права, тобто їхня внутрішня побудова, складається з таких елементів - *гіпотези, диспозиції та санкції*. Однак ці елементи мають ряд особливостей. **Гіпотеза** цих норм визначає умови, за яких можуть виникати банківські правовідносини. Ці умови виражені конкретно і характеризуються чіткістю. Наприклад, надання банками кредитів може відбуватися за певних умов: забезпеченості, платності кредиту або гіпотеза норми, яка визначає умови, за яких НБУ може відмовити в реєстрації комерційного банку. **Диспозиція** норм банківського права детально формулює правила поведінки учасників банківських правовідносин, тобто визначає їхні права й обов'язки. Так, ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачає перелік банківських операцій, які банки мають право здійснювати.

Способом захисту правил, установлених нормами банківського права, є санкції. **Санкції** норм банківського права передбачають юридичні засоби, які використовуються суб'єктами цих правовідносин для захисту приписів держави. За порушення банківського законодавства можуть застосовуватися адміністративні, кримінальні, дисциплінарні, фінансові санкції. До них належать штрафи і пеня, застосування кредитних санкцій за користування банківським кредитом тощо. До порушників банківського законодавства застосовуються і специфічні заходи - оперативні санкції, що передбачені законодавством, спрямовані на запобігання правопорушенням і мають на меті налагодити діяльність конкретного банку.

Відповідно до ст. 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність» НБУ має право застосувати до банків такі заходи впливу, як: відкликання ліцензії, призупинення виплати дивідендів чи розподілу капіталу, підвищення економічних нормативів, ліквідація і реорганізація банку та ін.¹. У статтях банківського законодавства не завжди містяться одночасно всі три елементи норми

¹ Див.: *Стаття 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність»*. - Урядовий кур'єр.- 17 січня 2001 р.

банківського права. Окремі елементи цих норм можна знайти в інших нормативних актах.

Норми банківського права можна класифікувати з різних підстав.

Більшість норм банківського права мають неповну структуру і поділяються на:

норми-принципи (принцип свободи підприємницької діяльності - ст. 44 ГК України);

норми визначення (фундаментальні банківські закони мають спеціальну статтю «визначення термінів», у якій розкривається зміст основних термінів, що застосовуються у відповідному законі,- ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»);

компетенційні норми (наприклад, про компетенцію Національного банку України - статті 6, 7, 9, 15, 19 Закону України від 20.05.1999 р. «Про Національний банк України»);

норми заборони (наприклад, заборона здійснення банківської діяльності без банківської ліцензії - ст. 19 Закону України від 07.12.2000 р. «Про банки і банківську діяльність»);

норми-рекомендації - не будучи юридично обов'язковими, орієнтують суб'єктів на бажану для держави поведінку: наприклад, примірний статут банку.

За функціональною спрямованістю норми банківського права можна поділити на дві групи:

а) регулятивні;

б) охоронні.

Регулятивні норми банківського права встановлюють права і обов'язки суб'єктів банківських правовідносин. До регулятивних норм належать норми, які визначають функції НБУ і комерційних банків, установлюють вимоги щодо ліцензування банківської діяльності.

Охоронні норми банківського права передбачають застосування заходів примусу за порушення норм банківського законодавства. До цих норм належать норми, які передбачають підстави і форми здійснення банківського нагляду, санкції за порушення валютного законодавства.

Роль банківського права виявляється в захисті прав та інтересів суб'єктів і має конкретне втілення завдяки застосуванню регулятивних та охоронних норм. У свою чергу, регулятивні норми банківського права залежно від характеру їх впливу на учасників банківських правовідносин поділяють на зобов'язальні, заборонні та уповноважувальні.

Зобов'язальні норми права регулюють активну поведінку суб'єктів і пропонують в категоричній формі здійснювати певні дії. Наприклад, обов'язок отримати банком ліцензію на здійснення банківської операції, зберігати кошти на рахунках в банках та ін.

Заборонні норми банківського права приписують не здійснювати дій, що порушують банківську дисципліну.

В одних випадках в цих нормах вказується, що певні дії забороняються або не допускаються. Наприклад, правилами касових операцій застосування готівки між юридичними особами обмежене. Валютне законодавство України забороняє на території країни використання іноземної валюти як способу платежу, за винятком окремих випадків і в порядку, встановленому чинним законодавством.

Уповноважувальні норми банківського права надають учасникам цих відносин повноваження на здійснення певних позитивних дій в установлених межах. Ці норми містять дозвіл суб'єктам і оперують словами «має право» або «вправі». Прикладом може бути норма, закріплена в ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність»: «На підставі банківської ліцензії банки мають право здійснювати такі банківські операції...».

За змістом норми банківського права поділяють на **матеріальні** і **процесуальні**. Прикладом матеріальних норм банківського права є мета і функції банківського нагляду, підстави створення комерційних банків, види санкцій, які можуть застосовуватися до банків.

Процесуальні норми банківського права встановлюють порядок застосування норм матеріального права. Так, законодавець визначає вимоги, що пред'являються до звітності банків, установлює процедуру стягнення штрафів, тобто процесуальні норми регулюють взаємовідносини НБУ і банків з приводу банківського нагляду.

За призначенням норми банківського права поділяють на загальні та пруденційні. Загальні норми банківського права закріплюють правове положення НБУ і комерційних банків, їх організаційно-правові форми, функції; визначають порядок організації та здійснення банківського нагляду, порядок здійснення банківських операцій.

Пруденційні норми банківського права (від англ. prudent - розсудливий, розважний) - це норми, що мають на меті забезпечити стабільність функціонування банківської системи, захистити інтереси вкладників. Вони передбачають різні фінансові та організа-

ційні заходи, реалізація яких має привести до зниження банківського ризику. Наприклад, державна реєстрація та ліцензування банківської діяльності, встановлення НБУ економічних нормативів, застосування заходів впливу від імені держави.

Отже, класифікація норм банківського права важлива для визначення їхньої сутності та місця в системі права, а також для подальшого розвитку банківського права.

§ 5. Банківські правовідносини, їхні зміст і види

Результатом регулювального впливу норм права на суспільні відносини є перетворення їх на правові відносини. Банківські правовідносини - це врегульовані нормами банківського права відносини, що виникають у сфері банківської діяльності. Банківські правовідносини встановлюють між учасниками юридичний зв'язок організаційного і майнового характеру, який врегульовано нормами банківського права.

Банківські правовідносини виконують такі основні функції:

- закріплюють конкретну поведінку учасників у процесі банківської діяльності або у здійсненні банківських операцій;
- визначають коло суб'єктів, на яких поширюється дія норм банківського права;
- забезпечують приведення в дію юридичних засобів для реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Банківські правовідносини сшідаються із суб'єктів, між якими виникли правові відносини, об'єктів та змісту, тобто суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Суб'єктами банківських правовідносин можуть бути державні органи (НБУ), юридичні особи (комерційні банки, підприємства), фізичні особи (громадяни України, іноземці).

У деяких випадках суб'єктом банківських відносин виступає держава (у випуску державних облігацій, у використанні банківського кредиту для покриття нестачі бюджетних коштів).

Відповідно до чинного законодавства одним із обов'язкових суб'єктів банківської діяльності є банк або фінансова установа.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національний банк України», банк - це юридична особа, яка на підставі ліцензії НБУ здійснює діяльність із залучення вкладів від фізичних та юридичних осіб, ведення рахунків і надання кредитів на власних умовах. Фінансова установа - юридична особа, яка проводить одну

або кілька операцій, що можуть виконуватися банками, за винятком залучення вкладів від населення. Фінансова установа має право здійснювати окремі банківські операції, які перелічені у виданій НБУ ліцензії. Відмінність цих суб'єктів становить той набір банківських операцій, які вони мають право виконувати. Існування фінансових установ зумовлено об'єктивними причинами, а саме - необхідністю виконувати широкий набір функцій з метою забезпечення кредитно-фінансового сегменту суспільного виробництва.

Об'єктом банківських правовідносин є те, відносно чого вони виникають, - кошти, цінні папери, майно, дії громадян та юридичних осіб (здійснення платежів, операцій з іноземною валютою, купівля-продаж цінних паперів). Матеріальним змістом банківських правовідносин є поведінка суб'єктів, що складається із суб'єктивних прав і обов'язків, установлених нормами банківського права. Правам однієї сторони відповідають обов'язки іншої та навпаки. Наприклад, подання до НБУ клопотання резидента-позичальника про отримання індивідуальної ліцензії на залучення кредитних ресурсів від іноземного банку. З одного боку, резидент-позичальник має право вимагати розгляду свого клопотання, а НБУ зобов'язаний розглянути таке клопотання, дати відповідь тощо. З іншого боку, НБУ має право вимагати від резидента-позичальника додаткових відомостей, гарантій, необхідних для вирішення цього питання, а резидент-позичальник повинен виконати приписи НБУ.

Банківські правовідносини мають такі самі характерні риси, що властиві усім видам правовідносин, але в них є і свої специфічні ознаки. По-перше, вони виникають у специфічній сфері економічної діяльності держави і пов'язані з її банківською діяльністю. По-друге, ці відносини складаються з двох елементів - владно-організаційного (наприклад, реєстрація НБУ комерційних банків) і майнового (отримання клієнтом кредиту в установі банку). По-третє, однією з вимог банківських правовідносин є обов'язкова участь банків і виконання ними у зв'язку з цим своїх функцій. По-четверте, у цих відносинах задіяно специфічний метод, який базується на поєднанні двох різних методів регулювання - методі владних приписів стосовно іншого учасника та методі юридичної рівності сторін, що стосується сфери майнових відносин.

Банківські правовідносини, що регулюються нормами банківського законодавства, різноманітні за своїм змістом, адже вони пов'язані з економічною діяльністю держави і виникають у процесі організації та здійснення банківської діяльності.

Банківські правовідносини за змістом регулювання можна класифікувати на такі:

- що регулюють організацію банківської системи;
- що виникають у сфері банківських операцій;
- кредитні;
- розрахункові;
- валютні;
- з приводу обігу цінних паперів;
- регулювання грошового обігу;
- лізингові.

Банківські правовідносини залежно від конкретного змісту поділяють на:

- а) майнові, пов'язані з коштами як видом майна;
- б) немайнові, пов'язані із забезпеченням режиму банківської таємниці або захистом ділової репутації банку;
- в) організаційні, пов'язані з побудовою банківської системи або організаційної структури банку.

Залежно від характеру зв'язків між сторонами можна виділити вертикальні та горизонтальні банківські правовідносини.

Вертикальні банківські правовідносини складаються між сторонами, одна з яких підпорядковується іншій. Наприклад, між НБУ і комерційним банком, який зобов'язаний виконувати правила, встановлені з приводу створення банків та здійснення за ним нагляду.

Горизонтальні банківські правовідносини виникають між комерційними банками та їхніми клієнтами з приводу банківського обслуговування.

Підставами виникнення банківських правовідносин може бути: норма закону, адміністративний акт, договір або одностороння угода, заподіяння шкоди.

В умовах ринкових відносин важливу роль відіграє банківський договір, який впливає на характер банківських правовідносин і в якому виявляються елементи юридичної рівності сторін.

Виникнення, зміна і припинення банківських правовідносин пов'язані з юридичними фактами, тобто подіями і діями, передбаченими нормами банківського законодавства. Наприклад, для виникнення правовідносин з організації комерційного банку необхідною умовою є дія щодо подання комерційним банком підготовлених на реєстрацію документів до НБУ. Для виникнення кредитних правовідносин юридичним фактом є укладення кредитного договору.

Зміна банківських правовідносин може настати на підставі нормативного акта, наприклад, у разі зміни облікової ставки НБУ чи встановлення мінімального розміру статутного капіталу комерційного банку.

Припинення банківських правовідносин відбувається з такої події, як смерть громадянина (наприклад, відбувається погашення кредитного зобов'язання громадянина) або через протиправні дії, що порушують вимоги закону (наприклад, комерційний банк порушує норми банківського законодавства і це призводить до відкликання НБУ ліцензії на здійснення банківських операцій).

Регламентація суспільних відносин, що виникають і відбуваються з обов'язковою участю банків і виконанням ними своїх функцій, сприяє обігу грошових коштів у державі, відповідає економічним і соціальним потребам суспільства.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які суспільні відносини регулює банківське право?
2. Що означає поняття «банківське право»?
3. Назвіть спеціальні принципи банківського права.
4. Охарактеризуйте джерела банківського права.
5. Що слід розуміти під банківськими правовідносинами?
6. Назвіть особливості банківських правовідносин.
7. Який склад банківських правовідносин?
8. Охарактеризуйте метод банківського права.
9. Визначте поняття «банківське законодавство» та його роль.
10. Які шляхи подальшого вдосконалення банківського законодавства?

§ 1. Поняття, функції та структура банківської системи України

В основі вивчення дисципліни «Банківське право» лежить банківська система України. У загальному значенні під банківською системою розуміють законодавчо визначену структуровану сукупність різних видів банків та банківських інститутів, за допомогою яких здійснюється мобілізація коштів і надаються різноманітні послуги щодо приймання вкладів і надання кредитів.

Банківська система є елементом економічного базису суспільства, що розвивається за законами ринкової економіки. Ця система внутрішньо організована, взаємопов'язана, має загальну мету та завдання.

Банківська система є складовою частиною кредитної системи держави. Для нормального функціонування банківська система має відповідати таким вимогам.

1. У країні має бути достатня кількість діючих банків і кредитних установ. Систему слід розглядати як таку, що систематично розвивається і постійно кількісно та якісно змінюється.

2. У системі не має бути зайвих елементів. У цьому секторі економіки мають бути відсутні банківські установи, які не розпочали виконання банківських операцій у встановлені строки, які діють без належним чином оформлених ліцензій на здійснення банківських операцій, або утворені не у відповідності до чинного законодавства та акта засновника про створення.

3. У країні функціонує центральний банк, який виступає основним координатором кредитних інститутів та ефективно виконує функції управління грошово-кредитними і фінансовими процесами в економіці. Важливе значення має індекс незалежності центрального банку від уряду, який складається із таких елементів: система призначень функціонерів центрального банку, взаємовідносини з урядом, конституційне закріплення за центральним банком функції цінової стабільності, монетарне фінансування бюджетного дефіциту, монетарні інструменти.

4. Поряд із центральним банком діють найрізноманітніші комерційні банки, які охоплюють усі сфери національної економіки і зовнішньоекономічні зв'язки, здійснюють широкий діапазон банківських операцій та фінансових послуг для юридичних і фізичних осіб.

5. У країні діють банки і кредитні установи, які не лише обмежуються акумуляцією і розподілом коштів підприємств, організацій, а й сприяють накопиченню капіталу, активно втручаються в усі сфери економіки.

6. Банківська система є складовою більш широкої системи - економічної системи держави.

Таким чином, банки органічно вплетені у загальний механізм регулювання господарського життя, тісно взаємодіють із бюджетом і податковою системою, системою ціноутворення, з політикою цін і прибутків, з умовами зовнішньоекономічної діяльності. Банківська система взаємодіє з економікою, активно впливає на соціальну сферу, що проявляється в накопиченні коштів населення і підприємств, сприяючи зростанню рівня життя. Проте банківська система - не механічне об'єднання різних банків, а специфічна економічна структура, яка має особливе призначення і виконує спеціальні функції в економіці.

Банківська система є законодавчо окресленою, чітко структурованою сукупністю фінансових інститутів, які займаються банківською діяльністю. Специфіка банківської системи проявляється в її функціях, а саме:

- а) створення грошей і регулювання грошової маси;
- б) трансформаційна функція;
- в) стабілізаційна функція.

Важливою функцією банківської системи є *функція створення грошей і регулювання грошової маси*, яка полягає в тому, що банківська система оперативно змінює масу грошей в обігу, збільшуючи або зменшуючи її відповідно до попиту на гроші. У виконанні цієї функції беруть участь всі ланки банківської системи (НБУ і комерційні банки), вона стосується всіх напрямів банківської діяльності.

Для банківської системи характерна *трансформаційна функція*, яка полягає в тому, що банки, мобілізували вільні кошти одних суб'єктів господарювання і передаючи їх іншим, мають можливість змінювати (трансформувати) величину і строки грошових капіталів та фінансові ризики.

Крім зазначених функцій банківська система також виконує стабілізаційну функцію, тобто функцію забезпечення сталості банківської діяльності та грошового ринку. Для банківської діяльності характерний високий ступінь ризику і банки працюють в умовах постійної чи підвищеної загрози втрати грошей та банкрутства. Ось чому боротьба з ризиками є важливим завданням не лише окремих банків, а й усієї банківської системи. Банки, виступаючи посередниками грошового ринку, беруть на себе відповідальність перед інвесторами за банківський ризик своїх позичальників. Виконання банківською системою стабілізаційної функції забезпечується: шляхом прийняття законів та інших нормативних актів, що регламентують діяльність всіх ланок банківської системи, та створенням належного механізму контролю й нагляду за дотриманням як чинного законодавства, так і діяльності банків.

Отже, банківська система - це розгалужена сукупність банків, банківських інститутів, фінансово-кредитних установ, що діють у межах єдиного фінансово-кредитного механізму на чолі з центральним банком і йому підпорядковуються.

Сучасна банківська система України, як і у більшості країн світу, має два рівні. На першому - НБУ та його організаційна структура, на другому рівні - комерційні банки різних видів і форм власності, спеціалізації та сфер діяльності з відповідною мережею установ (філії, відділення). У ст. 4 Закону України «Про банки і банківську діяльність» зазначено, що банківська система України складається з НБУ та інших банків, а також філій іноземних банків, які створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону.

Перший рівень банківської системи України представлений НБУ, який відповідає за підтримання стабільності національної грошової одиниці та функціонування банківської системи. НБУ, як і центральні банки країн з ринковою економікою, виступає емісійним центром держави, банком банків, банком уряду, органом банківського регулювання і нагляду, органом монетарного та валютного регулювання економіки. Він впливає на всі сфери економічного життя країни.

НБУ, будучи головним банком держави, є координатором діяльності кредитних інститутів і виконує функції управління грошово-кредитними і фінансовими процесами в економіці країни. НБУ зберігає кошти Державного бюджету України та позабюджетних фондів, організує розрахункове обслуговування цент-

ральних органів влади, здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а у визначених законодавством випадках також за рахунок Державного бюджету України, бере участь в обслуговуванні державного боргу шляхом розміщення державних цінних паперів, їх погашення та виплат доходу за ними.

НБУ здійснює свою діяльність самостійно, незалежно від органів державної влади, у своїй діяльності підзвітний Президентові України та Верховній Раді України, в межах їхніх конституційних повноважень.

Як центральний банк держави НБУ здійснює регулювання обсягу грошової маси, застосовуючи відповідні інструменти, а саме: визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків; процентну політику; рефінансування комерційних банків; операції з цінними паперами на відкритому ринку; депозитну політику; управління золотовалютними резервами; регулювання імпорту й експорту капіталу.

НБУ має виключне право на емісію національної валюти, встановлює правила введення її в обіг, зберігання і перевезення грошових знаків, організовує інкасацію, визначає порядок ведення касових операцій для банків, підприємств і організацій.

НБУ, виконуючи функцію банку банків, забезпечує функціонування платіжної системи, організує міжбанківські розрахунки, виступає для комерційних банків своєрідним кредитором в останній інстанції, здійснює кредитування (рефінансування) банків з метою підтримки їх ліквідності шляхом надання ломбардних та стабілізаційних кредитів, проведенням операцій РЕПО.

Як орган банківського регулювання і нагляду НБУ здійснює державну реєстрацію і ліцензування банків, визначає правила, що регламентують їх діяльність, установлює стандарти та правила ведення бухгалтерського обліку та звітності в банках.

Важливу роль відведено НБУ як органу валютного регулювання і валютного контролю, який видає нормативні акти щодо ведення валютних операцій, визначає структуру валютного ринку України та організує торгівлю валютними цінностями на ньому, видає ліцензії та письмові дозволи на проведення операцій із валютними цінностями, здійснює контроль за діяльністю банків та інших установ на валютному ринку.

НБУ є юридичною особою, має статутний капітал, який перебуває у державній власності, печатку із зображенням Державного Герба України, займається господарською діяльністю.

НБУ має відокремлене майно, закріплене за ним на праві повного господарського відання.

Отже, діяльність НБУ скерована на забезпечення єдиної державної політики в галузі грошового обігу, кредитування, фінансування і розрахунків у народному господарстві.

До другого рівня банківської системи України належать комерційні банки, які можуть бути різними за формами власності, спеціалізації та сферами діяльності.

У ринковій економіці комерційним банкам належить велика роль, вони акумулюють значну частину кредитних ресурсів і надають своїм клієнтам повний комплекс фінансових послуг, включаючи кредитування, залучення депозитів, розрахункове обслуговування, займаються випуском і розміщенням цінних паперів та ін.

Сучасні комерційні банки є багатофункціональними установами, які діють в різних секторах ринку позикового капіталу і фактично займаються всіма видами кредитних і фінансових операцій, пов'язаних з обслуговуванням господарської діяльності своїх клієнтів. Враховуючи, що основне навантаження фінансово-кредитного обслуговування припадає саме на комерційні банки, їх часто називають «супермаркетами фінансового ринку».

У сучасних умовах спостерігаються тенденції розмежування функцій та операцій комерційних банків з метою універсалізації їх роботи, підвищення ефективності банківської діяльності та одержання прибутків.

Різноманітність послуг, що надаються комерційними банками, не означає, що всі вони виконують однаковий набір операцій. Кожен банк визначає сферу своєї діяльності, виходячи із потреб клієнтури, яку він обслуговує. Проте існує ряд основних, базових функцій комерційного банку, які дають змогу зарахувати даний фінансовий інститут до установ банківської системи. До таких основних функцій комерційного банку, що визначають його економічну суть, слід віднести: посередництво в кредиті, посередництво в розрахунках і платежах, випуск кредитних знарядь обігу.

Банківська система України як сектор економіки розвивається дуже динамічно. Перехід до ринкових відносин відбувся тут досить швидко і процес демонополізації став реальним, проявилася конкуренція.

Сучасна банківська система країни - це сфера різноманітних послуг: від традиційних депозитно-позикових і розрахунково-

касових операцій, що визначають основу банківської справи, до найновіших форм грошово-кредитних і фінансових інструментів, що використовуються банківськими установами (лізинг, факторинг, траст тощо). Сучасна банківська система України як система ринкового типу розвивається і має великі перспективи в майбутньому. На 1 листопада 2010 р. в Україні діяло 176 банків, у яких працювали понад 160 тис. осіб. Серед них 2 банки державні, інші функціонують у формі акціонерних товариств, 53 банки створено за участю іноземного капіталу і 20 банків із 100% іноземним капіталом¹. Порівняємо кількість діючих банків у провідних країнах: у США функціонує 7,5 тис. банків, Канаді - 2,3 тис., Німеччині - 4 тис., Росії - 1370, Швейцарії - 342, Чехії - 37 банків, Польщі - 59 банків.

Банківська система України становить органічну частину загальноекономічного комплексу і безпосередньо взаємодіє з економікою країни в цілому. Її завдання - відігравати значну роль в утворенні оптимального середовища для мобілізації й вільного переливання капіталів, накопичення коштів для структурної перебудови економіки, приватизації й розвитку підприємництва.

Ефективність банківської системи країни багато в чому залежить від процесу її реструктуризації, проведення належної державної політики у сфері банківської діяльності.

До цілей державної політики в банківській сфері належать:

- уникнення надмірної концентрації економічної влади, обмеження прояву монополізації і захисту економічної конкуренції в банківській діяльності;
- забезпечення відповідності діяльності банківської системи грошово-кредитній політиці держави;
- підтримання політики достатньої концентрації банків з метою посилення їхньої конкурентоспроможності;
- забезпечення дотримання законів і правил, що передбачають високий рівень ведення банківської справи;
- задоволення потреб суспільства в одержанні різноманітних банківських послуг;
- запобігання наслідкам можливих криз у банківській системі;
- забезпечення спроможності банків задовольняти потреби і законні інтереси своїх клієнтів; стимулювання високого рівня ефективності і прибутковості.

¹ Див.: Вісник Національного банку України № 12, 2010 - С. 39.

З метою реалізації цілей державної політики в банківській сфері 14 липня 2000 р. прийнято Указ Президента України №891/2000 «Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень»¹.

Прийнятий Указ визначив головні правила стратегії і тактики розвитку банківської системи країни, а саме:

- удосконалення правового регулювання банківської діяльності;
- забезпечення стабільності гривні, виконання банками важливої функції - кредитування суб'єктів господарювання та громадян, зростання довіри населення до вітчизняних банків.

На виконання зазначеного Указу було затверджено низку заходів, спрямованих на зміцнення банківського сектору економіки, серед яких підготовка і прийняття низки законів та розроблення Комплексної програми розвитку банківської системи України.

У підготовленій Кабінетом Міністрів України за участю НБУ Комплексній програмі визначено стратегічні цілі подальшої розбудови вітчизняної банківської системи та інструменти, які спроможні забезпечити фінансові потреби економічного зростання. Наведено також стислий огляд стану банківської системи України з аналізом існуючих проблем, визначенням основних принципів подальшого розвитку банківського сектору за такими напрямками:

- зростання рівня концентрації банківського капіталу;
- стимулювання припливу іноземного капіталу;
- створення умов для збільшення обсягів кредитування реального сектору економіки; організація та забезпечення ефективної діяльності Українського банку реконструкції та розвитку, універсальних та спеціалізованих банків;
- зміцнення ресурсної бази комерційних банків;
- розвиток конкуренції на ринку банківських послуг;
- удосконалення системи нагляду за діяльністю банків;
- врегулювання в установленому порядку процедури банкрутства банків;
- завершення гармонізації норм бухгалтерського обліку та звітності за міжнародними стандартами та рекомендаціями Європейського Союзу;
- удосконалення порядку реалізації заставленого майна з метою захисту інтересів кредиторів;

¹ Див.: Урядовий кур'єр - 22 липня 2000 р.

- удосконалення банківського законодавства;
- стимулювання зростання обсягів грошових вкладів населення та розширення гарантій збереження цих вкладів тощо.

Реалізація Комплексної програми розвитку банківської системи України сприяла створенню належних організаційних, правових і методичних умов для успішного виконання завдань, які стояли перед банківською системою.

На основі Програми інтеграції України до Європейського Союзу, схваленої Указом Президента України від 14.09.2000 р., Президентом України розроблені Концептуальні засади розвитку України на 2002-2011 роки, які стосуються і вітчизняного банківського сектора.

Стабільності та підвищенню ефективності діяльності банківської системи сприятиме і поглиблення реформ у банківській сфері сучасної України. Насамперед йдеться про розроблену і затверджену НБУ Стратегію розвитку банківської системи України на 2006-2010 рр., в якій визначено основні цілі, пріоритети і магістральні шляхи подальшої розбудови банківської системи України, ключові проблеми законодавчого забезпечення її оптимального функціонування. Стосовно перспектив банківської системи України йдеться насамперед про її зміцнення, підвищення стійкості до криз, посилення довіри населення до вітчизняних банків, активізацію діяльності щодо залучення коштів з метою їх трансформації у кредити для реального сектора економіки, поглиблення інтеграції банківської системи України у світовий фінансовий простір.

§ 2. Зародження та еволюція банківської справи в Україні

Історія розвитку банківської справи тісно пов'язана з історією діяльності банків та виникненням грошей. Історія не залишила достовірних відомостей про виникнення перших кредитних установ та характер здійснюваних ними позикових операцій. Однак, історичні дані свідчать, що перші банківські операції з обміну грошей існували ще за дві тисячі років до нашої ери у Стародавній Греції (IV ст. до н. е.), у Стародавньому Вавилоні (VI ст. до н. е.), у Стародавньому Єгипті та Римі.

Становить певний інтерес етимологія слова «банк». Термін «банк» походить від італійського «banco» і означає «конторка»,

«лава», «стіл», за яким міняйло здійснював обмін грошей. Французьке слово «bancue» означає «скриня», тобто вказує на функцію збереження чогось цінного.

На багатьох мовах світу слово «банк» завдяки його єдиним кореням має аналогічне значення: bank (англ., нім.), banco (італ., ісп.), bancue (франц.). В українській мові це слово почало вживатися давно за посередництвом французької мови.

За свідченням істориків, перші кредитні операції здійснювалися у Стародавньому Вавилоні, де не тільки обмінювались гроші однієї держави на гроші іншої, а й практикувалося прийняття вкладів та видання за ними певних відсотків. Зародження і дальший розвиток банківської справи дістали поширення і в Стародавній Греції (Елладі), де банківську справу було започатковано понад дві з половиною тисячі років у давньогрецьких містах на узбережжях Середземного, Егейського і Чорного морів. Починаючи з VI ст. до н. е., кілька сотень грецьких міст та їхніх колоній карбували власні монети, вели жваву торгівлю, розвивали грошово-кредитні відносини. Однак інтенсивна торгівля велася з використанням різноманітних монет, які карбувались як державами, так і містами, а це зумовило виникнення таких учасників торгових операцій, які розбиралися б у монетах, що були в обігу. В цих умовах виникла професія міняйли. Ці люди розкладали монети на спеціальному столі (від грецького «trapeza» (трапедза) і перевіряли їхню якість. Звідси з'явилася грецька назва міняйли - трапедзит. Спочатку трапедзити займалися обміном грошей однієї монетно-вагової системи на іншу й перевіряли їхню якість, а пізніше здійснювали інші грошові операції. До трапедзи можна було внести короткостроковий або довгостроковий вклад. Трапедзит здійснював грошові перекази в інші міста, позичав гроші під відсотки, за певну платню зберігав цінності й документи, укладав різноманітні угоди від імені свого клієнта. На кінець V ст. до н. е. трапедза - лавка міняйли, в якій працювало декілька людей, перетворилася на прототип сучасного банку.

Як свідчать деякі джерела, перші банківські операції здійснювали і деякі церковні установи, де накопичувалися значні кошти. Храми були надійним місцем для зберігання цінностей. Злодії ставилися з повагою до віктарів і не грабували їх. Поважне ставлення до релігії виливалось у зведення чудових храмів (серед яких знамениті Дельфійський, Делоський, Самоський і Ефеський у Греції) і наданні їм функцій своєрідних банківських центрів.

Сфера грошового обігу античного світу (торгівельні угоди між полісами Греції та Босфору, діяльність трапедз і трапедзитів) поширилася і на південні землі сучасної України завдяки жвавій торгівлі Афін із Босфорським царством, яке розташувалося на Керченському та Таманському півостровах (Північне Причорномор'я).

Історія розвитку банківської справи Нового часу пов'язана з розвитком виробничих і торгівельних відносин і мала початок у Середземноморській Європі, особливо на півночі Італії. Зародження діяльності банкірів і банків відноситься до XII ст. Зародження в Італії банківської діяльності і поява перших банкірів пояснюється тим, що ця територія розташовувалась на перехресті торговельних шляхів. Європейські держави торгували з різними частинами світу, а це сприяло розвитку грошового обігу. Водночас відродилася професія міняйли і на площах північних міст Італії, де відбувалась жвава торгівля товарами, встановлювалися спеціальні столи (від італ. «banco» - стіл, лава) і міняйли під час-купівлі-продажу займалися обміном різних монет і здійснювали інші грошові операції.

Пізніше банківська справа поширилась на Північну Європу. У XIII ст. декілька італійських міняйл (із Ломбардії) влаштувалися в Лондоні і почали пропонувати свої послуги комерсантам.

В Європі виникнення банківської справи і поява перших лихварів пов'язані з князівськими дворами і торговими домами пізнього середньовіччя. Утримання князівських дворів у розкоші, марнотратство, необхідність мати регулярну армію викликало дедалі зростаючу необхідність у фінансах. Князі були готові потрапити в борги, проте християнам «канонічна заборона на стягнення відсотка» забороняла брати їх. Гроші вважались «неврожайними», нарахування відсотка вважалось лихварством і за це накладались великі штрафи. В цю нішу кинулися євреї, які в багатьох країнах зазнавали обмежень у зайнятті ремеслами. Євреї ставали посередниками при дворах, добували для князів необхідні гроші. Звідси поява перших приватних банкірських домів, які часто перебували у власності євреїв.

З іншого боку, поширенням банківської справи в Європі займалися великі та іноземні комерсанти, які як торгові банкіри на додаток до своїх торгових угод здійснювали також операції з обміну грошей та укладали банківські угоди. Згодом банківські операції комерсантів стали їх основною справою.

У XVI ст. з'явилися перші банкірські дома (Медичі в Італії), купецькі гільдії Амстердаму, Венеції, Генуї, Мілану створили на-

віть спеціалізовані банки - «жиро-банки», які здійснювали безготівкові розрахункові операції між купцями¹.

Банківська справа у сучасному вигляді зародилася в період мануфактурної стадії капіталізму, коли виникли банкірські доми, які надавали кредит промисловим і торговим капіталістам під помірний процент. Наприклад, досить відомі банкірські доми - Чайльда в Англії, Ротшильдів у Франції, Фуггерів у Німеччині. Спочатку банки перебували у приватному володінні, а потім в 1694 р. було створено перший центральний акціонерний банк - банк Англії, який надавав комерційні кредити, а також мав право випуску банкнот та цінних паперів для оплати урядового боргу.

Перша спроба створення банків у Росії була зроблена у XVII ст. в 1665 р. у Пскові, коли воєвода Афанасій Ордин-Нашокін вирішив створити комерційний банк, однак ця ідея не була схвалена центральним урядом і банк так і не розпочав функціонувати. Поява першого російського банку відноситься до 1733 р., коли указом імператриці Ганни Іоанівни було створено Державний позичковий банк, який значною мірою функціонував як казенний ломбард.

У 1754 р. було засновано два банки - Державний позиковий банк для дворянства у Москві та у Санкт-Петербурзі - Купецький банк для кредитування купецтва. Однак ці банки швидко припинили свою діяльність, зіткнувшись з проблемою повернення кредитів. У 1772 р. поряд з банками з'являються спеціалізовані кредитні установи, що приймали внески до запитання і видавали позики або під заставу іпотеки (охоронні каси), або під заставу коштовних металів (позичкові каси). В 1769 р. у Санкт-Петербурзі та Москві було засновано Асигнаційний банк, а в 1786 р. - Державний земельний банк, також з'являються інститути довгострокового іпотечного кредитування. Отже, в цей період в Росії розпочинається формування банківської системи.

В Україні початок банківської діяльності було покладено в середині XVIII ст. Вона розвивалася одночасно з розвитком банківської системи Росії. У ті часи торгівля велась за готівку, а промисловість розвивалась, головним чином, за рахунок держави. В Україні поширення комерційного кредиту істотно запізнювалось порівняно із Західною Європою. Першими позичальниками були уряд і землевлас-

¹ Найдавнішим банком у сучасному розумінні вважають Венеційський банк, «Монте Біауо», заснований у 1157 р. На початку XV ст. виникли банки в Генуї та Барселоні.

ники, а в ролі кредиторів виступали одноосібні підприємці-лихварі. В умовах натурального поміщицького господарства така діяльність давала можливість безконтрольно піднімати відсотки за кредит. Крім того, протягом 1769-1774 рр. Росія випустила в обіг паперові гроші-асигнації на суму 20 млн руб. Усе це і сприяло створенню казенних банків та банківських контор у провінції, які мали намір вдосконалити грошовий обіг в імперії та надавали позики.

Кредитна система в Україні була започаткована в 1781 р., коли Російський Асигнаційний банк відкрив свої банківські контори у Києві, Ніжині, Харкові, а в 1782 р. - у Херсоні. У 1839 р. в Києві засновано місцеву контору комерційного банку, а в 1843 р. в Харкові - контору кредитного банку. Указом від 31 травня 1860 р. було створено Державний банк Росії, підпорядкований Міністерству фінансів, який займався емісією кредитних білетів і здійснював цілий ряд комерційних операцій. В Україні було відкрито його контори (в Києві, Харкові та Одесі і відділення в Полтаві). Крім того, в цей період в Україні функціонують філії або відділення ряду великих комерційних банків Російської імперії (Дворянський, Селянський, Промисловий) та налагоджується мережа ощадних установ, що акумулювали заощадження населення¹, засновуються банки органами місцевого самоврядування та меценатами.

Створення кредитної системи, скасування державної монополії на банки стали важливою передумовою розвитку капіталізму в країні, поживлення торговельних оборотів і зміцнення грошової системи.

Після реформи 1861 р. в Україні було створено ряд місцевих банків: 20 травня 1864 р. утворено Херсонський земський банк, що діяв на підставі принципу взаємного кредитування для надання довгострокових позик під заставу поземельної власності, 4 травня 1871 р. - Харківський земельний банк, який видавав позики під заставу нерухомості в українських і російських губерніях.

У 1868 р. розпочав операції Київський приватний комерційний банк.

Трохи пізніше засновано Київський промисловий банк і Катеринославський комерційний банк, а в Одесі формується Бессарабсько-Таврійський земельний банк, у 1879 р. відкрито Одеський обліковий банк, який здійснював облік векселів.

¹ Див.: *Донченко Л.* Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії - Вісник НБУ, 2001, № 8 — С. 51-52.

У 1883 р. Селянський поземельний банк Російської імперії відкрив у 7 губерніях України (Київській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській та ін.) свої відділення. Вони надавали кредити для придбання землі, здійснювали управління земельними масивами, що належали Селянському банку, а також самі мали право купувати землю за власні кошти і перепродавати її селянам.

Поступове формування кредитних установ в Україні сприяло розвитку товарно-грошових відносин та зумовило виникнення промислового капіталу.

Стрімкий розвиток економіки і накопичення капіталів у країні наприкінці XIX ст. забезпечили умови розвитку банківської системи Росії в цілому, і в Україні зокрема.

На початку XX ст. в Україні фактично діяли три контори Державного банку Росії та 19 його філій, існувала розгалужена система акціонерних банків, значного поширення набули товариства взаємного кредиту (26), міські суспільні банки (38), селянські банки (148), казначейства (112), позичкові каси (66). Крім цього функціонували приватні банківські контори, які здійснювали значну кількість виключно банківських операцій.

Під час Першої світової війни банківська система в Україні знає серйозної кризи. Внаслідок падіння виробництва і загального економічного занепаду господарський обіг знизився, банківські операції різко скоротились, а грошовий обіг украї розладнався. Незважаючи на це, напередодні Жовтневого перевороту в Росії, на території України було створено розгалужену мережу банківських установ з багатоярусною структурою, яка була пристосована до ринкових умов і забезпечувала нормальний рух товарів, грошей та кредитних ресурсів.

Протягом незначного часу існування незалежної держави України здійснювалися певні заходи для формування національної кредитної системи та відповідної банківської мережі.

Певний інтерес становить досвід будови банківської системи України в період державності (1917-1919). Після проголошення 20 листопада 1917 р. Третім Універсалом утворення Української Народної Республіки важливим завданням Центральної Ради була реорганізація банківської системи та формування національної грошової системи. 22 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила Закон «Про перетворення Київської контори Державного банку Росії в Український Державний банк». Цим самим законом на території України було припинено діяльність відділень російського

Державного банку, Дворянського земельного банку і Селянського поземельного банку. 5 січня 1918 р. почався випуск перших українських грошей (введено в обіг державний кредитний білет вартістю 100 крб.). 10 серпня 1918 р. було підписано Закон «Про затвердження Статуту Українського Державного банку і асигнування коштів до його основного капіталу», в якому окреслювалось його призначення: «Український Державний банк має на меті полегшення грошового обігу, допомогу шляхом короткострокового кредитування державному торгу, промисловості і сільському господарству в Україні, а також забезпечення сталості грошової системи»¹.

Держбанк України відіграв у цей період важливу роль у розбудові національних банківської та фінансових систем, за своєю структурою ця державна кредитна установа була пристосована до торговельно-промислового життя Української держави.

Для задоволення потреб землевласників у позиках 23 серпня 1918 р. було засновано Державний земельний банк, метою якого було сприяння зміцненню дрібного землеволодіння та поліпшенню справ у сільському господарстві. Завдяки вжитим УНР заходам певною мірою вдалося стабілізувати фінансову та грошову систему України, досягти задовільного обслуговування державних і господарських потреб країни.

У радянській період банківська система зазнала радикальних змін, а правове становище банків неодноразово змінювалось. Декретом ВЦВК «Про націоналізацію банків» від 14 грудня 1917 р. та Декретом Тимчасового робітничого селянського уряду України від 22 січня 1919 р. всі банки та приватні кредитні установи було націоналізовано, а банківську справу оголошено державною монополією. У 1920 р. Україна залишилася без власної грошової одиниці і без банківської системи. Однак, у зв'язку з переходом до непу і поживаленням товарно-грошових відносин виникла потреба у відновленні банківської системи для організації торгового обігу та фінансування народного господарства.

Після заснування в Харкові Всеукраїнської контори Держбанку Росії (жовтень 1921 р.) в Україні було створено контори і філії інших банків (кооперативного, торгово-промислового, сільськогосподарського, комунального).

¹ *Статут Українського Державного банку*, - К.: Державний вісник, 1918.-С. 13.

У 1924 р. відкрито Київську філію Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі та Київський місцевий комунальний банк.

У період непу в країні відбувається деяке пожвавлення ринку, економіка починає набувати ринкового характеру, функціонує відносно розгалужена кредитна система, випускаються державні облігації та акції в системі дозволеного приватного сектора, використовується іноземний капітал. Однак цей період тривав недовго. Після непу кредитно-банківська система України була підпорядкована Держбанку Росії, а кредитна справа була монополізована Наркоматом фінансів Росії та Державним банком. Заборони держави у фінансовому секторі надовго затримали природний процес розвитку банківської системи як Росії, так і України.

Серйозні зміни у правовому становищі банків відбулись у результаті кредитної реформи 1930-1932 рр.

Було ліквідовано банки, засновані на недержавній формі власності. Банківська система була перебудована за функціональною ознакою і складалась із Державного банку СРСР, який став єдиним розрахунковим центром і займався концентрацією короткострокового кредитування та платіжного обігу, а також чотирьох спеціалізованих банків (Промбанк, Сільгоспбанк, Торгбанк, Цекомбанк»). Крім того, функціонував Зовнішньоторгівельний банк, який мав широку мережу кореспондентських відносин з іноземними банками, та система ощадних кас, що становили собою єдину загальнодержавну кредитну установу, яка обслуговувала широкі верстви населення шляхом залучення вільних коштів, оплати послуг та розміщенням облігацій державних позик.

У роки Другої світової війни зберігалось централізоване державне управління кредитною системою і всіма її ланками і аж до другої половини 60-х років Україна не мала автономної кредитно-банківської системи. Діяли філії Держбанку, Будбанку, відділення Зовнішньоекономічного банку, державні ощадні каси, кредитні кооперативи та державні ломбарди. Отже, довгий час в колишньому СРСР банківська система була надто обмежена, неефективна і пристосована до вимог адміністративної системи. Було встановлено державну монополію на банківські грошові операції, був відсутній фінансово-комерційний бізнес, не існувало ринку цінних паперів, все це істотно впливало на існування банківської системи, яка була нездатна мобілізувати і розподіляти великі грошові кошти. Існування в соціалістичній державі монобанківської системи призвело

до створення високого рівня монопольного становища Держбанку країни. Крім того, Держбанк СРСР, функціонуючи як орган уряду, був залежний від нього, а це сприяло створенню безконтрольної фінансово-банківської олігархії, яка тримала в таємниці дані про золотий запас країни, стан випуску грошей в обігу, розподіл та використання коштів державного боргу тощо.

У 1987 р. у СРСР було проведено банківську реформу, яка зумовила реорганізацію банківської системи: новоутворені шість банків (Держбанк СРСР; спеціалізовані банки - Агропромбанк СРСР; Промбудбанк СРСР, Житлосоцбанк СРСР, Ощадний банк СРСР, Зовнішньоекономічний банк СРСР), які підпорядковувались Раді Міністрів СРСР і одночасно виступали як органи державного управління та юридичні особи, що займались господарською діяльністю.

Після проведення банківської реформи правовий статус банків істотно не змінився. Реорганізація не торкнулася економічних відносин і державна монополія в банківській системі збереглася. Банки продовжували здійснювати адміністративно-контрольні повноваження, однак їхня роль у механізмі кредитування розвитку різних галузей економіки зростає.

В Україні в цей період існувала широка мережа установ Держбанку і Будбанку, трудових ощадних кас.

Фундамент нової банківської системи в Україні було закладено створенням перших кооперативних комерційних банків на підставі Закону СРСР «Про кооперацію» (1988). Перший кооперативний банк «Таврія» зареєстровано в листопаді 1988 р., а перший комерційний банк - Український інноваційний банк засновано в січні 1989 р. в Києві.

Формування нової банківської системи України почалось із побудови незалежної суверенної держави і прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.); Закону України «Про економічну самостійність України» (3 серпня 1990 р.), в яких було визначено, що Україна на своїй території самостійно організовує банківську справу, грошовий обіг та створює банківську систему.

Діюча в країні банківська система виникла на основі прийнятого Верховною Радою України 20 березня 1991 р. Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Процес становлення банківської системи України в новій історії мав ряд періодів:

Перший період (1989-1991). У цей період українські банки реєструвалися у Москві за таким принципом.

По-перше, були створені міністерські або галузеві банки (понад 15 - на основі Мінмонтажу УРСР - Монтажспецбанк; Держпостачу УРСР - Укрпостачбанк (правонаступник - банк «Ажіо»); Мінбудмату - «Укрбудбанк» (правонаступник - банк «Відродження»); Мінлегпрому - Легбанк; Мінлісгоспу - Лісбанк; Міншляхбуду - Шляхбанк (правонаступник «Трансбанк») та інші.

По-друге, понад 20 банків було засновано за змішаною ознакою, за участю як державних, так і кооперативних установ. Це - Укрінбанк, Градобанк, Перкомбанк, Народний банк, Українська фінансова група, Приватбанк тощо.

По-третє, реорганізовано філії московських банків з «московським капіталом»: Інкомбанк, Східінвестбанк та інші.

По-четверте, продовжували функціонувати банки з державним статусом: Промінвестбанк, Агропромбанк «Україна», Укрсоцбанк, Ощадбанк і Укрексімбанк.

Другий період (1991-1992). Починаючи з жовтня 1991 р. відбувається перереєстрація Національним банком комерційних банків. У комерційних банках відбуваються зміни у складі засновників (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про передачу міністерських пакетів акцій на управління до Міністерства фінансів України» з числа засновників виходять міністерства), а державні банки (Промінвестбанк, Агропромбанк «Україна», Укрсоцбанк) акціонуються персоналом банків, а також окремими клієнтами цих банків. Зазначені банки займають монопольне становище на ринку банківських послуг, вони допущені до дешевих кредитних ресурсів НБУ і отримують великі доходи¹. За окремими банками стояли великі промислові комплекси, доходи яких становили основу банківських капіталів.

Третій період (1992-1993) характеризується створенням банків «нової хвилі» із залученням значного приватного капіталу. У цей час спостерігається подальший розвиток малих спільних підприємств, акціонерних товариств, залучення коштів новостворюваних державних бюджетних та позабюджетних фондів, відбувається уніфікація пасивів у діючих банках. До них належать: «Аваль», «Інко», «Відродження», Трансбанк. Під час гіперінфляції спостерігається масове утворення дрібних «кишенькових» банків (понад 100 банківських установ).

¹ Див.: Ларцев В. Основні етапи роздержавлення банківської системи України. - Економіка України, 2002, № 5, - С. 26.

Четвертий період (1994-1996). Для цього етапу характерне призупинення інфляційних процесів, активізація діяльності НБУ з приводу регулювання діяльності комерційних банків, зниження рівня банківського менеджменту, а все це призвело до банківської кризи, та банкрутства окремих банків (в 1994 р. збанкрутувало 12 банків, у 1995 р- 20, у 1996 р- 45 банків, а ще 60 опинилися в стані прихованого банкрутства. У цей період банківська система України перебувала в стані стагнації; відбувається скорочення розміру активів деяких банків, спостерігається велика розбіжність у концентрації банківського капіталу, третина зареєстрованих банків не мала необхідного сплаченого статутного фонду.

П'ятий період (1996-1999) характеризується активною діяльністю НБУ з інфляційними процесами, створенням сприятливих умов для проведення грошової реформи і введення в обіг національної грошової одиниці - гривні. У банківській системі спостерігаються позитивні тенденції, вона набуває ринкового типу, в державі реєструються іноземні банки та їхні представництва (всього було зареєстровано 14), відбувається зміна акціонерів шляхом продажу і перепродажу банків та їхніх філій (близько 70), а також здійснюється реєстрація нових банків (5).

Після запровадження гривні та проведення жорсткої грошово-кредитної та податково-бюджетної політики, в ці роки було забезпечено певною мірою достатній ступінь стабільності цін та обмінного курсу. Уряд намагався започаткувати економічну реформу, однак через низку причин ці зусилля лише частково увінчалися успіхом. Крім того, на стан банківської системи країни впливала не тільки політична нестабільність (відсутність згоди між Урядом та Верховною Радою України), а й фінансові кризи в Азії та Росії, відповідні коливання рівня довіри інвесторів. У серпні 1998 р. Україна опинилася на межі дефолту за своїми офіційними фінансовими зобов'язаннями. Однак жорстка фіскальна програма Уряду дала позитивні результати. Виважена фінансова політика Уряду змогу уряду девальвувати обмінний курс у межах коридору, скасувати адміністративні заходи щодо валютного контролю, запровадити на початку 1999 р. плаваючий обмінний курс, накопичуючи зовнішні резерви вищими темпами та досягти певного прогресу в проведенні структурних реформ. Все це допомогло стабілізувати фінансову ситуацію і створити підґрунтя для економічного зростання.

Шостий період (2000 - перше півріччя 2008) пов'язаний з подальшим розвитком банківської системи України і монетарних

інструментів із регулювання грошово-кредитного ринку, зорієнтованих на підтримку сталого економічного зростання та цінової стабільності. Цей період реалізації грошово-кредитної політики характеризується наявністю нормативно забезпечених механізмів та інструментів регулювання грошово-кредитного ринку.

У цей період прийнято нові законодавчі акти, зокрема: Цивільний та Господарський кодекс України, закони України: «Про банки і банківську діяльність» (2000 р.), «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» (2001 р.), «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» (2001 р.), «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» (2003 р.) тощо, які суттєво вплинули на підвищення ефективності функціонування банківської системи України. Головною метою в цей період є проведення комплексу економічних, організаційних, управлінських, технологічних перетворень для забезпечення ефективних умов функціонування банків як стабільного фінансового інституту, здатного стати лідером на ринку фінансових послуг.

Економічна ситуація в країні мала позитивні тенденції: макроекономічні показники країни значно покращилися, спостерігалися певні темпи економічного зростання, поліпшувалися міжнародні позиції. У свою чергу, спостерігається подальший розвиток банківської системи країни і монетарних інструментів із регулювання грошово-кредитного ринку. В монетарній сфері відновлено тенденції до сталого економічного зростання, проводилася політика на збільшення обсягів валютних резервів, підвищився рівень концентрації банківського капіталу та цінова стабільність. Процес євроінтеграції України та залучення її фінансової системи у глобалізовану систему привів до суттєвого збільшення участі іноземних інвесторів у функціонуванні банківської системи України. Зі створенням умов для забезпечення макроекономічної стабільності зростала і роль НБУ в інтенсифікації наглядової діяльності. Зміцнюючи принципи пруденційного регулювання, НБУ поступово забезпечувала необхідну консолідацію банківської системи з одночасним поліпшенням показників діяльності окремих банків.

Сучасний період (друге півріччя 2008 р.- дотепер) позначився поширенням світової фінансово-економічної кризи, яка засвідчила недостатній рівень ефективності регулювання фінансового сектора в багатьох країнах.

Негативні тенденції глобальної фінансової кризи, загострення політико-правової ситуації в країні, а також негативні явища

в національній економіці сформували середовище перманентної нестабільності, що призвело до руйнівного впливу на фінансові установи та ринки України та викликало їх підірваність та порушило ліквідність, погіршило платоспроможність.

У 2010 році у чотирьох банках України запроваджено тимчасову адміністрацію, стосовно 18 банків прийнято рішення про їх ліквідацію. З метою підтримки стабільності банківської системи Уряд України провів рекапіталізацію трьох банків на загальну суму 9,5 млрд грн.

На 1 січня 2010 року недіючі кредити в банках становили 105,5 млрд грн. У небанківському секторі в цей період зупинено дію 55 ліцензій на проведення діяльності із залучення вкладів членів кредитних спілок та 17 ліцензій на проведення діяльності з надання фінансових кредитів, припинено ліцензії на страхову діяльність 14 компаніям, анульовано 16, у трьох кредитних спілках запроваджено тимчасові адміністрації. Всього кількість фінансових установ (кредитних спілок, страхових компаній, недержавних пенсійних фондів) зменшилося на 112.

Втім, спостерігається несвочасність і неповнота виконання зобов'язань перед клієнтами страхових компаній, недержавних пенсійних фондів, кредитних спілок, зростання збитковості фінансових установ, а також значно зменшився обсяг торгів цінними паперами на фондовому ринку.

У цей період фінансовий сектор України характеризується певними негативними тенденціям, зокрема: зниженням ділової та кредитної активності, зменшеннями ресурсної бази, безконтрольністю діяльності кредитно-фінансових установ, високими ризиками банків, труднощами банків із повернення запозичень та несплаченими розрахунковими документами, відсутністю інституціональної незалежності органів регулювання і нагляду за фінансовим сектором, що призвело до загострення ситуації на фінансовому ринку, його нестабільності та прояву недовіри клієнтів до кредитних установ та відпливу коштів з банків. Все це позначилось на неспроможності фінансових установ та ринків протистояти кризовим явищам.

Органи державної влади, Національний банк України в посткризовий період здійснюючи серйозні заходи для подолання фінансової кризи: стабілізації виробництва, зменшення обсягів дефіциту бюджету, посилення контролю за державним боргом, реструктуризацією банківської системи, підвищенням ефективності капіталізації банківських установ за участю держави, відновленням

фінансування і кредитування, прийняттям антикризового та податкового законодавства, створенням національної системи протидії легалізації злочинних доходів. Однак протистояти повною мірою кризовим явищам владі поки не вдалося.

На сьогодні банківська система України є стрижневим елементом у створенні умов фінансової стабілізації, важливою ланкою господарського механізму, де реформування ще не закінчилося. Банківська система України потребує подальшої правової реформи, прийняття нових законодавчих актів у банківській сфері. Ефективне функціонування банківської системи України багато в чому залежить від втілення Стратегії розвитку банківської системи України на 2006-2010 рр. та Програми протидії використанню банківської системи з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Ці документи повинні створити необхідні організаційні, правові умови для підвищення ролі банківської системи України у зміцненні фінансової стабільності й економічного зростання країни.

Отже, саме банківська система повинна відігравати важливу роль у створенні оптимального середовища для мобілізації вільного переливання капіталу, нагромадження коштів для структурної перебудови економіки країни.

§ 3. Питання функціонування банківської системи України

Сучасна банківська система України як система ринкового типу перебуває в процесі розвитку і вимагає подальшого вдосконалення. Механізм функціонування банківської системи постійно змінюється і залежить від обґрунтованого та ефективного визначення змісту діяльності банківської системи України, який розкривається в її головних напрямках. До них належать:

- закріплення фінансової стабілізації та зміцнення купівельної спроможності національної грошової одиниці через подальше стримування темпів інфляції;
- здійснення кількісного контролю за динамікою грошової маси, яка відповідає реальній зміні внутрішнього валового продукту (ВВП);
- забезпечення купівельної спроможності національної валюти, яка сприяла б збалансуванню інтересів як державних, так і недержавних суб'єктів національної економіки;

- підтримка короткострокової ліквідності комерційних банків НБУ;
- стимулювання процесів збільшення вкладів населення в банківську систему шляхом підвищення гарантованості їх повернення через дію механізмів страхування депозитів та орієнтації комерційних банків на встановлення реальних відсоткових ставок за депозитами з урахуванням рівня інфляції;
- зростання кредитної активності комерційних банків з метою підвищення кредитної підтримки вітчизняних підприємств та подальший розвиток банків з державним капіталом;
- стимулювання інвестиційної спрямованості в діяльності комерційних банків шляхом збільшення обсягів довгострокового кредитування;
- подальше скорочення питомої ваги готівки в обігу;
- утримання валютних резервів в обсягах, необхідних для підтримки купівельної спроможності національної валюти;
- покриття дефіциту державного бюджету за рахунок неемісійних джерел фінансування через подальший розвиток ринку державних цінних паперів і позик ззовні;
- підвищення внутрішньої та зовнішньої стабільності гривні;
- продовження процесу «дедоларизації» національної економіки шляхом активізації привабливості гривневих активів порівняно зі вкладеннями в активи в іноземній валюті;
- поточне регулювання системи валютних обмежень та економічних нормативів;
- забезпечення нормального функціонування національної валютної системи, збалансованості платіжного балансу, гармонізації інтересів експортерів та імпортерів;
- ретельний контроль за капітальними операціями резидентів і нерезидентів на фінансовому ринку України;
- використання позитивного досвіду функціонування іноземного банківського капіталу;
- сприяння співробітництву з міжнародними фінансовими організаціями та залучення інвестицій від цих установ для виконання програми стабілізації та структурної перебудови економіки.

Розглядаючи банківську систему України в практичному аспекті, варто наголосити на проблемах, що стоять перед банками і впливають на формування повноцінних ринкових засад у банківському секторі. До основних проблем слід віднести:

- недостатність основного капіталу банків, неможливість банків підвищити розмір статутного капіталу відповідно до чинного законодавства;
- заборгованість господарських суб'єктів перед банками, значний обсяг неповернутих кредитів, що впливає на стан банківських активів;
- висока залежність ряду банків від стану державного і місцевих бюджетів;
- нехтування питаннями освоєння перспективних банківських технологій, можливістю впроваджувати банківський менеджмент і маркетинг;
- концентрація зусиль банків на отриманні спекулятивного прибутку і недостатня увага до кредитування реального сектора економіки;
- слабкий банківський нагляд за функціонуванням банківської системи, недостатній захист інтересів вкладників, акціонерів, пайовиків та прав кредиторів;
- суттєво збільшення участі іноземних інвесторів у функціонуванні банківської системи, що може призвести до денационалізації банківського капіталу та вплинути на суверенність країни;
- недоліки чинного законодавства, неврегульованість багатьох юридичних аспектів діяльності банків, небанківських фінансових установ, недостатня система страхування депозитів, організації процедур санірування, реструктуризації та банкрутства банків.

На розвиток банківської системи України впливають й інші фактори. По-перше, суперечливі політичні, економічні й соціальні перетворення в країні, відсутність обґрунтованої та загальновизначеної довгострокової концепції стратегії розвитку національної банківської системи, невідповідність діяльності банків міжнародним стандартам і, звичайно, відсутність досвіду побудови національної банківської системи в умовах ринкової економіки, монополізація банківської справи, низька конкурентоспроможність на світовому ринку.

Крім того, серед економічних факторів, які впливають на розвиток банківської системи, можна назвати: недостатній рівень капіталізації та підтримки реального сектора економіки; розпошення банківського капіталу, повільне формування страхових фондів вкладів населення, низьку якість активів, відсутність достатніх обсягів резервів на покриття банківських ризиків, обме-

женість довгострокових кредитних ресурсів, недовіра вкладників до банків, повільний розвиток малих підприємств і податковий тягар.

На процес функціонування банківської системи впливають також: нечітка, ризикована кредитна політика, нестача кваліфікованих банківських кадрів, значні витрати (зокрема, на рекламу, інфраструктуру, персонал тощо), нераціональна територіальна структура банківської системи, недоліки у фінансуванні зовнішньоекспортних операцій, низький рівень банківського менеджменту та недосконалість організаційних структур, якість банківського нагляду, економічний стан галузей промисловості, недостатньо прозорий фінансовий стан суб'єктів господарювання, низька платіжна дисципліна.

Для нормальної діяльності банківської системи країни важливе значення має існування ефективної законодавчої бази, яка регулювала би правовий статус банків і банківську діяльність у відповідних сферах. До недоліків нормативного регулювання слід віднести і нестабільність чинного банківського законодавства, відсутність регулятивних норм для багатьох видів банківських операцій, чітких бухгалтерських стандартів тощо.

Банківська система України в період фінансової кризи зазнала значних втрат. З метою подолання фінансової кризи і мінімізації її негативних наслідків важливе значення має здійснення антикризових заходів¹, а саме:

- створення стабілізаційного фонду в Україні за рахунок відрахувань банків;
- розроблення інструментів стримування режиму спекулятивного фінансування;
- впровадження антициклічного банківського нагляду, підвищення ефективності регулювання за фінансовим сектором в Україні, підвищення їх прозорості та підзвітності;
- удосконалення порядку капіталізації банків за участі держави з урахуванням позитивного міжнародного досвіду;
- удосконалення регулювання зовнішніх запозичень банків та участі іноземного капіталу в статутному капіталі банків України;

¹ Див.: Закон України від 31 жовтня 2008 р. «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», - Відомості Верховної Ради України, 2008, № 14. - Ст. 181.

- створення державної структури по роботі з проблемними активами та Фонду довгострокового кредитування, який акумулював би державні кошти;

- збільшення обсягів рефінансування комерційних банків Національним банком України за рахунок розширення обсягів кредитування під заставу цінних паперів;

- запровадження нових програм кредитування та створення спеціальних фондів;

- введення тимчасової адміністрації і кураторів НБУ у проблемних банківських установах.

Подолання вищезазначених недоліків та реалізація антикризових заходів сприятиме розширенню та удосконаленню банківського бізнесу, стабілізації банківської системи країни.

Практична роль банківської системи визначатиметься тим, як вона управляє в державі системою платежів і розрахунків, враховуючи, що значна частина комерційних угод здійснюється через депозити, інвестиції і кредитні операції. При цьому ефективність інвестування коштів значною мірою залежить від здатності самої банківської системи спрямувати ці кошти саме тим позичальникам, які знайдуть способи їх оптимального та ефективного використання.

У сучасних умовах банківська система України відіграє важливу роль у державі і стає інструментом впливу на економічні процеси як у внутрішній, так і в зовнішній політиці держави. Від її ефективного функціонування залежать розподіл внутрішнього валового продукту і національного доходу, регулювання грошового обігу, кредитування, фінансування та інші економічні і соціальні досягнення держави.

Сьогодні банківська система України є ключовою частиною фінансової системи країни, важливим елементом господарського механізму. Банківська система має вирішувати не тільки свої внутрішні проблеми, а й сприяти реформуванню економіки в цілому. З цією метою банківська система повинна забезпечити економічно виправданий розподіл фінансових ресурсів, стимулювати конкурентні відносини, приватизацію, ціноутворення, перебудову фінансового ринку. Банківський сектор покликаний підтримувати в стабільному стані грошово-кредитну систему, створюючи передумови для запобігання безконтрольному нарощуванню дефіциту бюджету і регулювання інфляційних процесів. Банківська система має створювати умови для функціонування економіки, забезпечуючи обслуговування міжнародного руху товарів, прямих і портфельних інвестицій, використання робочої сили, сприяти переходу до конвертованості національної валюти.

Нині, як відомо, відбувається активний процес інтеграції економіки України в систему міжнародних економічних відносин. Не є виключенням в цьому плані і банківська система України. Враховуючи, що в міжнародній банківській діяльності відбуваються істотні зміни і багато хто із спеціалістів говорять про так звану «фінансову революцію», що свідчить про неординарність та важливість розвитку міжнародного банківського співтовариства та інтернаціоналізацію системи банківської сфери. У зв'язку з цим виділяють такі основні фактори глобального впливу на банківські системи і, зокрема, на банківську систему України:

- а) дерегулювання фінансових ринків, тобто здійснення заходів на скасування обмежень у фінансовій сфері;
- б) посилення конкуренції в банківській справі;
- в) фінансова глобалізація і фінансові нововведення, зокрема, створення широкої мережі зарубіжних філій і збільшення частки іноземного капіталу в банківській сфері;
- г) комп'ютеризація банківської діяльності;
- д) широке застосування інформаційних технологій, насамперед, інтернету.

Сьогодні перед суспільством постає проблема вдосконалення національної банківської системи в умовах глобального розвитку, проведення корекції стратегії розвитку банківського сектора України з метою запобігання ризикам та їх мінімізації, враховуючи негативні тенденції глобальної фінансової кризи.

Саме банківська система має відіграти важливу роль в утворенні оптимального середовища для мобілізації й вільного переливу капіталів, дотриманні фінансової стійкості та інтеграції її у світовий фінансовий простір.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що означає поняття «банківська система»?
2. Яку роль відіграє банківська система в державі?
3. Яка структура банківської системи України?
4. Які функції виконує банківська система?
5. Охарактеризуйте еволюцію банківської справи.
6. Назвіть основні періоди становлення банківської системи України в новій історії.
7. Які передумови формування нової банківської системи України?
8. Які фактори впливають на функціонування банківської системи України?

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ
УКРАЇНИ****§ 1. Загальна характеристика правової природи
Національного банку України**

У системі центральних органів виконавчої влади України особливе місце займає Національний банк України. Під правовим положенням центрального банку слід розуміти роль і місце його в системі інших державних органів, які закріплені на законодавчому рівні. Правове становище НБУ визначається Конституцією України (статті 99, 100), Законом України від 20 травня 1999 р. «Про Національний банк України», а також іншими нормативними актами¹.

Перехід України до ринкової економіки, створення в державі ефективного фінансово-кредитного механізму зумовили необхідність утворення в 1991 р. НБУ, який має відігравати важливу роль у проведенні державної грошово-кредитної політики та стабілізації національної валюти, в організації та функціонуванні банківської системи України та фінансового ринку в державі. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національний банк України» НБУ є центральним банком держави, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються чинним законодавством.

НБУ як державний банк разом із філіями становить перший рівень банківської системи України і є свого роду «банком банків», який виконує базові функції кредитної і резервної систем та обслуговує виконання Державного бюджету країни.

НБУ є єдиним емісійним центром держави, якому належить монопольне право на випуск грошей в обіг на території країни. Він проводить єдину державну політику у сфері грошового обігу, кредит-

¹ Див., нагір.: *Положення про філії (територіальні управління) Національного банку України*, затв. постановою Правління Національного банку України від 22 грудня 2000 р.

ного і валютного регулювання, забезпечує стабільність національної грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки.

Національний банк забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних резервів держави, є зберігачем державного золотого запасу, а також дорогоцінних металів, дорогоцінних каменів, інших коштовностей. НБУ з метою безпеки і фінансової стабільності координує діяльність банківської системи в цілому, здійснює функції банківського регулювання і нагляду за діяльністю банків, провадить ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законом випадках.

НБУ приймає на зберігання кошти Державного бюджету України та позабюджетних фондів, виконує операції з обслуговування державного боргу, пов'язані із розміщенням державних цінних паперів, їх погашенням і виплатою доходу за ними, підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України, якщо вона не суперечить забезпеченню стабільності національної грошової одиниці. НБУ заборонено надавати прями кредити як у національній, так і в іноземній валюті на фінансування витрат Державного бюджету України. НБУ представляє інтереси держави у відносинах з центральними банками інших країн, у міжнародних банках та інших фінансово-кредитних організаціях, де міждержавне співробітництво передбачено на рівні центральних банків, має право брати участь у формуванні капіталу і діяльності міжнародних організацій відповідно до міжнародних договорів, учасниками яких є Україна.

Важливе значення для характеристики правової природи НБУ має економічна самостійність центрального банку країни. НБУ функціонує як економічно самостійний орган, який здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а у визначених чинним законодавством випадках - також за рахунок Державного бюджету України. НБУ є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському віданні.

Згідно з принципом незалежності НБУ не допускається втручання органів державної влади чи їх посадових осіб, будь-яких юридичних чи фізичних осіб у виконання функцій і повноважень Національного банку, Ради НБУ чи Правління НБУ чи службовців Національного банку інакше, як у межах, визначених Конституцією України та Законом України «Про Національний банк України».

НБУ не відповідає за зобов'язаннями органів державної влади, а органи державної влади не відповідають за зобов'язаннями

Національного банку, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання. НБУ не відповідає за зобов'язаннями інших банків, а інші банки не відповідають за зобов'язаннями НБУ, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання. НБУ не належить до жодної гілки влади і тим самим наділений певною самостійністю і незалежністю.

НБУ може відкривати свої установи, філії та представництва в Україні, а також свої представництва за кордоном. НБУ, його установи, філії та представництва мають печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. НБУ як суб'єкт права характеризується складною майновою і фінансовою структурою. Майно НБУ складається із фондів, основних і оборотних коштів, а також інших цінностей, вартість яких відображається в самостійному балансі НБУ.

Джерелом формування майна НБУ є статутний капітал, а також доходи, одержані від банківської діяльності, та інші джерела не заборонені законодавством. Статутний капітал НБУ створювався за рахунок коштів держави і слугує забезпеченням його зобов'язань. Статутний капітал НБУ є державною власністю і його розмір становить 10 млн грн. Розмір статутного капіталу може бути збільшений за рішенням Ради НБУ. Джерелами формування статутного капіталу НБУ є доходи його кошторису, а за необхідністю - Державний бюджет України.

Доходи НБУ утворюються за рахунок отримання відсоткових доходів за розміщення вкладень, надання кредитів банкам, операцій з банками та клієнтами, операцій з цінними паперами, продажу валюти інших держав та проведення інших операцій.

Основним показником госпрозрахункової діяльності НБУ є прибуток, хоч одержання прибутку не є метою його діяльності. Заплановані доходи та витрати НБУ відображуються в кошторисі його доходів і витрат.

Національний банк щорічно складає кошторис доходів та витрат, який повинен забезпечувати виконання Національним банком його функцій, установлених Конституцією України та Законом України «Про Національний банк України».

Національний банк включає до кошторису доходів та витрат прогнозовані доходи, а також прогнозовані витрати, в тому числі амортизаційні відрахування, резерви під знецінення активів та інвестиції, що спрямовуються на забезпечення діяльності Національного банку.

Національний банк відображає доходи та витрати, визначає прибуток (збитки) та складає фінансову звітність відповідно до міжнародних стандартів фінансової звітності.

Національний банк створює загальні резерви, які використовуються на покриття його збитків, резерв переоцінки, який використовується на покриття нереалізованих витрат, а також інші резерви.

У разі недостатності коштів загальних резервів перевищення витрат Національного банку над його доходами компенсується за рахунок коштів Державного бюджету України, наступного за звітним роком.

Згідно із ст. 133.4 Податкового кодексу України Національний банк України здійснює розрахунки з Державним бюджетом України відповідно до Закону України «Про Національний банк України».

НБУ утворює основні фонди та фонди загального призначення.

Основними фондами НБУ є статутний і резервний.

Статутний фонд є забезпеченням зобов'язань НБУ. Резервний фонд використовується для покриття балансових витрат НБУ.

До фондів загального призначення НБУ належать:

- а) спеціальний резервний фонд переоцінювання активів і пасивів золотовалютного резерву;
- б) резерв для переоцінювання власності банку;
- в) резерв на покриття змін обмінного курсу;
- г) інші фонди (включаючи фонди пенсійного забезпечення та медичного страхування).

Відповідно до ст. 72 Закону України «Про Національний банк України» НБУ сплачує податки згідно із законами України з питань оподаткування.

НБУ забезпечує ефективність та надійність платіжної системи, встановлює правила, форми і стандарти розрахунків банків та інших юридичних і фізичних осіб, відіграє провідну роль у процесі створення та впровадження національної системи масових електронних платежів (СЕП). Із січня 1994 р. НБУ запровадив автоматизовану систему міжбанківських розрахунків з використанням прогресивних комп'ютерних технологій, до якої нині залучена вся банківська система України. З листопада 2006 р. у промислову експлуатацію впроваджено систему електронних міжбанківських платежів нового покоління СЕП-2, яка прийшла на зміну СЕП. СЕП-2 стала єдиною системою міжбанківських розрахунків, яка здійснює перекази як у файловому режимі, так і в режимі реального часу. Очолює цю систему Центральна розрахункова палата в місті Києві, а на місцях

діють регіональні розрахункові палати, які об'єднуються в загальнодержавну мережу розрахункових палат України. Ця система обслуговується комплексом програмно-технічних засобів, що забезпечують обмін електронними документами, їх перевірку, аналіз, захист від несанкціонованого втручання.

НБУ наділений спеціальною правоздатністю. Це означає, що НБУ в своїй діяльності має деякі обмеження. Зокрема, йому заборонено бути акціонером або учасником банків та інших підприємств, установ і здійснювати операції з нерухомістю, крім тих, що пов'язані із забезпеченням діяльності НБУ та його установ, займатися торгівельною діяльністю, виробничою, страховою та іншими видами, що не відповідають функціям НБУ.

Національний банк не має права надавати кредити в національній та іноземній валюті як прямо, так і опосередковано через державну установу, іншу юридичну особу, майно якої перебуває у державній власності, на фінансування витрат Державного бюджету України.

Національний банк не має права купувати на первинному ринку цінні папери, емітовані Кабінетом Міністрів України, державною установою, іншою юридичною особою, майно якої перебуває у державній власності.

Чинним законодавством встановлено, що НБУ підзвітний Президенту України та Верховній Раді України в межах їхніх конституційних повноважень, однак у системі органів виконавчої влади він має автономний статус, діє самостійно і не залежить від органів державної влади у вирішенні питань, що належать до компетенції центрального банку. Такий правовий статус НБУ забезпечує йому самостійність у проведенні єдиної державної грошово-кредитної політики, сприяє запобіганню неконтрольованій емісії грошей, забороняє використовувати емісійні кошти для фінансування бюджету (п. 2 ст. 15 Бюджетного кодексу України).

Отже, НБУ має подвійну правову природу. З одного боку, НБУ є центральним органом державного управління, має широкі спеціальні владні повноваження щодо управління грошово-кредитною політикою держави (статті 24-25 Закону України «Про Національний банк України»), а з іншого - виступає економічно самостійним органом, є юридичною особою публічного права (ст. 4 зазначеного Закону), має право укладати цивільно-правові договори з комерційними банками та державою і як суб'єкт цивільних відносин несе цивільну відповідальність. Діяльність НБУ спрямована насамперед

на забезпечення єдиної державної політики у сфері грошового обігу, кредитування, валютного регулювання, здійснення фінансування і розрахунків у народному господарстві України.

§ 2. Основи взаємовідносин Національного банку України з вищими органами держави

Особливість правового статусу, завдання і функції НБУ визначають характер взаємовідносин НБУ з Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. Діючи в єдиній соціальній системі, виступаючи особливим центральним органом державного управління в системі органів держави, НБУ має автономність, його діяльність характеризується оптимальною самостійністю щодо управління грошово-кредитною системою України.

У ст. 4 Закону України «Про Національний банк України» передбачено, що НБУ, будучи економічно самостійним, здійснює свої функції та повноваження незалежно від виконавчо-розпорядчих органів держави і не відповідає за політику уряду.

Вищі органи держави й НБУ з метою забезпечення розвитку ринкової економіки в державі будують свої взаємовідносини на засадах всебічного співробітництва. Діяльність щодо виконання державної політики в сфері грошового обігу, кредиту, валютного регулювання, забезпечення стабілізації фінансового стану в державі вони здійснюють у тісному взаємозв'язку та взаємодії.

Одночасно чинне законодавство передбачає, що НБУ підзвітний як Президенту України, так і Верховній Раді України в межах їх конституційних повноважень.

Взаємовідносини НБУ з Президентом України означають, що НБУ двічі на рік надає Президенту України інформацію про стан грошово-кредитного ринку в державі та інформацію з питань фінансів і банківської діяльності щодо безготівкової емісії у відповідному періоді. Президент України вносить пропозиції до Верховної Ради України щодо кандидатури Голови НБУ, призначає та звільняє половину складу Ради Національного банку України шляхом прийняття відповідного Указу. Голова НБУ одноосібно несе відповідальність перед Президентом України за діяльність НБУ. НБУ має право подавати Президенту України у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій - Національного банку України.

Взаємовідносини НБУ з Верховною Радою України мають різноманітні прояви, зокрема:

а) призначення на посаду та звільнення з посади Голови НБУ Верховною Радою України за поданням Президента України;

б) призначення та звільнення Верховною Радою України половини складу Ради НБУ шляхом прийняття відповідної постанови;

в) подання на затвердження проекту кошторису доходів та витрат Національного банку та прогностичні монетарні показники на наступний рік подання звіту про виконання кошторису доходів та видатків НБУ та розподіл прибутку за звітний рік;

г) доповідь Голови НБУ Верховній Раді України про діяльність Національного банку;

д) подання Верховній Раді України двічі на рік інформації про стан грошово-кредитного ринку в державі;

е) подання на розгляд Верховній Раді України щороку розроблених Радою НБУ Основних засад грошово-кредитної політики та здійснення контролю за їх реалізацією;

є) нормотворча діяльність Верховної Ради України з питань встановлення виключно законами України засад створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків.

Важливе значення для нормального й ефективного функціонування НБУ має, з одного боку, чітке розмежування повноважень між урядом і Національним банком, а з іншого, - тісний взаємозв'язок та взаємодія з Кабінетом Міністрів України.

НБУ та Кабінет Міністрів України проводять взаємні консультації з питань грошово-кредитної політики, розробки і здійснення загальнодержавної економічної і соціальної програми.

Національний банк України щоквартально надає інформацію Кабінету Міністрів України щодо монетарних процесів. НБУ вносить рекомендації Кабінету Міністрів України стосовно впливу політики державних запозичень та податкової політики на стан грошово-кредитної сфери України та подає звіт про виконання кошторису доходів та витрат НБУ та розподіл прибутку до розподілу за звітний рік.

Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади на запит НБУ надають інформацію, що має вплив на стан платіжного балансу на монетарні процеси, грошово-кредитний ринок. НБУ підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України, якщо вона не суперечить забезпеченню стабіль-

пості грошової одинці України. Голова НБУ або за його дорученням, один із його заступників можуть брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу. У свою чергу в засіданнях Правління НБУ можуть брати участь члени Кабінету Міністрів із правом дорадчого голосу.

Важливою формою взаємодії Кабінету Міністрів України і НБУ є нормативні акти, що приймає Кабінет Міністрів України, з питань проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики. НБУ вносить пропозиції уряду щодо законодавчого врегулювання питань, пов'язаних з проведенням грошово-кредитної політики.

В окремих, важливих випадках, що стосуються фінансової та банківської діяльності держави, видаються спільні постанови Кабінету Міністрів України і НБУ. Такі нормативні акти забезпечують узгодженість дій Уряду і НБУ з приводу конкретних заходів. Прикладом можуть бути постанови Кабінету Міністрів України та НБУ від 12 грудня 1998 р. «Про посилення контролю за проведенням розрахунків резидентів і нерезидентів за зовнішньоекономічними операціями» (із відповідними змінами від 24 січня 2000 р.) та від 26 травня 2006 р. Концепція поширення безготівкових розрахунків з використанням спеціальних платіжних засобів.

Постанови Кабінету Міністрів України, будучи обов'язковими для виконання, визначають державну політику у сфері грошового обігу, кредитування, здійснення фінансування та платежів у народному господарстві. Проекти нормативних актів, що розробляються НБУ, які безпосередньо стосуються діяльності суб'єктів господарювання і є обов'язковими до виконання останніми, узгоджуються з Кабінетом Міністрів України.

Для правильного з'ясування місця НБУ в системі органів держави, належної організації взаємовідносин НБУ з вищими органами держави, важливе значення має законодавче закріплення в ст. 53 Закону України «Про Національний банк України» положення про гарантії невтручання в статус НБУ, тобто не допускається втручання органів державної влади та інших державних органів чи їх посадових та службових осіб, будь-яких юридичних чи фізичних осіб у виконання функцій і повноважень НБУ, Ради Національного банку, Правління НБУ чи службовців Національного банку чи фізичних осіб інакше, як у межах, визначених Конституцією України та Законом. Тим самим підвищено правовий статус НБУ і забезпечено самостійність у проведенні ним єдиної державної грошово-кредитної політики, запобіганні неконтрольованій емісії грошей.

§ 3. Функції та операції Національного банку України

Зміст діяльності НБУ розкривається через систему його функцій, основних напрямів функціонування.

Для виконання завдань, покладених на цей особливий центральний орган державного управління, Законом України «Про Національний банк України» (статті 6-7) передбачено такі функції. Насамперед, ст. 99 Конституції України та ст. 6 Закону України «Про Національний банк України» визначають, що основною функцією НБУ є забезпечення стабільності грошової одиниці України. Діяльність НБУ спрямована на створення таких грошово-кредитних механізмів, які спроможні забезпечити стабільність національної грошової одиниці (гривні) з метою цінової стабільності, платоспроможності, стримання інфляції, що створює передумови для економічного зростання в країні. Стабільність грошової одиниці, як відомо, прямо пов'язана зі стабільністю споживчих цін і курсовою політикою держави. При виконанні своєї основної функції НБУ має виходити з пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі, а також, у межах своїх повноважень, - цінової стабільності, тобто утримання системи цін на певному рівні шляхом підтримки стабільного курсу грошової одиниці України (гривні). Головною метою цінової стабільності є підтримка купівельної спроможності національної грошової одиниці, яка досягається за рахунок підтримки низького рівня інфляції.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про Національний банк України» НБУ виконує також такі функції.

1. Відповідно до розроблених Радою НБУ Основних засад грошово-кредитної політики визначає та здійснює грошово-кредитну політику.

2. Монопольно здійснює емісію національної валюти України та організовує її обіг.

3. Виступає кредитором останньої інстанції для банків і організовує систему рефінансування.

4. Встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна.

5. Організовує створення та методологічно забезпечує систему грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу.

6. Визначає систему, порядок і форми платежів, у тому числі між банками.
7. Визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських технологій, створює, координує та контролює створення системи електронних платіжних засобів, платіжних систем, автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації.
8. Здійснює банківське регулювання та нагляд.
9. Веде Державний реєстр банків, здійснює ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законом випадках.
10. Веде офіційний реєстр ідентифікаційних номерів емітентів платіжних карток внутрішньодержавних платіжних систем.
11. Здійснює сертифікацію аудиторів, які проводитимуть аудиторську перевірку банків, тимчасових адміністраторів та ліквідаторів банку.
12. Складає платіжний баланс, здійснює його аналіз та прогнозування.
13. Представляє інтереси України в центральних банках інших держав, міжнародних банках та інших кредитних установах, де співробітництво здійснюється на рівні центральних банків.
14. Здійснює відповідно до визначених спеціальним законом повноважень валютне регулювання, визначає порядок здійснення операцій в іноземній валюті, організовує і здійснює валютний контроль за банком та іншими фінансовими установами, які отримали ліцензію НБУ, на здійснення валютних операцій.
15. Забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних резервів та здійснення операцій з ними та банківськими металами.
- » 16. Аналізує стан грошово-кредитних, фінансових, цінових та валютних відносин.
17. Організовує інкасацію та перевезення банкнот і монет та інших цінностей, видає ліцензії на право інкасації та перевезення банкнот і монет та інших цінностей.
18. Реалізує державну політику з питань захисту державних секретів у системі НБУ.
- ь 19. Бере участь у підготовці кадрів для банківської системи України.
- > 20. Визначає особливості функціонування банківської системи України в разі введення воєнного стану чи особливого періоду, здійснює мобілізаційну підготовку системи НБУ.
21. Вносить у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій Національного банку України.

22. Здійснює методологічне забезпечення з питань зберігання, захисту, використання та розкриття інформації, що становить банківську таємницю.

23. Здійснює інші функції у фінансово-кредитній сфері в межах своєї компетенції, визначеної законом.

Зокрема, важливе значення для ефективності банківського регулювання відіграє нормотворча функція НБУ.

НБУ видає нормативно-правові акти з питань, віднесених до його повноважень, які є обов'язковими для органів державної влади і органів місцевого самоврядування, банків, підприємств, організацій та установ незалежно від форм власності, а також для фізичних осіб.

Нормативно-правові акти НБУ видає у формі постанов Правління НБУ, а також інструкцій, положень, правил, що затверджуються постановами Правління НБУ. Вони не можуть суперечити законам України та іншим законодавчим актам України і не мають зворотної дії, крім випадків, коли вони, згідно з законом, пом'якшують або скасовують відповідальність.

Нормативно-правові акти НБУ підлягають обов'язковій державній реєстрації в Міністерстві юстиції України та набувають чинності згідно із законодавством України.

Нормативно-правові акти Національного банку можуть бути оскаржені відповідно до законодавства України. У практиці нормотворення НБУ мали розповсюдження і такі види документів, як листи і телеграми, які не можуть мати нормативного характеру і не відповідають вимогам, встановленим Єдиною державною системою діловодства.

При здійсненні НБУ функції щодо проведення єдиної державної грошово-кредитної політики передбачено, що основні засади грошово-кредитної політики ґрунтуються на основних критеріях та макроекономічних показниках загальнодержавної програми економічного розвитку та Основних параметрах економічного і соціального розвитку України на відповідний період, що включають прогностичні показники обсягу валового внутрішнього продукту, рівня інфляції, розміру дефіциту державного бюджету та джерел його покриття, платіжного та торгового балансів, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Щороку НБУ інформує Верховну Раду України про Основні засади грошово-кредитної політики та стан грошово-кредитного ринку в державі.

Основними напрямками державної грошово-кредитної політики є:

- а) аналіз та прогноз економічної кон'юнктури, яка складається у державі;
- б) обґрунтування обсягу грошової маси, що перебуває в обігу на початок і кінець року;
- в) методи грошово-кредитного регулювання;
- г) шляхи регулювання рівня облікової та відсоткових ставок банківських й інших фінансово-кредитних установ;
- д) засади валютної політики;
- е) заходи щодо забезпечення стабільності купівельної спроможності грошової одиниці та стійкості її курсу відносно іноземних валют.

Основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики є регулювання обсягу грошової маси через:

- 1) визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків;
- 2) відсоткову політику;
- 3) рефінансування комерційних банків;
- 4) управління золотовалютними резервами;
- 5) операції з цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), у тому числі з казначейськими зобов'язаннями, на відкритому ринку;
- 6) регулювання імпорту та експорту капіталу;
- 7) емісія власних боргових зобов'язань та операції з ними.

Національний банк має право надавати кредити для рефінансування банку, якщо це не тягне ризиків для банківської системи.

НБУ встановлює банкам нормативи обов'язкового резервування коштів. При цьому:

- а) норматив обов'язкового резервування встановлюється єдиним для банків у процентному відношенні до загальної суми залучених банком коштів у національній та іноземній валюті;
- б) для різних видів зобов'язань можуть встановлюватися різні норми обов'язкового резервування;
- в) рішення про підвищення нормативу обов'язкового резервування набуває чинності не раніше ніж через 10 днів після його опублікування.

НБУ виступає кредитором останньої інстанції для банків і організовує систему рефінансування, якою визначаються форми, порядок, умови та ліміти кредитування банків. НБУ надає кредити комерційним банкам для підтримки ліквідності за ставкою, не нижче

ставки рефінансування НБУ та в порядку, визначеному ним. З метою впливу на грошовий обіг та кредитування Національний банк встановлює облікову та ломбардні відсоткові ставки, розмір яких визначається залежно від рівня інфляції, попиту і пропозицій на кредит на кредитних аукціонах міжбанківського ринку. Облікова ставка НБУ - це той відсоток, який комерційні банки сплачують при купівлі коштів на кредитних аукціонах НБУ (з 10 серпня 2010 р. вона встановлена в розмірі 7,75% річних).

НБУ, виступаючи емісійним центром держави, має виключне право введення в обіг (емісія) гривні і розмінної монети, організовує їх обіг і вилучення з обігу.¹ Готівка перебуває в обігу у вигляді грошових знаків - банкнот і монет. Для друкування банкнот і карбування монет в Україні діють фабрика банкнотного паперу і Банкнотно-монетний двір. НБУ визначає систему захисту, платіжні ознаки та дизайн грошових знаків.

Банкноти і монети, які вводяться в обіг НБУ, є безумовними зобов'язаннями НБУ і забезпечуються всіма його активами. Гривня як національна валюта є єдиним законним платіжним засобом на території України, і приймається усіма фізичними та юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви та для переказів. НБУ встановлює офіційний курс гривні до іноземних валют та оприлюднює його.

На НБУ, банки України покладено обов'язок вилучати фальшиві, підроблені або такі, що не мають необхідних ознак платіжності, грошові знаки. Порядок вилучення таких грошових знаків встановлює НБУ і регулюють відповідні нормативні акти. Виготовлення з метою збуту або збут підроблених грошових знаків, державних цінних паперів тягне за собою кримінальну відповідальність, передбачену ст. 199 КК України.

До функцій НБУ належить організація розрахунків та бухгалтерського обліку. НБУ встановлює правила, форми і стандарти розрахунків банків та інших юридичних і фізичних осіб в економічному обігу України із застосуванням як паперових, так і електронних документів, а також платіжних інструментів та готівки, координує організацію розрахунків, дає дозволи на здійснення клірингових операцій та розрахунків.

¹ Див.: Указ Президента України від 28 вересня 2004 р. «Про виключне право Національного банку України».

НБУ забезпечує здійснення міжбанківських розрахунків через свої установи, дає дозвіл на проведення міжбанківських розрахунків через прямі кореспондентські відносини банків та через їхні власні розрахункові системи.

Відповідно до чинного законодавства всі юридичні особи всіх форм власності та видів діяльності, а також громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, зобов'язані зберігати свої кошти на рахунках в установах банків. В Україні у структурі загальної грошової маси на готівку, яка обертається значною мірою поза банками, припадає сьогодні 28,7%, у той час у розвинутих країнах світу обсяг готівки у складі загальної грошової маси не перевищує 10%. Держава в особі НБУ здійснює заходи щодо максимального зменшення в обігу грошової маси.

Усі розрахунки в господарському обігу України юридичні та фізичні особи здійснюють як готівкою, так і у безготівковому порядку через установи банків відповідно до правил здійснення розрахункових і касових операцій, затверджених НБУ. Порядок ведення касових операцій підприємств усіх форм власності передбачає, що підприємства можуть мати готівку у своїх касах в межах лімітів залишку готівки в касі і використовувати її в межах зазначених норм. Перевірку касової дисципліни суб'єктами господарювання здійснюють органи державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, органи Міністерства внутрішніх справ України, фінансові органи. За порушення касової дисципліни до винних осіб застосовуються фінансові санкції у вигляді штрафу.

НБУ також установлює обов'язкові для банків стандарти і правила ведення бухгалтерського обліку та фінансової звітності, що відповідають вимогам законів України та міжнародним стандартам фінансової звітності.

Особливе місце займає НБУ в проведенні валютної політики держави, і йому належить активна роль щодо операцій з валютними цінностями.

НБУ діє як уповноважена державна установа при застосуванні законодавства України про валютне регулювання і валютний контроль.

У сфері валютного регулювання та контролю НБУ має такі повноваження:

- здійснює валютну політику, виходячи з принципів загальної економічної політики України;

- складає разом з Кабінетом Міністрів України платіжний баланс України;
- контролює додержання затвердженого Верховною Радою України ліміту зовнішнього державного боргу України:
- визначає у разі потреби ліміти заборгованості нерезидентам в іноземній валюті уповноважених банків;
- видає у межах своєї компетенції обов'язкові для виконання нормативні акти щодо здійснення операцій на валютному ринку України;
- накопичує, зберігає й використовує резерви валютних цінностей для здійснення державної валютної політики;
- видає ліцензії та письмові дозволи на здійснення валютних операцій та приймає рішення про їх скасування;
- установлює способи визначення і використання валютних курсів іноземних валют, виражених у валюті України, курсів валютних цінностей, виражених в іноземній валюті або розрахункових (клірингових) одиницях;
- установлює за погодженням з Держкомстатом України єдині форми обліку, звітності та документації про валютні операції, порядок контролю за їх достовірністю та своєчасним поданням;
- забезпечує публікацію банківських звітів про власні операції та операції уповноважених банків.

НБУ визначає структуру валютного ринку України та організовує торгівлю валютними цінностями на ньому відповідно до законодавства про валютне регулювання.

Для забезпечення стабільності національної грошової одиниці НБУ провадить дисконтну та девізну валютну політику і застосовує в необхідних випадках валютні обмеження.

НБУ здійснює дисконтну валютну політику, змінюючи облікову ставку НБУ для регулювання руху капіталу та балансування платіжних зобов'язань, а також коригування курсу грошової одиниці України до іноземних валют.

НБУ здійснює девізну валютну політику на підставі регулювання курсу грошової одиниці України до іноземних валют шляхом купівлі та продажу іноземної валюти на фінансових ринках.

НБУ здійснює валютні інтервенції шляхом купівлі-продажу валютних цінностей на валютних ринках з метою впливу на курс національної валюти щодо іноземних валют і на загальний попит та пропозицію грошей в Україні. Валютні цінності та інше майно резидентів, які перебувають за межами України, підлягають

обов'язковому декларуванню в НБУ. Порядок і терміни декларування встановлюються НБУ. НБУ гарантує таємницю зазначеної інформації.

Визначаючи валютну політику, НБУ забезпечує формування певної стратегії і тактики у здійсненні валютного регулювання, управлінні валютними резервами, здійснює заходи, спрямовані на забезпечення поступової лібералізації і децентралізації валютного ринку України.

У сучасних умовах набуває дедалі більшого розвитку міжнародне співробітництво у сфері правового регулювання банківської діяльності. У зв'язку з цим НБУ представляє інтереси України у відносинах з центральними банками інших країн, міжнародних банках та інших кредитних установах, де співробітництво здійснюється на рівні центральних банків.

НБУ тісно співробітничас з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком та Європейським банком реконструкції і розвитку, Банком міжнародних розрахунків у Базелі, центральними та провідними комерційними банками Західної Європи та США з питань монетарної політики, організації банківського нагляду, банківської статистики, складання платіжного балансу, впровадження прийнятих у світовій практиці систем розрахунків та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та аудиту.

З метою виконання своїх зовнішньоекономічних функцій НБУ має право відкривати кореспондентські рахунки і свої представництва за кордоном. Нині НБУ встановив кореспондентські відносини з більш як 50 іноземними банками.

Останнім часом в Україні реалізується стратегія інтеграції до Європейського Союзу, спостерігається процес адаптації законодавства України до законодавства Євросоюзу, приведення його у відповідність до вимог законодавства ЄС¹. Розвиток

¹ Див.: *Спільну* стратегію Європейського Союзу щодо України, схвалену Європейською Радою 11 грудня 1999 р.; Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схвалену постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. № 1496; Закон України «Про Концепцію загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року № 228-ІУ; Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-ІV «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», Постанову Правління НБУ від 29 серпня 2002 р. № 317 «Про основні напрями вдосконалення чинного законодавства у банківській сфері», в якій з метою адаптації банківського законодавства України до

міжнародних зв'язків, реалізація програми інтеграції України до ЄС у банківській сфері сприяє плідному співробітництву НБУ з міжнародними фінансовими організаціями та співпраці з центральними банками і фінансовими установами розвинутих країн.

НБУ має право брати участь у формуванні капіталу і діяльності міжнародних організацій відповідно до міжнародних договорів, учасниками яких є Україна, а також відповідно до угод між ним та іноземними центральними банками (ст. 43 Закону України «Про Національний банк України»).

Нормальне функціонування банківської системи України, налагодження ефективної банківської діяльності багато в чому залежить від організації банківського регулювання і нагляду. Закон України «Про Національний банк України» містить спеціальний розділ 10 (статті 55-63), присвячений питанням банківського регулювання і банківського нагляду, в якому визначено механізми і засоби підтримання надійності банківської системи України.

Головною метою банківського регулювання і нагляду є забезпечення безпеки та фінансової стабільності банківської системи, захист інтересів вкладників і кредиторів.

НБУ виконує важливі функції щодо здійснення банківського регулювання і нагляду за діяльністю банків. У здійсненні державою пруденційного регулювання банківської діяльності важливе значення має організація ефективного нагляду за роботою кредитних установ¹.

Ці завдання вирішуються таким чином. НБУ здійснює постійний нагляд за додержанням банками, їхніми підрозділами, афілійованими та спорідненими особами банків на території України та за кордоном, банківськими об'єднаннями, представництвами та філіями іноземних банків в Україні, а також іншими юридичними та фізичними особами банківського законодавства, нормативних актів НБУ та економічних нормативів, веде державний реєстр банків, здійснює ліцензування банківської діяльності та встановлює обов'язкові для банків стандарти і правила ведення бухгалтерського обліку й звітності та ін.

НБУ при здійсненні нагляду за діяльністю банків не рідше ніж один раз на рік проводить перевірку банків з питань додер-

законодавства ЄС передбачено конкретні заходи щодо підвищення ефективності функціонування банківської системи України та забезпечення її участі в світоінтеграційному процесі.

Див.: *Постанову* Правління НБУ «Про заходи щодо посилення ефективності банківського нагляду і вдосконалення його структури» від 12 квітня 2008 р. № 119.

жання ними законодавства, що регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Для здійснення своїх функцій НБУ має право безоплатно одержувати від банків інформацію про їхню діяльність і пояснення стосовно отриманої інформації та проведених операцій.

Для підготовки банківської та фінансової статистики, аналізу економічної ситуації НБУ має право безоплатно отримувати необхідну інформацію від органів державної влади і органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання усіх форм власності.

Отримана інформація не підлягає розголошенню, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством України.

Одним з найважливіших елементів пруденційного регулювання банківської діяльності виступають економічні нормативи, які є методом управління грошовим обігом і регулювання банківською діяльністю. До них належать показники відрахування кредитних ресурсів, інших відрахувань, достатності капіталу, платоспроможності і ліквідності кредитних установ.

Відповідно до ст. 58 Закону України «Про Національний банк України» з метою захисту інтересів вкладників та кредиторів і забезпечення фінансової надійності банків НБУ встановлює для них обов'язкові економічні нормативи, які мають забезпечувати здійснення контролю за ризиками, пов'язаними з капіталом, ліквідністю, наданням кредитів, інвестиціями капіталу, а також за відсотковим та валютним ризиками. Про подальші зміни нормативів та методики їх розрахунку НБУ офіційно повідомляє не пізніше ніж за місяць до введення їх у дію. Більш детальне визначення економічних нормативів і порядок їх застосування регулює Інструкція про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затверджена 28 серпня 2001 р. постановою Правління НБУ. № 368 та відповідною методикою¹.

НБУ встановлює такі нормативи, що є обов'язковими до виконання всіма банками:

- нормативи капіталу;
- мінімальний розмір регулятивного капіталу;

¹ Див.: *Методика* розрахунку економічних нормативів регулювання діяльності банків в Україні, затв. постановою Правління НБУ від 11 квітня 2005 р. № 125.

- адекватність регулятивного капіталу;
- адекватність основного капіталу;
- нормативи ліквідності:
 - миттєва ліквідність;
 - поточна ліквідність;
 - короткострокова ліквідність;
- нормативи кредитного ризику:
 - максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента;
 - великих кредитних ризиків;
 - максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру;
 - максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам;
 - нормативи інвестування:
 - інвестування в цінні папери окремо за кожною установою;
 - загальні суми інвестування;
 - ризик загальної (довгої/короткої) валютної позиції банку.

Нормативи капіталу. Для розрахунку економічних нормативів використовується регулятивний капітал.

Регулятивний капітал - це розрахунковий показник, який встановлюється та використовується наглядовим органом із метою регулювання ризиків у банківській діяльності. Регулятивний капітал банку складається з основного та додаткового капіталу. Основний капітал є незмінним і складається: з фактично сплаченого зареєстрованого статутного капіталу, розкритих резервів, що створені або збільшені за рахунок перерозподіленого прибутку. Додатковий капітал може підлягати коригуванню і включає такі елементи: резерви під стандартну заборгованість інших банків та заборгованість клієнтів за кредитними операціями банків, результат переоцінки основних засобів, прибуток звітного поточного року, що зменшені на суму неотриманих доходів, субординований борг.

З метою визначення реального розміру регулятивного капіталу банки з урахуванням ризиків своєї діяльності зобов'язані постійно оцінювати якість всіх своїх активів і позабалансових зобов'язань, здійснювати відповідні корегування їх вартості шляхом формування резервів для покриття можливих збитків за зобов'язаннями контрагентів. Мінімальний розмір капіталу на момент реєстрації

банку не може бути менше 120 млн грн¹ (ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність»).

Перерахування розміру капіталу у гривні здійснюється за офіційним курсом гривні до іноземних валют, встановлених НБУ на день укладення установчого договору.

НБУ має право встановити для окремих банків залежно від їхньої спеціалізації диференційований мінімальний статутний капітал на момент реєстрації банку, але не нижче від розмірів, передбачених ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність». НБУ залежно від економічного становища країни, стану світових фінансово-кредитних і валютних ринків та відповідно до змін курсу національної валюти може переглядати мінімальний розмір регулятивного капіталу.

Норматив адекватності регулятивного капіталу відображує здатність банку своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за своїми зобов'язаннями, що впливають із торговельних, кредитних та інших операцій грошового характеру. Значення показника адекватності регулятивного капіталу визначається як співвідношення регулятивного капіталу банку до сумарних активів і певних позабалансових інструментів, зважених за ступенем кредитного ризику та зменшених на суму створених відповідних резервів за активними операціями. Від банків вимагається підтримувати їх регулятивний капітал на рівні, що становить не менше 8% зважених до ризику активів та позабалансових зобов'язань.

Норматив адекватності основного капіталу розраховується як співвідношення основного капіталу і загальних активів банку, зменшених на суму створених відповідних резервів за активними операціями. Цей норматив має бути не менший ніж 4%.¹

¹ *Євро* - грошова одиниця Європейської валютної системи, яка замінила ЕКЮ, запроваджена з 1 січня 2002 р. і діє сьогодні в сімнадцяти Європейських країнах - членах Європейського валютного Союзу. Євро стане єдиною валютою в країнах ЄВС і замінить всі національні валюти країн - членів валютного союзу як у безготівковому, так і в готівковому обігу.

При розрахунку економічних нормативів використовується офіційний курс гривні, який встановлюється НБУ до грошової одиниці - євро.

Символом грошової одиниці євро стала буква «Є» (певною мірою нагадує грецьку букву «епсилон»), що запроваджено у всіх видах інформаційних систем та застосовується на клавіатурі комп'ютерів. Скороченим найменуванням валюти євро є код ЕІЖ. Знак зареєстрований Міжнародною організацією стандартів (ІСО).

Нормативи ліквідності. Ліквідність банку - це здатність банку забезпечити своєчасне виконання своїх грошових зобов'язань, яка визначається збалансованістю між строками і сумами погашення розміщених активів та строками і сумами виконання зобов'язань банку, а також строками та сумами інших джерел і напрямів використання коштів (надання кредитів, інші витрати¹). З метою контролю за станом ліквідності банків НБУ установлює такі нормативи ліквідності: миттєвої ліквідності, поточної ліквідності та короткострокової ліквідності.

Нормативи кредитного ризику:

а) Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента. Цей показник визначається як співвідношення суми всіх вимог банку до цього контрагента (мінус фактично сформовані резерви) та всіх позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо цього контрагента, і капіталу банку.

б) Норматив великих кредитних ризиків установлюється з метою обмеження концентрації кредитного ризику за окремим контрагентом або групою пов'язаних контрагентів. Кредитний ризик, що банк прийняв на одного контрагента або групу пов'язаних контрагентів, вважається великим, якщо сума всіх вимог банку до цього контрагента або групи пов'язаних контрагентів і всіх позабалансових зобов'язань, наданих банком щодо цього контрагента або групи пов'язаних контрагентів, становить 10% і більше регулятивного капіталу банку. Норматив великих кредитів визначається як співвідношення суми всіх зобов'язань одного контрагента або групи пов'язаних контрагентів перед банком (мінус фактично сформовані резерви) і всіх позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо цього контрагента або групи пов'язаних контрагентів, до регулятивного капіталу банку. Норматив великих кредитних ризиків не має перевищувати 8-кратний розмір регулятивного капіталу банку.

в) Норматив максимального розміру кредитів, гарантій та порук, наданих одному інсайдеру. Цей норматив визначається як співвідношення суми всіх зобов'язань цього інсайдера перед банком (мінус фактично сформовані резерви) і всіх позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо цього інсайдера і капіталу банку. Нормативне значення нормативу Н9 не має перевищувати 5%.¹

¹ Див.: *Постанови Правління НБУ від 30 квітня 2009 р. «Про вдосконалення процедури підтримки ліквідності банків» та «Про регулювання НБУ ліквідності банків».*

г) Норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та порук, наданих інсайдерам, визначається як співвідношення сукупності заборгованості зобов'язань усіх інсайдерів перед банком (мінус фактично сформовані резерви) і 100% суми позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо всіх інсайдерів, і капіталу банку. Нормативне значення цього нормативу не має перевищувати 30%.

До **нормативів інвестування** належать: норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою, норматив загальної суми інвестування і норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку.

а) Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою визначається як співвідношення розміру інвестицій, які інвестуються на придбання акцій (паїв, часток) окремо за кожною установою, і регулятивного капіталу банку. Нормативне значення цього нормативу не має перевищувати 15%.

б) Норматив загальної суми інвестування визначається як співвідношення суми коштів, що інвестуються на придбання акцій (паїв/часток) будь-якої юридичної особи, і регулятивного капіталу банку. Нормативне значення цього нормативу не має перевищувати 60%.

в) Норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку встановлюється для обмеження операцій на валютному ринку, що може призвести до значних втрат банку. Цей норматив визначається як співвідношення загальної величини відкритої валютної позиції банку за всіма іноземними валютами у гривневому еквіваленті і регулятивного капіталу банку. Нормативне значення загальної відкритої валютної позиції має бути не більше ніж 30%.

НБУ здійснює регулювання спеціалізованих банків і встановлює спеціальні вимоги стосовно певного виду діяльності банків.

Важливим інструментом грошово-кредитної політики є обов'язкові резерви банків, що становлять собою кошти комерційних банків, які вони зобов'язані зберігати в НБУ як забезпечення своїх операцій відповідно до нормативів, передбачених законодавством¹. На сьогодні застосовується нова форма формування банками обов'язкових резервів, диференційована залежно від видів залучених коштів.

¹ Див.: Положення про порядок формування обов'язкових резервів для банків України, затв. постановою Правління НБУ від 16 березня 2006 р.

НБУ визначає розміри, порядок формування та використання резервів банків для покриття можливих втрат за кредитами, резервів для покриття валютних, відсоткових та інших фінансових ризиків банків. Резерви для покриття можливих фінансових ризиків, а також фонду гарантування вкладів громадян створюються за рахунок доходу від оподаткування відповідно до законодавства України.

НБУ виконує функцію банку банків і є органом регулювання банківської діяльності та нагляду за діяльністю банків. Відповідно до ст. 55 Закону України «Про Національний банк України» головною метою банківського регулювання і нагляду є безпека та фінансова стабільність банківської системи та захист інтересів вкладників і кредиторів. Регулятивні та наглядові функції НБУ здійснює як безпосередньо, так і через створений при ньому орган банківського нагляду. Наглядова діяльність НБУ охоплює всі банки, їх підрозділи, афілійованих та споріднених осіб банків на території України та за кордоном, установи іноземних банків в Україні, а також інших юридичних та фізичних осіб щодо здійснення банківської діяльності. Стаття 66 Закону України «Про банки і банківську діяльність» визначає такі форми державного регулювання банківської діяльності:

I. Адміністративне регулювання:

- 1) реєстрація банків і ліцензування їх діяльності;
- 2) встановлення вимог та обмежень щодо діяльності банків;
- 3) застосування санкцій адміністративного чи фінансового характеру;
- 4) нагляд за діяльністю банків;
- 5) надання рекомендацій щодо діяльності банків;

II. Індикативне регулювання:

- 1) встановлення обов'язкових економічних нормативів;
- 2) визначення норм обов'язкових резервів для банків;
- 3) встановлення норм відрахувань до резервів на покриття ризиків від активних банківських операцій;
- 4) визначення процентної політики;
- 5) рефінансування банків;
- 6) кореспондентських відносин;
- 7) управління золотовалютними резервами, включаючи валютні інтервенції;
- 8) операцій з цінними паперами на відкритому ринку;
- 9) імпорту та експорту капіталу.

Нагляд за комерційними банками НБУ здійснює двома методами: шляхом безвиїзного нагляду та виїзного інспектування банків. Безвиїзний нагляд полягає в аналізі звітності, що надається установам НБУ на регулярній основі. Інспекційні перевірки банків на місцях проводяться кваліфікованими спеціалістами служби банківського нагляду НБУ.

Національний банк України має право запровадити особливий режим контролю за діяльністю банку та призначити куратора банку. Особливий режим контролю є додатковим інструментом банківського нагляду, що використовується, як правило, одночасно з іншими заходами впливу.

Важливе значення для забезпечення надійності комерційних банків має застосування НБУ заходів впливу згідно зі ст. 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність». У разі порушення банками або іншими особами, які можуть бути об'єктом перевірки НБУ відповідно до цього Закону, банківського законодавства, нормативно-правових актів НБУ або здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, НБУ адекватно вчиненому порушенню має право застосовувати такі заходи впливу:

1) письмове застереження щодо припинення порушення та вжиття необхідних заходів для виправлення ситуації, зменшення невиправданих витрат банку, обмеження невиправдано високих процентних виплат за залученими коштами, зменшення чи відчуження неефективних інвестицій;

2) скликання загальних зборів учасників, спостережної ради банку, правління (ради директорів) банку для прийняття програми фінансового оздоровлення банку або плану реорганізації банку;

3) укладення письмової угоди з банком, за якою банк чи визначена угодою особа зобов'язується вжити заходів для усунення порушень, поліпшення фінансового стану банку тощо;

4) видати розпорядження щодо:

а) зупинення виплати дивідендів чи розподілу капіталу в будь-якій іншій формі;

б) встановлення для банку підвищених економічних нормативів;

в) підвищення резервів на покриття можливих збитків за кредитами та іншими активами;

г) обмеження, зупинення чи припинення здійснення окремих видів здійснюваних банком операцій з високим рівнем ризику;

г) заборони надавати бланкові кредити;

д) накладення штрафів на: керівників банків у розмірі від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 166' КУпАП); на банки відповідно до положень, затверджених Правлінням НБУ, але у розмірі не більше ніж один відсоток від суми зареєстрованого статутного капіталу;

с) тимчасової, до усунення порушення, заборони власнику істотної участі у банку використовувати право голосу придбаних акцій (паїв) у разі грубого чи систематичного порушення ним вимог цього Закону або нормативно-правових актів Національного банку України;

є) тимчасового, до усунення порушення, відсторонення посадової особи банку від посади у разі грубого чи систематичного порушення цією особою вимог цього Закону або нормативно-правових актів Національного банку України;

ж) примусової реорганізації банку;

з) призначення тимчасової адміністрації.

У разі порушення банківського законодавства, що спричинило значну втрату активів або доходів, і настання ознак неплатоспроможності банку, НБУ має право відкликати ліцензію та ініціювати процедуру ліквідації банку згідно зі ст. 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Якщо в діях керівника банку або фізичної особи чи представника юридичної особи - власника істотної участі у банку, якій пред'явлено обвинувачення у вчиненні злочину, складу злочину не встановлено, але має місце порушення вимог цього Закону або нормативно-правових актів НБУ, або якщо таку особу визнано винною у вчиненні корисливого злочину із призначенням покарання без позбавлення волі, НБУ має право видати банку розпорядження про звільнення такої особи з посади або заборону користуватися правом голосу придбаних акцій (паїв).

Відповідно до постанови Правління Національного банку України «Про порядок накладення Національним банком України штрафів за порушення банками вимог Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», від 17 березня 2004 р. № 108 за неналежне виконання або невиконання банком вимог щодо протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, передбачено застосування Комісією НБУ з питань нагляду та регулювання діяльності банків установленого штрафу у розмірі до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У разі несплати порушником (банком) суми штрафу НБУ звертається з позовом до суду про стягнення відповідної суми коштів.

Правилами НБУ також визначено розмір штрафу за невиконання вимог банківського законодавства, нормативно-правових актів НБУ щодо попередження та протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Штраф становить 0,01% від зареєстрованого статутного фонду банку за кожне порушення. Загальна сума за однотипні порушення, що виявлені перевіркою, не можуть перевищувати 1% суми зареєстрованого статутного фонду банку.

Підстави і порядок застосування до банків та інших осіб, які є об'єктом перевірки, заходів впливу НБУ за порушення банківського законодавства, конкретніше викладено в Положенні про застосування НБУ заходів впливу за порушення банківського законодавства, затвердженому постановою Правління НБУ від 28 серпня 2001 р. № 369, та в Положенні про порядок накладення адміністративних штрафів, затвердженому постановою Правління НБУ від 29 грудня 2001 р. № 563 з відповідними змінами від 21 травня 2003 р. №211.

У Положенні про порядок накладення адміністративних штрафів визначено підстави, за яких НБУ вживає заходів щодо притягнення до адміністративної відповідальності за допущені порушення:

- 1) банківського законодавства;
- 2) нормативно-правових актів НБУ;
- 3) у разі здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку;
- 4) порядку подання фінансової звітності, ліквідаційного балансу та ведення бухгалтерського обліку при ліквідації банку;
- 5) у разі незаконного розголошення або використання інформації, що становить банківську таємницю;
- 6) у разі створення перешкод будь-якою особою для доступу тимчасового адміністратора або ліквідатора до банку, його активів, книг, записів, документів;
- 7) у разі здійснення банківської діяльності без банківської ліцензії;
- 8) вимог щодо ідентифікації особи, яка здійснює фінансову операцію;
- 9) порядку реєстрації фінансових операцій, що підлягають первинному фінансовому моніторингу;
- 10) у разі неподання, несвоєчасного подання або подання недостовірної інформації про фінансові операції, що підлягають первинному фінансовому моніторингу, спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу;

11) у разі невиконання вимог щодо зберігання документів, що стосуються ідентифікації осіб, які здійснюють фінансові операції, та документації щодо проведення ними фінансових операцій;

12) у разі розголошення інформації, яка надається спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу або факту надання такої інформації.

Заходи впливу застосовуються НБУ на підставі:

- результатів інспекційних (планових і позапланових) перевірок діяльності банків чи їхніх філій;
- результатів аналізу дотримання банками вимог банківського законодавства з використанням статистичної звітності, щомісячних і щоденних балансів тощо; результатів перевірок діяльності банків аудиторськими організаціями, уповноваженими відповідно до чинного законодавства на їх здійснення, пропозицій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у разі порушення банками норм Закону України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб»; результатів перевірки дотримання банками валютного законодавства, здійснених уповноваженими працівниками Національного банку, що свідчать про порушення банківського законодавства, нормативно-правових актів Національного банку або здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку. Наведений перелік підстав є вичерпним.

Заходи впливу, що застосовуються НБУ до банків мають бути адекватними конкретним порушенням. Вибір адекватних заходів впливу НБУ має здійснюватися з урахуванням: характеру допущених банком порушень, причин, які зумовили виникнення виявлених порушень, загального фінансового стану та рівня достатності капіталу.

Банк або інші особи мають право оскаржити в суді рішення про застосування заходів впливу. До прийняття відповідного рішення судом дія застосованих заходів впливу не зупиняється.

Запроваджено також процедуру досудового регулювання спорів, які можуть виникнути між банками (фінансовими установами) та Національним банком України (в тому числі його територіальними управліннями) з приводу застосування НБУ до банків (фінансових установ) заходів впливу за порушення банківського законодавства та міри відповідальності (фінансових санкцій) за порушення валютного законодавства.

Зазначені спори розглядає спеціально створена в рамках НБУ Апеляційна комісія¹. Банки можуть у п'ятиденний строк оскаржити у цій комісії постанови, протоколи, рішення НБУ, що стосуються банків. У разі звернення до Апеляційної комісії на час розгляду питання припиняється застосування до банку оскаржуваних заходів впливу.

Важливим засобом банківського нагляду є ліцензування банківських операцій. Ліцензування - це порядок видачі банкам, які з часу реєстрації НБУ набули статусу юридичної особи, дозволу на здійснення окремих чи всіх банківських операцій, якщо умови діяльності комерційних банків відповідають чинному законодавству України та нормативним актам НБУ, а їхня діяльність не загрожує інтересам клієнтів.

На здійснення банківських операцій НБУ видає комерційним банкам ліцензії (п. 9 ст. 7, п. 2 ст. 44 Закону України «Про Національний банк України», статті 19-20 Закону України «Про банки і банківську діяльність»)².

Банківська ліцензія - це документ, що видається НБУ в порядку і на умовах, визначених законодавством, на підставі якого банки мають право здійснювати банківську діяльність.

Ліцензування банківської діяльності здійснюється з метою залучення на ринок банківських послуг комерційних банків та фінансових установ, умови діяльності яких відповідають установленим НБУ обов'язковим вимогам та діяльність яких не загрожує інтересам їхніх клієнтів.

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банк має право здійснювати банківську діяльність тільки після отримання банківської ліцензії.

Без отримання банківської ліцензії не дозволяється одночасно залучати вклади та інші кошти, що підлягають поверненню, надавати кредити, а також вести рахунки.

Особи, винні у здійсненні банківської діяльності без банківської ліцензії, несуть кримінальну, цивільному чи адміністративну відповідальність згідно із законами України.

Здійснення банківської діяльності або банківських операцій без спеціального дозволу (ліцензії), якщо це було пов'язано з ^{1 2}

¹ Див.: *Постанова* Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про Апеляційну комісію Національного банку України від 9 серпня 2007 р. №291.

² Крім ліцензії, НБУ має право видавати письмовий дозвіл, на підставі якого банки мають право здійснювати окремі банківські операції.

отриманням доходу у великих розмірах (перевищення неоподаткованого мінімуму доходів громадян в 1000 і більше разів) вважається одним із видів злочинів у сфері господарської діяльності (ч. 2 ст. 202 КК України) і карається штрафом від 200 до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до 3 років. Правопорушення меншого ступеня суспільної небезпеки у даній сфері тягне за собою адміністративну відповідальність. Стаття 166⁸ КУпАП передбачає, що здійснення банківської діяльності без банківської ліцензії тягне за собою накладення штрафу від 100 до 200 неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Банківська ліцензія видається НБУ на підставі клопотання банку за наявності документів, що підтверджують: наявність сплаченого та зареєстрованого підписного капіталу банку в розмірі, що встановлюється чинним законодавством; наявності як мінімум трьох осіб, які мають відповідну освіту та досвід, необхідний для управління банком, і забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням, приміщеннями.

Чинними правилами НБУ встановлено певні умови і документи, необхідні банкам для отримання банківських ліцензій та письмових дозволів¹. Так, для отримання банківської ліцензії банки подають до територіального управління НБУ такі документи:

- клопотання банку про видачу банківської ліцензії за підписом голови правління банку;
- інформацію про керівників банку, які мають відповідну освіту та досвід, необхідний для управління, кандидатури яких відповідають кваліфікаційним вимогам;
- відомості про забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам НБУ, потрібним для здійснення банківських операцій;
- документ про право власності на приміщення (свідоцтво про власність, цивільно-правові угоди, що підтверджують право власності) або договір оренди на приміщення, в якому буде розміщено банк на строк не менше ніж п'ять років;

¹ Див.: *Положення про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затв. постановою Правління НБУ від 17 липня 2001 р. № 275 (Офіційний вісник України, 2001, №34).*

- відомості про відповідність технічного стану та організації охорони приміщень банку вимогам нормативно-правових актів НБУ.

Крім вищезазначених документів, також подаються спеціальні документи: план (бізнес-план), опис банківських операцій з обґрунтуванням їх економічної доцільності, економічне обґрунтування прогностичних показників розрахунків балансового звіту та звіту про фінансові результати; опис та дані про управлінську та організаційну структуру банку, внутрішні положення про правління (раду директорів) банку, розрахунки балансового звіту та прибутковості всієї діяльності банку та ін.

Висновок щодо можливості видачі банку ліцензії готує територіальне управління НБУ після отримання повного пакета документів протягом одного місяця з дня їх отримання від банку.

У разі позитивного рішення територіальне управління надсилає пакет документів банку зі своїм висновком та клопотанням банку Департаменту з питань реєстрації та ліцензування банків.

Висновок про надання комерційному банку банківської ліцензії, письмового дозволу, ліцензій на виконання окремих операцій готується зазначеним департаментом НБУ, який передає його і проект відповідного рішення та повний пакет документів на розгляд Комісії НБУ, яка приймає відповідне рішення.

Банківська ліцензія набуває чинності з дня прийняття відповідного рішення Комісією НБУ та оформлення її належним чином на спеціальному бланку за підписом заступника Голови НБУ.

НБУ може відмовити банку у наданні банківської ліцензії, якщо за результатами розгляду поданого пакета документів встановлено, що надано недостовірну або неповну інформацію, або якщо банк протягом одного року з дати державної реєстрації не виконав умови, передбачені правилами НБУ. Рішення про відмову у видачі банківської ліцензії НБУ повідомляє банку у письмовій формі протягом місяця із зазначенням причин відмови.

Банківська ліцензія може бути відкликана НБУ у таких випадках:

- 1) якщо було виявлено, що документи, надані для отримання банківської ліцензії, містять недостовірну інформацію;
- 2) якщо банк не виконав жодної банківської операції протягом року з дня отримання банківської ліцензії;
- 3) у разі порушення банківського законодавства, що спричинило значну втрату активів або доходів і настання неплатоспроможності банку;

4) на підставі висновку тимчасового адміністратора про неможливість приведення діяльності банку у правову відповідність до вимог банківського законодавства;

5) у разі недоцільності виконання плану тимчасової адміністрації щодо реорганізації банку.

НБУ негайно повідомляє банк про відкликання у нього банківської ліцензії. Банк протягом трьох днів з моменту отримання рішення зобов'язаний повернути НБУ свою банківську ліцензію.

У день отримання рішення про відкликання банківської ліцензії у зв'язку з виявленням недостовірних даних у документах банк припиняє здійснення усіх банківських операцій та вчиняє дії, що забезпечують виконання банком своїх зобов'язань перед вкладниками та іншими кредиторами відповідно до укладених договорів та положень закону.

Рішення НБУ про відкликання банківської ліцензії публікується в газеті «Урядовий кур'єр» або «Голос України» і є підставою для звернення до суду з позовом про ліквідацію банку.

Рішення про відкликання ліцензії на право здійснення банківських операцій є крайнім заходом НБУ, якому мають передувати інші заходи запобіжного характеру згідно з чинним законодавством.

Рішення НБУ про відкликання ліцензії на право здійснення всіх банківських операцій повідомляється всім банкам України.

Чинне законодавство України передбачає, що основною метою будь-якого банку є здійснення ним банківських операцій.

Згідно зі ст. 42 Закону України «Про Національний банк України» для забезпечення виконання покладених функцій НБУ здійснює такі операції:

- надає кредити комерційним банкам для підтримки ліквідності за ставкою не нижче від ставки рефінансування НБУ та в порядку, визначеному НБУ;

- надає кредити Фонду гарантування вкладів фізичних осіб під заставу цінних паперів за ціною не нижче індексу інфляції на термін п'ять років;

- здійснює дисконтні операції з векселями і чеками в порядку, визначеному НБУ;

- купує та продає на вторинному ринку цінні папери у порядку, передбаченому законодавством України;

- відкриває власні кореспондентські та металеві рахунки у закордонних банках і веде рахунки банків-кореспондентів;

- купує та продає валютні цінності з метою монетарного регулювання;
- зберігає банківські метали, а також купує та продає банківські метали, дорогоцінні метали, каміння та інші коштовності, пам'ятні та інвестиційні монети з дорогоцінних металів на внутрішньому і зовнішньому ринках без квотування і ліцензування;
- розміщує золотовалютні резерви самостійно або через банки, уповноважені ним на ведення валютних операцій, виконує операції з золотовалютними резервами України з банками, рейтинг яких за класифікацією міжнародних рейтингових агентств відповідає вимогам до першокласних банків не нижче від категорії А;
- приймає на зберігання та в управління державні цінні папери й інші цінності;
- видає гарантії і поруки відповідно до положення, затвердженого Радою НБУ;
- веде рахунок Державного казначейства України без оплати і нарахування відсотків;
- виконує операції з обслуговування державного боргу, пов'язані із розміщенням державних цінних паперів, їх погашенням і виплатою доходу за ними;
- веде особові рахунки працівників НБУ;
- веде рахунки міжнародних організацій;
- здійснює безспірне стягнення коштів з рахунків своїх клієнтів згідно із законодавством України, в тому числі за рішенням суду.

НБУ має право здійснювати й інші операції, необхідні для забезпечення виконання своїх функцій. НБУ має право встановлювати плату за надані ним послуги. У разі порушення НБУ договорів при здійсненні банківських операцій він несе цивільну відповідальність перед комерційними банками та іншими фінансово-кредитними установами.

Згідно із законом НБУ має право брати участь у формуванні капіталу та діяльності міжнародних організацій відповідно до міжнародних договорів, учасниками яких є Україна, а також відповідно до угод між ним і центральними банками іноземних держав.

Таким чином, перелік банківських операцій, здійснюваних НБУ, створює передумови державного регулювання грошового ринку і наближається до міжнародних стандартів роботи центральних банків розвинутих країн.

§ 4. Мережа та організаційна структура Національного банку України

Для ефективної діяльності НБУ важливе значення мають мережа його установ та організаційна структура банку, за допомогою яких він здійснює надані законодавством повноваження. Структура НБУ побудована за принципом централізації з вертикальним підпорядкуванням і має функціонально-територіальний характер. До системи НБУ належать центральний апарат, філії (територіальні управління), розрахункові палати, представництва банку за кордоном, інженерно-технічний центр, Банкотно-монетний двір, фабрика банкотного паперу, Державна скарбниця України, Центральне сховище, спеціалізовані підприємства, банківські навчальні заклади й інші структурні одиниці і підрозділи, необхідні для забезпечення діяльності НБУ.

НБУ в межах, визначених законодавством, самостійно вирішує питання організації, створення, ліквідації та реорганізації структурних підрозділів та установ НБУ, його підприємств, затверджує їхні статuti і положення.

Для здійснення своїх функцій та керівництва територіальними управліннями НБУ має центральний апарат, який функціонує у м. Києві. Організаційні основи і структура центрального апарату НБУ затверджені постановою Правління НБУ. До структури центрального апарату НБУ належать департаменти та самостійні управління з основних напрямів банківської діяльності, зокрема, функціями яких є вироблення грошово-кредитної політики, здійснення банківських операцій, проведення дослідно-аналітичних робіт, а також організація робіт технічного та адміністративного характеру. В центральному апараті НБУ функціонують такі департаменти: інспектування банків, валютного регулювання, платіжних систем, готівково-грошового обігу, внутрішнього аудиту, бухгалтерського обліку, монетарної політики, зв'язку та інформатизації, персоналу, фінансовий, юридичний, економічного аналізу та прогнозування, банківської безпеки, платіжного балансу, валютного контролю та ліцензування, статистики та звітності; інспектування та моніторингу банків, реєстрації та ліцензування банків, припинення діяльності банків, перевезення цінностей та організації інкасації, зовнішньоекономічних відносин, методології банківського регулювання та нагляду, з питань запобігання використанню банківської системи для легалізації кримінальних доходів та фінансування тероризму, безвізного банківського нагляду тощо.

Крім департаментів, у структурі апарату НБУ є самостійні управління: контролю ризиків, здійснення тендерних процедур та маркетингових досліджень, архівне управління, організації будівництва, господарсько-експлуатаційне, управління юридичного забезпечення банківського нагляду та ін.

НБУ також підпорядковані інші установи: Операційне управління, Головне управління, Центральне сховище, Державна скарбниця, Центральна розрахункова палата, Банкнотно-монетний двір, фабрика банкнотного паперу, інженерно-технічний центр, навчальний центр, банківські навчальні заклади (Українська академія банківської справи в Сумах, Університет банківської справи у Львові та ін.). НБУ має офіційні видання: «Бюлетень НБУ», «Платіжний баланс України», «Вісник НБУ».

Правління НБУ постійно вносить зміни в організаційну структуру НБУ, враховуючи зміни в напрямках роботи НБУ та розвиток економіки і грошово-кредитної політики держави.

НБУ - це єдина централізована система, якій підпорядковуються всі ланки цієї системи на місцях (територіальні управління).

У системі НБУ важливе місце займають територіальні управління, які здійснюють свою діяльність на правах філій. Свої завдання і функції НБУ виконує через територіальні управління, які є відокремленими підрозділами НБУ, що розташовані поза місцем його розташування, і здійснюють частину його функцій на певній території. Територіальні управління підпорядковані НБУ та йому підзвітні. Територіальні управління різних регіонів мають неоднакову функціональну структуру, що пояснюється наявністю на певній території банків, їх філій та відділень.

Територіальні управління (філії) НБУ не мають статусу юридичної особи і не можуть видавати нормативні акти, діють від імені НБУ в межах, отриманих від нього повноважень. Завдання і функції філій НБУ визначаються положенням, затвердженим постановою Правління НБУ¹.

Територіальні управління НБУ утворюються відповідно до існуючого територіального устрою України і складаються з Головного управління НБУ в Автономній Республіці Крим, Головного

¹ Див.: *Положення про філії (територіальні управління) Національного банку України*, затв. постановою Правління Національного банку України від 22 грудня 2000 р. № 495 // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності - 2001 р.,— № 2.

управління НБУ по м. Києву та Київській області та 23 територіальних управлінь в обласних центрах України.

У територіальних управліннях НБУ структура апарату аналогічна центральному, з деякими відмінностями, що випливають зі специфіки їхньої роботи.

Становить інтерес організаційна структура Головного управління НБУ по м. Києву та Київській області, яке є відокремленим підрозділом НБУ і йому підпорядковане.

Організаційну структуру цього територіального управління формують 12 функціональних підрозділів (управління і відділи), кожний з яких має певні права і обов'язки. Зокрема, управління такі: готівкового обігу та касових операцій; перевезення цінностей та організації інкасації; банківського нагляду; організації бухгалтерського обліку, фінансів та звітності; адміністративне.

У структурі цього управління функціонують такі відділи: економічної роботи та грошово-кредитних відносин; інформатизації; банківської безпеки; персоналу; аудиту, контролю валютних операцій та юридичний.

Зазначена структура територіального управління та закріплені за ним повноваження дають можливість здійснювати оперативну діяльність та ефективно виконувати завдання і функції, що стоять перед управлінням.

Організаційна структура НБУ України і його мережа, таким чином, забезпечують втілення в життя єдиної державної політики в сфері грошово-кредитного обігу і спрямована на забезпечення ефективного функціонування центрального банку країни.

§ 5. Організація роботи Національного банку України

Закон України «Про Національний банк України» визначає організацію роботи НБУ, його керівні органи, їх повноваження та компетенцію. Організація роботи НБУ підпорядкована його функціям та ролі у здійсненні економічної політики держави. Очолює НБУ Голова, який, відповідно до Конституції України, призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України строком на сім років. Одна й та сама особа не може бути Головою Національного банку більше ніж два строки підряд.

Головою Національного банку може бути громадянин України, який постійно проживає в Україні, має повну вищу освіту у галузі економіки чи фінансів або науковий ступінь у галузі економіки чи фінансів і при цьому має не менше 10 років досвіду роботи в органі законодавчої влади або на керівних посадах в інших органах державної влади та державних органах, які забезпечують проведення та реалізацію державної фінансової, економічної чи правової політики, або на керівних посадах у міжнародних фінансових організаціях, або на керівних посадах у банку, або наукової роботи за фінансовою, економічною чи правовою тематикою та має бездоганну ділову репутацію, зокрема, не має судимості, не погашеної і не знятої в установленому законом порядку.

Особа не може бути Головою Національного банку, якщо вона має представницький мандат або обіймає чи обіймала посаду керівника органу державної влади та іншого державного органу (якщо не минув один рік з дня її звільнення з такої посади), або є керівником політичної партії чи членом керівних органів політичної партії, або є керівником чи входить до складу керівного органу юридичної особи (за винятком Національного банку), або є прямим чи опосередкованим власником будь-якої кількості акцій (часток, паїв) юридичної особи. На час перебування на посаді Голова Національного банку зупиняє членство в політичній партії.

Для призначення Головою Національного банку кандидат на цю посаду подає відомості, що підтверджують відповідність його кандидатури установленим вимогам.

У разі незатвердження Верховною Радою України кандидатури, запропонованої Президентом України, питання керівництва НБУ, а також порядок внесення нової кандидатури регулюються Законом України від 10 грудня 1997 р. «Про тимчасове виконання обов'язків посадових осіб, яких призначає на посаду за згодою Верховної Ради України Президент України або Верховна Рада України за поданням Президента України». Одна кандидатура може вноситись не більше ніж двох разів. Голова НБУ звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Президента України шляхом прийняття відповідної Постанови у таких випадках:

- 1) закінчення строку повноважень;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком суду;
- 3) у зв'язку із заявою про відставку, поданою в письмовому вигляді та прийнятою Президентом України;

4) смерті або на підставі рішення суду про оголошення особи померлою;

5) припинення громадянства або виїзду за межі України на постійне місце проживання;

6) на підставі рішення суду про визнання особи недієздатною;

7) втрати бездоганної ділової репутації;

8) встановлення факту надання недостовірної інформації при призначенні на посаду Голови Національного банку;

9) невиконання посадових обов'язків, у тому числі за станом здоров'я, протягом більше як чотири місяці підряд;

10) виникнення обставин, що виключають можливість особи бути Головою Національного банку (відповідно до частин 2 і 6 цієї статті).

У ст. 19 Закону України «Про Національний банк України» визначаються такі повноваження та обов'язки Голови НБУ:

1) керує діяльністю НБУ;

2) діє від імені НБУ і представляє його інтереси без доручення у відносинах з органами державної влади, банками, фінансовими та кредитними установами, міжнародними організаціями, іншими установами та організаціями;

3) головує на засіданнях Правління НБУ;

4) підписує протоколи, постанови Правління НБУ, накази та розпорядження, а також угоди, що укладаються Національним банком;

5) розподіляє обов'язки між заступниками Голови НБУ;

6) видає розпорядчі акти, обов'язкові до виконання всіма службовцями НБУ, його підприємствами, установами;

7) приймає рішення з інших питань, що стосуються діяльності НБУ, крім віднесених до виключної компетенції Ради НБУ та Правління НБУ відповідно до цього Закону;

8) одноосібно несе відповідальність перед Верховною Радою України та Президентом України за діяльність НБУ.

Отже, Голова НБУ вирішує питання оперативного керівництва банком і несе повну політичну і юридичну відповідальність перед Президентом України і парламентом за результати проведення грошово-кредитної політики в державі.

Голова НБУ має одного першого заступника і трьох заступників, які призначаються та звільняються ним за погодженням з Радою Національного банку.

Особливий правовий статус НБУ, забезпечення єдиної державної грошово-кредитної політики і виконання функцій щодо управ-

ління банківською системою держави і регулювання банківською діяльністю, обумовлює необхідність функціонування таких органів НБУ, як Рада НБУ та Правління НБУ.

Відповідно до Конституції України основними завданнями Ради Національного банку є розроблення Основних засад грошово-кредитної політики та здійснення контролю за проведенням грошово-кредитної політики.

Згідно зі ст. 9 Закону України «Про Національний банк України» Рада Національного банку здійснює такі повноваження:

1) розробляє Основні засади грошово-кредитної політики, публікує їх в офіційних виданнях та подає щорічно до 15 вересня до Верховної Ради України для інформування;

2) здійснює контроль за проведенням грошово-кредитної політики;

3) здійснює аналіз впливу грошово-кредитної політики України на стан соціально-економічного розвитку України та розробляє пропозиції щодо внесення відповідних змін до неї;

4) затверджує Регламент Ради Національного банку України;

5) подає до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України щорічно до 1 квітня відомості про частину прогнозованого прибутку до розподілу поточного року, яка підлягатиме перерахуванню до Державного бюджету України, для включення до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік;

6) затверджує кошторис доходів та витрат Національного банку на наступний рік і подає до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України до 1 вересня поточного року;

7) приймає рішення про збільшення розміру статутного капіталу Національного банку;

8) затверджує річний план проведення аудиторських перевірок структурних підрозділів Національного банку;

9) визначає до 1 листопада звітного року аудиторську фірму, яка має досвід у проведенні аудиту за міжнародними стандартами аудиту, для проведення аудиту фінансової звітності Національного банку;

10) розглядає аудиторський висновок та затверджує до 30 квітня наступного за звітним року річну фінансову звітність Національного банку, звіт про виконання кошторису доходів та витрат Національного банку та розподіл прибутку до розподілу за звітний рік, які у тижневий строк подаються Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України, публікує затверджену Радою Національного банку річну фінансову звітність Національного банку на офіційному сайті Національного банку;

11) затверджує рішення Правління Національного банку про участь Національного банку у міжнародних фінансових організаціях;

12) вносить рекомендації Правлінню Національного банку в межах розроблених Основних засад грошово-кредитної політики стосовно:

методів та форм прогнозування макропоказників економічного і соціального розвитку України, а також грошово-кредитної політики; окремих заходів монетарного і регулятивного характеру та їх впливу на економічний і соціальний розвиток України;

політики курсоутворення та валютного регулювання; розвитку банківської системи та окремих нормативних актів з питань банківської діяльності;

вдосконалення платіжної системи; інших питань, віднесених законом до компетенції Ради Національного банку;

13) вносить рекомендації Кабінету Міністрів України стосовно впливу політики державних запозичень та податкової політики на стан грошово-кредитної сфери України;

14) затверджує за поданням Правління Національного банку методику визначення заробітної плати Голови Національного банку та його заступників.

Рада НБУ не може надавати рекомендації щодо доцільності призначення на посади чи звільнення з посад Голови НБУ, членів Правління НБУ або давати персональну оцінку діяльності окремих посадових осіб НБУ.

У разі неодноразового невиконання або неналежного виконання Правлінням НБУ рішень Ради НБУ, які є обов'язковими, згідно із законом, Рада НБУ має право звернутися до Голови НБУ або до Верховної Ради України та Президента України з викладенням своїх позицій.

Рада НБУ складається з 15 осіб.

Члени Ради НБУ, призначаються Президентом України та Верховною Радою України Голова НБУ, який призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України, входить до складу Ради НБУ за посадою.

Членом Ради НБУ може бути громадянин України, який постійно проживає в Україні, має повну вищу освіту у галузі економіки, фінансів чи права або науковий ступінь у галузі економіки, фінансів чи права і при цьому має не менше 10 років роботи в органах законодавчої влади або на керівних посадах в інших органах державної влади та державних органах, які забезпечують прове-

дення та реалізацію державної фінансової, економічної чи правової політики, або на керівних посадах у міжнародних фінансових організаціях, або на керівних посадах у банку, або наукової роботи за фінансовою, економічною чи правовою тематикою та має бездоганну ділову репутацію, зокрема, не має судимості, не погашеної і не знятої в установленому законом порядку.

Особа не може бути членом Ради Національного банку, якщо вона має представницький мандат або обіймає чи обіймала посаду керівника органу державної влади та іншого державного органу (якщо не минув один рік з дня її звільнення з такої посади), або є керівником політичної партії чи членом керівних органів політичної партії, є керівником або входить до складу керівного органу юридичної особи, яка має на меті отримання прибутку, установ, які надають фінансові послуги, є прямим або опосередкованим власником будь-якої кількості акцій банку.

Для призначення членом Ради Національного банку кандидат на цю посаду подає відомості, що підтверджують відповідність його кандидатури певним вимогам. Одна й та сама особа не може бути членом Ради Національного банку більше ніж два строки.

Президент України призначає сім членів Ради НБУ шляхом прийняття відповідного указу.

Призначення інших семи членів Ради НБУ здійснює Верховна Рада України шляхом прийняття відповідної постанови.

Кандидатури осіб для призначення Верховною Радою України членами Ради НБУ проходять обговорення на спеціальному відкритому засіданні профільного Комітету Верховної Ради України, який вносить свої рекомендації Верховній Раді України.

Чергове призначення членів Ради НБУ здійснюється не пізніше ніж за три місяці до закінчення строку повноважень попередньо призначених членів Ради НБУ.

Строк повноважень членів Ради НБУ - сім років, крім Голови НБУ, який входить до складу Ради НБУ на строк здійснення ним повноважень за посадою.

Припинення повноважень члена Ради НБУ відбувається у зв'язку із закінченням строку його повноважень або у разі:

а) подання письмової заяви про припинення повноважень за власним бажанням;

б) визнання його судом недієздатним;

в) невідповідності діяльності члена Ради Національного банку вимогам закону або втрати бездоганної ділової репутації;

г) відсутності без поважних причин на двох засіданнях Ради Національного банку підряд;

д) невиконання обов'язків члена Ради Національного банку (в тому числі за станом здоров'я) більше чотирьох місяців підряд;

е) встановлення факту надання недостовірної інформації для призначення на посаду члена Ради Національного банку;

є) виникнення обставин, що виключають можливість особи бути членом Ради Національного банку (відповідно до частин другої і третьої цієї статті).

У разі смерті або оголошення в установленому порядку померлою особи, яка є членом Ради Національного банку, повноваження такого члена Ради Національного банку вважаються припиненими з дня його смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть, або з дня набрання законної сили рішенням суду про оголошення особи померлою.

Президент України звільняє членів Ради НБУ, призначених ним, шляхом прийняття відповідного указу, в якому мають бути зазначені підстави для звільнення.

Верховна Рада України звільняє членів Ради НБУ, призначених нею, шляхом прийняття відповідної постанови за поданням профільного Комітету Верховної Ради України, в якій мають бути зазначені підстави для звільнення.

Повноваження Голови НБУ як члена Ради НБУ достроково припиняються у зв'язку з його відставкою або в разі звільнення його з посади інших причин, визначених Законом України «Про Національний банк України».

Члени Ради НБУ здійснюють свої функції на громадських засадах. Але витрати, пов'язані з виконанням повноважень, компенсуються їм згідно з Регламентом Ради НБУ.

Внутрішні питання організації діяльності Ради НБУ, порядок діловодства та інші питання визначаються Регламентом Ради Національного банку, який затверджується на її засіданні.

Розміщення та організаційно-матеріальне забезпечення Ради НБУ здійснюються НБУ за рахунок його кошторисних витрат.

Засідання Ради НБУ проводяться не рідше ніж один раз на квартал.

Позачергові засідання Ради НБУ скликаються Головою Ради НБУ за його власною ініціативою або Радою НБУ за наполяганням не менше однієї третини від загальної кількості її членів, а також на вимогу Голови НБУ. Члени Ради НБУ сповіщаються про засідання не пізніше як за п'ять календарних днів до дня проведення. Порядок підготовки позачергових засідань Ради НБУ визначається її Регламентом.

Засідання Ради НБУ є чинним за наявності не менше ніж десяти її членів.

Засідання Ради НБУ веде Голова Ради НБУ, а в разі відсутності - його заступник, згідно з Регламентом.

Рішення приймаються простою більшістю голосів від загальної кількості присутніх на засіданні членів Ради НБУ. Кожний член Ради НБУ має один голос.

На засідання Ради НБУ можуть бути запрошені керівники центральних органів влади, представники суб'єктів підприємницької діяльності, науковці, інші фахівці.

Члени Правління НБУ можуть брати участь у роботі Ради НБУ з правом дорадчого голосу.

Голова Ради НБУ обирається Радою НБУ зі свого складу строком на три роки. Головою Ради НБУ не може бути обрано Голову Національного банку.

Голова Ради НБУ:

- організовує засідання Ради НБУ та головує на них;
- скликає позачергові засідання за своєю власною ініціативою або за наполяганням не менш як однієї третини від загальної кількості членів Ради НБУ, а також на вимогу Голови НБУ;
- здійснює інші повноваження і функції згідно з Регламентом Ради НБУ.

Голова Ради НБУ має заступника, який обирається Радою НБУ зі свого складу строком на три роки.

Заступник заміщує Голову Ради НБУ в разі його відсутності або неможливості здійснювати повноваження, а також здійснює інші повноваження і функції відповідно до рішень Ради НБУ.

Звільнення Голови Ради НБУ або його заступника протягом строку його повноважень здійснюється у таких випадках:

- у зв'язку із закінченням строку його повноважень;
- за власним бажанням, за умови подання письмової заяви;
- у разі систематичного невиконання своїх обов'язків за станом здоров'я протягом чотирьох місяців.

Матеріали засідань Ради НБУ оформляються у вигляді протоколів та рішень і підписуються головуючим на її засіданні.

Рішення Ради НБУ щодо Основних засад грошово-кредитної політики та з питань, визначених пунктами 5-7, 9-11 ст. 9 Закону України «Про Національний банк України», є обов'язковими для виконання Правлінням НБУ.

Рекомендації Ради НБУ розглядаються Правлінням НБУ протягом п'яти робочих днів. За результатами такого розгляду Правління НБУ зобов'язане надіслати Раді НБУ вмотивовану відповідь.

Рада НБУ не має права втручатися в оперативну діяльність Правління НБУ.

Рішення Ради НБУ підлягають оприлюдненню, крім випадків, коли вони становлять державну, банківську або службову таємницю згідно із законом.

Членам Ради НБУ заборонено розголошувати державну, банківську або службову таємницю, яка стала їм відома у зв'язку із здійсненням їхніх повноважень згідно з Регламентом.

До оперативних органів НБУ належить також Правління НБУ. Правління НБУ, яке згідно з Основними засадами грошово-кредитної політики через відповідні монетарні інструменти та інші засоби банківського регулювання забезпечує реалізацію грошово-кредитної політики, організовує виконання інших функцій згідно зі статтями 6 і 7 Закону України «Про Національний банк України» та здійснює управління діяльністю НБУ.

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про Національний банк України» Правління НБУ вирішує такі питання:

- 1) приймає рішення:
 - щодо надання пропозицій Раді Національного банку стосовно розроблення Основних засад грошово-кредитної політики;
 - щодо економічних засобів та монетарних методів для реалізації Основних засад грошово-кредитної політики відповідно до прийнятих рішень Ради Національного банку з цих питань та необхідності забезпечення стабільності і купівельної спроможності національної валюти;
 - щодо банківського регулювання та нагляду;
 - щодо організації системи рефінасування;
 - щодо визначення та здійснення валютно-курсової політики, валютного регулювання та управління золотовалютними резервами;
 - щодо функціонування платіжних систем та організації розрахунків;
 - про емісію валюти України та вилучення з обігу банкнот і монет;
 - про встановлення та зміну облікової та інших процентних ставок Національного банку;
 - про диверсифікацію активів Національного банку та їх ліквідності;
 - щодо лімітів позабалансованих зобов'язань Національного банку;
 - про формування резервів та покриття фінансових ризиків Національного банку;

- щодо мінімального розміру золотовалютних резервів Національного банку;
- про встановлення лімітів операцій на відкритому ринку, які здійснює Національний банк;
- про перелік цінних паперів та інших цінностей, придатних для забезпечення кредитів Національного банку;
- про умови допуску іноземного капіталу до банківської системи України;
- про встановлення економічних нормативів для банків;
- про розмір та порядок формування обов'язкових резервів для банків;
- про застосування заходів впливу до банків та інших осіб, діяльність яких перевіряється Національним банком відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність»;
- про створення та ліквідацію підприємств, установ Національного банку;
- про участь у міжнародних фінансових організаціях;
- про купівлю та продаж майна для забезпечення діяльності Національного банку;
- щодо встановлення плати за надані відповідно до закону послуги (здійснені операції);

2) подає на затвердження Раді Національного банку річний звіт Національного банку, проект кошторису доходів та витрат на наступний рік та інші документи і рішення відповідно до статті 9 Закону «Про Національний банк України»; надає на вимогу Ради Національного банку для інформування бухгалтерські, статистичні та інші необхідні для виконання її завдань відомості щодо діяльності Національного банку та банківської системи України;

3) визначає організаційні основи та структуру Національного банку, затверджує положення про структурні підрозділи та установи Національного банку, статuti його підприємств, порядок призначення керівників підрозділів, підприємств та установ;

4) затверджує штатний розпис Національного банку та форми оплати праці;

5) розробляє та подає на затвердження Раді Національного банку методичку визначення заробітної плати Голови Національного банку та його заступників;

6) установлює порядок надання банківських ліцензій банкам, інших ліцензій юридичним особам на здійснення окремих банківських операцій, а також інших ліцензій та дозволів у випадках, передбачених законом;

7) видає нормативно-правові акти Національного банку;
8) затверджує Регламент Правління Національного банку України;
9) виконує функції, передбачені статтями 3, 7, 23, 28 і 64 Закону «Про Національний банк України» та інші функції, що впливають з основної мети діяльності Національного банку та не віднесені до повноважень Голови Національного банку та Ради Національного банку.

Очолює Правління Національного банку Голова Національного банку.

Правління Національного банку складається з одинадцяти осіб: Голови Національного банку, заступників Голови Національного банку та керівників структурних підрозділів Національного банку, що забезпечують виконання Національним банком основної функції.

Перелік структурних підрозділів, що забезпечують виконання Національним банком основної функції, керівники яких за посадою входять до складу Правління Національного банку, визначається Головою Національного банку. Повноваження такого члена Правління Національного банку припиняються у разі звільнення його з посади, за якою він входить до складу Правління Національного банку».

Порядок організації та проведення засідань Правління НБУ визначаються його Регламентом.

Рішення Правління Національного банку приймаються простою більшістю голосів. Кожний член Правління Національного банку має один голос.

Засідання Правління Національного банку є правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин від його складу.

Національний банк України проводить свою роботу на основі поєднання колегіальності та одноосібності при обговоренні та вирішенні всіх питань щодо керівництва банком. Так, Голова НБУ особисто несе відповідальність перед Верховною Радою України та Президентом України за виконання покладених на нього завдань і функцій щодо діяльності НБУ, видає накази, розпорядження та інші розпорядчі акти, обов'язкові для виконання. Водночас такі органи НБУ, як Рада НБУ України та Правління НБУ, колегіально обговорюють питання, віднесені законом до їх компетенції, та видають відповідні нормативні акти (постанови, правила).

Основним структурним підрозділом у центральному апараті НБУ є функціональні департаменти, які створюються з основних напрямів діяльності банку.

Департаменти організують роботу з питань грошово-кредитної політики, готівково-грошового обігу, банківського регулювання і нагляду, валютних операцій, здійснення розрахунків, бухгалтерського обліку, звітності, персоналу, фінансів тощо. У складі департаментів створено управління і відділи.

Структурні підрозділи (департаменти) НБУ та положення про них затверджуються Правлінням Національного банку України. Директори департаментів НБУ призначаються та звільняються з посади Головою НБУ згідно із законодавством України про працю.

До складу департаментів НБУ входять кваліфіковані спеціалісти, що мають значний практичний досвід і відповідну наукову підготовку.

Умови найму, звільнення, оплати праці, надання відпусток, службові обов'язки та права, система дисциплінарних стягнень, питання соціального захисту службовців НБУ визначаються Законом України від 16 грудня 1993 р. «Про державну службу».

Працівниками НБУ є службовці та обслуговуючий персонал НБУ. Службовцями вважаються особи, які безпосередньо беруть участь у виконанні функцій НБУ та обіймають посади, передбачені штатним розкладом.

Правління НБУ визначає перелік посад працівників, трудовий договір з якими укладається у формі контракту.

Службовці НБУ є державними службовцями, і до них застосовуються норми Закону України «Про державну службу», якщо цей Закон не передбачає іншого.

Питання функціонування державної служби у НБУ та класифікації посад вирішує Правління НБУ згідно із законодавством України¹.

Ранги державних службовців НБУ, що відповідають посадам першої категорії, присвоює Президент України. Інші ранги присвоює Голова НБУ.

До складу обслуговуючого персоналу НБУ належать працівники, обов'язки яких безпосередньо не пов'язані із виконанням функцій НБУ.

Розмір оплати праці службовців НБУ встановлюється Правлінням НБУ відповідно до положень Закону України «Про державну службу».

¹ Див.: *Постанову* Правління НБУ від 30.06.1999 р. № 317 «Про класифікацію посад та ранги державних службовців НБУ» та Положення про ранги державних службовців, затверджене цією Постановою.

Розмір оплати праці обслуговуючого персоналу НБУ встановлюється Правлінням НБУ відповідно до норм законодавства про оплату праці.

Голова НБУ, його заступники, члени Правління НБУ та інші службовці НБУ згідно із переліком посад, затвердженим Правлінням НБУ, не можуть бути народними депутатами України, членами Уряду України, займатися підприємницькою діяльністю, виконувати роботу за сумісництвом, крім викладацької, наукової та іншої творчої діяльності.

Службовцям НБУ заборонено входити до керівних органів та бути акціонерами банків.

Голові НБУ, його заступникам, членам Правління НБУ та іншим службовцям НБУ заборонено отримувати позики від будь-яких інших кредитних установ, за винятком НБУ.

Важливе значення для належного функціонування НБУ та захисту його клієнтів має законодавче закріплення збереження банківської таємниці. Службовцям НБУ заборонено розголошувати інформацію, що становить державну таємницю, банківську таємницю або іншу конфіденційну інформацію, яка стала відома їм у зв'язку з виконанням службових обов'язків, і в разі припинення роботи в НБУ, крім випадків, передбачених законодавством України.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте правову природу НБУ.
2. Які функції здійснює НБУ?
3. Кому підзвітний НБУ?
4. Як будуються взаємовідносини НБУ з вищими органами держави?
5. Яка організаційна структура НБУ?
6. Які операції здійснює НБУ?
7. Які заходи впливу застосовує НБУ до банків за порушення банківського законодавства?
8. Що означає поняття «економічні нормативи»?
9. Які повноваження має Рада НБУ?
10. Які підстави відкликання ліцензій на здійснення банківських операцій?
11. Яке місце займає НБУ в системі органів влади України?
12. Розкрийте зміст принципу незалежності НБУ.

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ

§ 1. Сутність і роль комерційних банків, їхня класифікація

Комерційні банки належать до другого рівня банківської системи і становлять важливу ланку кредитної системи України. Комерційні банки - багатофункціональні установи, що здійснюють основні кредитні і фінансові операції, пов'язані з обслуговуванням господарської діяльності клієнтів.

У ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» зазначено, що банк - це юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії НБУ здійснювати в сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Традиційно банк можна визначити як підприємство, що здійснює специфічні послуги, а саме три основні функції:

- а) залучення чужих грошей;
- б) надання кредиту;
- в) сприяння платіжному обігу¹.

Комерційні банки — це автономні, незалежні комерційні підприємства. З одного боку, вони утворюються для задоволення інтересів власників банку (акціонерів) і суспільних інтересів клієнтури - юридичних і фізичних осіб, що обслуговуються банком. А з іншого боку, комерційні банки - це підприємства особливого типу, які організують та здійснюють рух позикового капіталу для отримання прибутку власниками банку. Як важлива ланка банківської системи держави комерційні банки концентрують основну частину кредитних ресурсів і здійснюють широкий діапазон банківських операцій та фінансових послуг для юридичних і фізичних

¹ Див.: *Агарков М. М.* Основы банковского права. Курс лекций.- М.: БЕК, 1994.-С. 7.

осіб. Комерційні банки є юридичними особами. Як будь-яка юридична особа, банки мають свої ознаки:

1. Володіння майном на правах власності або на правах повного господарського відання, наявність статутного капіталу, який відображається на самостійному балансі банку. Статутний капітал комерційного банку формується за рахунок власних коштів акціонерів або пайових внесків учасників банку у грошовій формі. Статутний капітал банку не повинен формуватися з непідтверджених джерел. Заборонено використовувати для формування капіталу бюджетні кошти, якщо ці кошти мають інше цільове призначення, а також кошти, одержані в кредит та під заставу. Розмір статутного капіталу банку визначається засновниками, але не може бути меншим за розмір, встановлений НБУ. Мінімальний розмір капіталу банку на момент його реєстрації не може бути менше 120 млн грн.

2. Наявність усіх прав юридичної особи: організаційна єдність, участь у господарських відносинах, самостійна відповідальність, фірмове найменування і обов'язкове зазначення в статуті банку, що банк є юридичною особою.

3. Наділення спеціальною правоздатністю, яка означає, що банк діє на підставі власного статуту і здійснює банківську діяльність на підставі ліцензій, які надаються НБУ.

4. Діяльність комерційних банків базується на економічній незалежності. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про банки і банківську діяльність» комерційні банки мають право самостійно володіти, користуватися та розпоряджатися майном, що перебуває у їхній власності. Держава не несе відповідальності за зобов'язаннями банків, а банки не відповідають за зобов'язаннями держави, якщо інше не передбачено законом або договором. НБУ не відповідає за зобов'язаннями банків, а банки не відповідають за зобов'язаннями НБУ, якщо інше не передбачено законом або договором. Органам державної влади і органам місцевого самоврядування заборонено будь-яким чином впливати на керівництво чи працівників банків у ході виконання ними службових обов'язків або втручатись у діяльність банку, за винятком випадків, передбачених Законом. Одночасно банки відповідають за своїми зобов'язаннями всім власним майном згідно із законодавством.

5. Комерційні банки здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку: пропонують на договірних умовах кредитно-розрахункове, касове та інше банківське обслуговування підприємств, установ, організацій і громадян через здійснення

банківських операцій і наданням різних банківських послуг. За надання послуг клієнти сплачують винагороду, з якої утворюється прибуток банку.

6. Комерційні банки виступають суб'єктами ринкової економіки, діють одночасно на механізмах саморегуляції і самоуправління, використовують ринкові категорії - прибутковість, ризик, ліквідність. Як важливий сектор економіки комерційні банки постачають у народне господарство додаткові грошові ресурси. Діяльність банків не обмежується акумуляцією і розміщенням коштів підприємств, організацій та населення. Вони сприяють накопиченню капіталу, не лише активно втручаючись в усі сфери господарського життя, а й безпосередньо беруть участь у функціонуванні капіталу або здійснюють контроль над ним. Завдяки банкам діє механізм розподілу і перерозподілу капіталу за сферами й галузями виробництва, який значною мірою забезпечує розвиток народного господарства залежно від об'єктивних потреб виробництва. Фінансуючи додаткові потреби підприємств промисловості, транспорту, сільського господарства, банки уможливають утворення прогресивної відтвореної структури народного господарства.

Характеризуючи правове становище комерційних банків у Законі України «Про банки і банківську діяльність» закріплено поняття системоутворювального банку, зобов'язання якого становлять не менше ніж 10% загальних зобов'язань банківської системи. Це такі банки, як «Аваль», «Приватбанк», «Промінвестбанк», «Ощадбанк» та ін., які мають найбільшу кількість філій в Україні.

Сучасні комерційні банки, будучи юридичними особами і здійснюючи господарську діяльність, як правило, не наділені повноваженнями владного характеру. Згідно з правилами НБУ, на комерційні банки контрольні функції покладаються в деяких випадках, а саме функції агента валютного контролю за валютними операціями резидентів і нерезидентів, в ході здійснення операцій з кредитування та організації розрахунків.

Комерційним банкам заборонена діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника, випускати акції на пред'явника, інвестувати кошти в підприємства, статутом яких передбачена повна відповідальність його власників та ін.

Щодо особливого становища банку, то слід відзначити специфічний нагляд держави за його діяльністю, встановлення спеціальних

вимог до створення та функціонування банків та особливості оподаткування окремих банківських операцій.

Існують певні обмеження щодо заборони залучення вкладів фізичних осіб спеціалізованими банками в обсягах, що перевищують 5% регулятивного капіталу банку. Банкам забороняється інвестувати кошти в підприємства, установи, статутом яких передбачена повна відповідальність його власників. Сукупні інвестиції банку не мають перевищувати 60% розміру капіталу банку. Законодавством обмежено можливість комерційного банку мати у власності нерухомість. Банки можуть мати у власності нерухоме майно загальною вартістю не більше ніж 25% капіталу банку. Однак це обмеження не поширюється на: а) приміщення, яке забезпечує технологічне здійснення банківських функцій; б) майно, яке перейшло у власність банку на підставі реалізації прав заставодержателя відповідно до умов договору застави; в) майно, набуте банком з метою запобігання збиткам, за умови, що таке майно має бути відчужене банком протягом одного року з моменту набуття права власності на нього.

Для забезпечення нормального функціонування банків важливу роль відіграє практика антимонопольного регулювання на ринку банківських послуг та обмеження конкуренції в банківській справі. Згідно із ст. 53 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банкам забороняється укладати договори з метою обмеження конкуренції та монополізації умов надання кредитів, інших банківських послуг, установлення відсоткових ставок та комісійні винагороди.

Банку забороняється встановлювати відсоткові ставки та комісійні винагороди на рівні нижче собівартості банківських послуг у цьому банку.

Банку забороняється вчиняти будь-які дії щодо впровадження недобросовісної конкуренції.

Факти недобросовісної конкуренції щодо надання банком тих чи інших банківських послуг або здійснення операцій є підставою для заборони цьому банку подальшого надання таких послуг або здійснення операцій.

Враховуючи специфіку банківської системи та особливості конкуренції у сфері банківської діяльності, державний контроль за додержанням антимонопольних правил у сфері банківських послуг здійснюється не тільки Антимонопольним комітетом України, а й Національним банком України та Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Особлива увага в банківській системі приділяється питанням запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. У Положенні про здійснення банками фінансового моніторингу, затвердженому постановою Правління НБУ від 14 травня 2003 р. № 189, встановлюються загальні вимоги НБУ щодо:

- а) виявлення і реєстрації банками фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу;
- б) ідентифікації клієнтів;
- в) надання банкам спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу інформації відповідно до вимог законів України з питань запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

Підрозділи аудиту банків повинні періодично, але не рідше одного разу на рік здійснювати перевірку додержання банком вимог законодавства України з питань запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. За результатами таких перевірок ці підрозділи готують висновки та пропозиції, які розглядаються правліннями (радами) банків.

Статтею 166⁹ Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачена відповідальність посадових осіб, суб'єктів первинного фінансового моніторингу (в тому числі банків) за неналежне виконання своїх обов'язків. Згідно з цією статтею порушення вимог щодо ідентифікації особи, яка здійснює фінансову операцію, порушення порядку реєстрації фінансових операцій, що підлягають первинному фінансовому моніторингу, неподання, несвоєчасне подання або подання недостовірної інформації про такі фінансові операції спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу, а також невиконання вимог щодо зберігання документів, які стосуються ідентифікації осіб, що здійснюють фінансові операції, та документації щодо проведених ними фінансових операцій, - тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб - суб'єктів первинного фінансового моніторингу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Розголошення інформації, яка надається спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу, або факту надання такої інформації - тягне за собою накладення штрафу від 100 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Банкам заборонено вступати в договірні відносини з клієнтами - юридичними чи фізичними особами, якщо є сумнів, що особа діє не від власного імені.

Банки зобов'язані ідентифікувати відповідно до законодавства України:

- клієнтів, що відкривають рахунки в банку;
- клієнтів, які здійснюють операції, що підлягають фінансовому моніторингу;
- клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунку на суму, що перевищує еквівалент 50 000 гривень;
- осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів.

Рахунок клієнту відкривається та зазначені операції здійснюються лише після проведення ідентифікації осіб клієнтів та вжиття заходів згідно із законодавством, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Банки мають право вимагати, а клієнти зобов'язані надати документи і відомості, необхідні для з'ясування їхньої особи, суті діяльності, фінансового стану.

Банки зобов'язані розробляти, впроваджувати та постійно поновлювати правила внутрішнього моніторингу та програми його здійснення з урахуванням вимог законодавства у запобіганні легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

У ст. 9 Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачено, що комерційні банки мають право створювати банківські об'єднання таких типів: банківська корпорація, банківська холдингова група, фінансова холдингова група, причому банки можуть бути учасниками промислово-фінансових груп з дотриманням вимог антимонопольного законодавства України. Банківські об'єднання створюються за попередньою згодою НБУ та підлягають державній реєстрації шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Закон передбачає також можливість створення комерційними банкам банківських спілок та асоціацій з метою захисту інтересів своїх членів, координації та вдосконалення банківської діяльності.

Характеризуючи сутність комерційних банків та їхню специфіку, слід зазначити їх важливу роль в механізмі функціонування фінансової системи держави завдяки їхнім зв'язкам зі всіма секторами економіки. Важлива роль комерційних банків у ринковій економіці зумовлена основними функціями, які вони виконують, а саме:

- 1) акумуляція і мобілізація тимчасово вільних коштів і перетворення їх на капітал;
- 2) кредитування підприємств, держави і населення;
- 3) здійснення розрахунків і платежів у господарстві;
- 4) організація випуску і розміщення цінних паперів;
- 5) створення платіжних засобів;
- 6) довірче керування майном клієнтів (трастові операції);
- 7) консультування і обслуговування клієнтів, надання їм економічної та фінансової інформації.

Останнім часом в діяльності комерційних банків спостерігаються тенденції розширення їхніх функцій з метою універсалізації роботи, підвищення ефективності банківської діяльності, здійснення нетрадиційних для цієї сфери фінансового підприємництва функцій (операції з цінними паперами, лізингові і факторингові операції та інші види кредитно-фінансового обслуговування).

Для визначення суті комерційних банків та їхньої специфіки важливе значення має їхня класифікація. Комерційні банки можна класифікувати за різними критеріями.

За формою власності розрізняють банки державні, комунальні, кооперативні, приватні, змішані. За належністю статутного капіталу та способом його формування - пайові та акціонерні банки. Пайові банки створюються за рахунок пайових внесків засновників (пайовиків). Згідно зі ст. 6 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банки в Україні створюються у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку.

Порядок створення і діяльності акціонерних банків визначено законами України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р., «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р., «Про цінні папери і фондовий ринок» від 23 лютого 2006 р. та ін. Акціонерний банк - це кредитна установа, що є об'єднанням згідно з угодою коштів фізичних і юридичних осіб (у тому числі іноземних) з метою спільної господарської діяльності та одержання прибутку. Статутний капітал акціонерного банку утворюється з суми номінальної вартості всіх розміщених акцій товариства.

Основний капітал акціонерного банку формується шляхом емісії та продажу власних акцій фізичним і юридичним особам, а потім збільшується за рахунок капіталізації прибутку й випуску нових акцій. Статутний капітал акціонерного банку утворюється з капіталом, поділеним на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості. Розмір статутного капіталу визначається акціонерами банку, але не може бути меншим за розмір, установлений НБУ.

Акціонерні банки утворюються у формі публічного акціонерного товариства після прийняття загальними зборами рішення про здійснення публічного розміщення акцій та внесення відповідних змін до статуту банку.

Банкам заборонено випускати акції на пред'явника. Наявність збитків у банку не є перешкодою для оголошення підписки на акції та збільшення статутного капіталу банку.

Банки мають право придбати власні акції з наступним письмовим повідомленням НБУ про укладені угоди, яке має бути надіслане протягом 5 робочих днів після укладення. Банкам не дозволено купувати власні акції, якщо це може призвести до падіння регулятивного капіталу нижче від мінімального рівня. Про намір придбати загальну кількість власних акцій у розмірі 10 і більше відсотків загальної емісії банк письмово повідомляє НБУ за 15 календарних днів до укладення угод. НБУ має право заборонити банку купівлю власних акцій у разі, якщо це може призвести до погіршення фінансового стану банку.

Акціонерний банк діє на підставі засновницького договору та статуту. У статуті фіксуються найменування банку, організаційно-правова форма, цілі діяльності акціонерного банку, розмір та порядок утворення статутного капіталу, склад і компетенція органів та обов'язково такі відомості: види акцій банку, що випускаються, номінальна вартість акції, співвідношення акцій різних видів, кількість акцій, що купуються акціонерами, про права акціонерів та наслідки невиконання зобов'язань з викупу акцій.

Акціонерний банк є юридичною особою, виступає власником свого майна, має повну господарську самостійність у питаннях вибору форм управління, використання прибутку, несе відповідальність за зобов'язаннями тільки своїм майном, а акціонери не відповідають за зобов'язаннями банку і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства тільки в межах належних їм акцій.

Акціонерний банк може мати філії і представництва на території України та за кордоном, але за наявності письмової згоди НБУ.

У ст. 8 Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачено підстави та особливості створення і функціонування кооперативних банків, а саме:

- 1) кооперативні банки створюються за принципом територіальності і поділяються на місцеві та центральний кооперативний банки;
- 2) мінімальна кількість учасників місцевого (у межах області) кооперативного банку має бути не меншою ніж 50 осіб. У разі

зменшення кількості учасників і неспроможності кооперативного банку протягом одного року збільшити їхню кількість до мінімальної необхідної кількості діяльність такого банку припиняється шляхом зміни організаційно-правової форми або ліквідації;

3) учасниками центрального кооперативного банку є місцеві кооперативні банки. До функцій центрального кооперативного банку, крім передбачених вищезазначеним Законом, належать централізація та перерозподіл ресурсів, акумульованих місцевими кооперативними банками, а також здійснення контролю за діяльністю кооперативних банків регіонального рівня. Статутний капітал кооперативного банку поділяється на паї. Рівень мінімального розміру статутного капіталу кооперативного банку встановлюється НБУ відповідно до закону;

4) прибутки або збитки кооперативного банку за результатами фінансового року розподіляються між учасниками пропорційно до розміру паю;

5) кооперативні банки можуть залучати вклади тільки від своїх учасників.

Відповідно до ст. 37 Закону органами управління та контролю кооперативних банків є такі самі органи, що створюються для управління інших форм банків.

За територіальною ознакою розрізняють банки: міжнародні, загальнонаціональні, регіональні та міжрегіональні, що обслуговують декілька регіонів країни. За видами здійснюваних операцій комерційні банки бувають універсальні та спеціалізовані.

Універсальні банки здійснюють широке коло банківських операцій і надають різноманітні послуги, перелік яких вони намагаються розширювати. Сучасні комерційні банки здатні виконувати понад 200 різних видів банківських операцій і послуг.

Спеціалізовані банки здійснюють деякі банківські операції, які тісно пов'язані з особливостями господарської діяльності підприємств, специфікою виробництва тощо.

За спеціалізацією банки в Україні можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими). Для інвестиційних банків характерна емісія та розміщення цінних паперів, що здійснюється за рахунок коштів інвесторів, надання посередницьких послуг при купівлі-продажі цінних паперів.

Виступаючи як іпотечні, банки розміщують ресурси під заставу землі або нерухомого майна.

Для клірингових відносять банки, які розміщують активи на клірингових рахунках. Банк набуває статусу спеціалізованого банку,

якщо понад 50% його активів є активами одного типу. Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку в тому разі, якщо понад 50% його пасивів є вкладками фізичних осіб.

За масштабом діяльності розрізняють великі, середні та дрібні банки. Однак чинне законодавство України не містить конкретних критеріїв щодо віднесення банків до тієї чи іншої групи.

Відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» на території України можуть діяти банки, статутний капітал яких сформовано за рахунок українських юридичних і фізичних осіб; банки за участю іноземного капіталу (спільні банки); іноземні банки, статутний капітал яких формується за рахунок коштів нерезидентів - іноземних юридичних і фізичних осіб.

За характером відносин банки також поділяються на банкі-гаранти і банкі-кореспонденти; за структурою - багатопрофільні та безфілійні; за фінансовим станом - стабільні, проблемні, кризові та банкрути.

Отже, для ефективного функціонування і розвитку банківської системи необхідна подальша структуризація та спеціалізація комерційних банків, розвиток різних видів банківських установ, що сприятиме розширенню діапазону банківських операцій і фінансових послуг та забезпечить вдосконалення кредитно-фінансового механізму в країні.

§ 2. Порядок створення і припинення діяльності комерційного банку

Правовою базою для створення та функціонування комерційних банків різних типів і форм власності є закони України «Про банки і банківську діяльність», «Про акціонерні товариства», «Про цінні папери і фондовий ринок», а також нормативні акти НБУ.

Відповідно до п. 3 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. банк набуває статусу юридичної особи і отримує свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи єдиного зразка лише з моменту його державної реєстрації у порядку, встановленому зазначеним Законом. На сьогодні банк набуває статусу юридичної особи після внесення законодавчо визначених відомостей про банк до Єдиного державного реєстру юридичних та фізичних осіб-підприємців.

У ч. 1 ст. 14 Закону України «Про банки і банківську діяльність» визначено вичерпний перелік осіб, які можуть бути учасниками банку.

Такими учасниками банків можуть бути юридичні і фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених ним органів. Згідно зі ст. 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність», визначено специфіку функціонування державних банків як суб'єктів господарювання: це стосується положень про умови та порядок створення державних банків, утворення та компетенцію органів управління та умов перетворення державного банку в інший банк, заснований на недержавній формі власності.

Юридична чи фізична особа, яка має намір придбати істотну участь у банку або збільшити її таким чином, що така особа прямо чи опосередковано володітиме чи контролюватиме 10, 25, 50 та 75% статутного капіталу чи матиме права голосу придбаних акцій (паїв) в органах управління банку, зобов'язана отримати письмовий дозвіл НБУ.

Власники істотної участі в банку повинні мати бездоганну ділову репутацію та задовільний фінансовий стан. Учасниками банку не можуть бути юридичні особи, в яких банк має істотну участь, об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації.

Учасниками банку не можуть бути юридичні особи, щодо яких неможливо встановити їхніх власників і джерела коштів, за рахунок яких такі юридичні особи здійснюють внески до статутного капіталу або купують акції банків.

У законодавстві встановлено певні обмеження, щодо зайняття керівних посад в банках. Не можуть бути керівниками банку особи, які займали посади Голови Національного банку України, заступників Голови Національного банку України, керівників структурних підрозділів, які за посадою входили до складу Правління Національного банку України, та членів Ради Національного банку України, якщо з дня припинення їх повноважень не минув один рік.

Керівниками банків не можуть бути члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та інших органів державної влади, військовослужбовці, посадові особи органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, господарського суду, державного нотаріату, а також посадові особи органів державної влади, крім випадків, коли державні службовці здійснюють функ-

ції щодо управління акціями (частками, паями), які належать державі і захищають інтереси держави в раді товариства (спостережній раді) або ревізійній комісії товариства; депутати, особи, яким заборонено займатися зазначеною діяльністю за вироком суду, а також особи, які мають непогашену судимість.

На керівні посади в банках також не можуть бути призначені особи, які не мають бездоганної ділової репутації, професійні та управлінські здібності яких не відповідають вимогам закону, в тому числі:

- які не виконали зобов'язань з оплати боргу щодо будь-якого банку або іншої фізичної чи юридичної особи;
- незаконні дії яких у минулому призвели до банкрутства або ліквідації банку чи іншої юридичної особи;
- які були звільнені на вимогу НБУ.

НБУ встановлює мінімальний розмір статутного капіталу на день реєстрації банку. Статутний капітал банку формується за рахунок власних коштів акціонерів або паїв учасників шляхом грошових внесків. Грошові внески для формування та збільшення статутного капіталу банку резиденти України здійснюють у гривнях, а нерезиденти - в іноземній вільно конвертованій валюті або у гривнях.

Статутний капітал банку не повинен формуватися з непідтверджених джерел. Заборонено використовувати для формування капіталу банку бюджетні кошти, якщо такі кошти мають інше цільове призначення, а також кошти, одержані в кредит чи під заставу.

Уся діяльність зі створення банку здійснюється в кілька етапів. На першому етапі засновники або їх організаційна група готують проекти всіх документів, необхідних для реєстрації. При цьому визначається організаційно-правова форма діяльності майбутнього банку, у вигляді якої він буде функціонувати. Далі засновники визначають розмір статутного капіталу, необхідного для забезпечення нормальної діяльності комерційного банку і достатнього для запланованого обсягу операцій. Розмір статутного капіталу не може бути меншим за мінімальну величину, встановлену НБУ.

Після визначення розміру статутного капіталу виконуються безпосередні операції щодо його формування шляхом проведення відкритої передплати на акції чи паїв. Акціонери та учасники банку повинні до дня скликання установчих зборів та державної реєстрації банку сплатити кошти в розмірі не менше 30% номінальної вартості акцій/часток, але не менше розміру, передбаченого ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність», і оплатити повну вартість акцій/часток у строки, передбачені установ-

ними документами, але не пізніше 12 місяців з часу державної реєстрації банку.

Після накопичення необхідної суми статутного капіталу, визначеної засновницькою угодою, засновники комерційного банку скликають установчі збори, за рішенням яких оформлюють всі належні документи, необхідні для реєстрації банку.

Для державної реєстрації комерційного банку уповноважені засновниками банку особи подають до територіального управління НБУ за місцем створення банку такі документи:

- заяву про реєстрацію банку за підписом голови ради або уповноваженої особи, призначеної відповідальною за реєстрацію банку установчими зборами;

- установчий договір (крім державного банку), підписаний засновниками банку та засвідчений їхніми печатками;

- статут банку, затверджений установчими зборами і підписаний головою правління банку;

- рішення про створення банку (протокол установчих зборів) або постанову Кабінету Міністрів України про створення державного банку;

- бізнес-план, що визначає види діяльності, які банк планує здійснювати на найближчий рік, та стратегію діяльності банку на найближчі три роки згідно встановленими з НБУ вимогами;

- інформацію про фінансовий стан учасників, які матимуть істотну частку в банку. У разі, коли засновником банку є юридична особа, надається інформація про членів ради директорів і осіб, які мають істотну частку в ній;

- копію платіжного документа про внесення плати за реєстрацію банку;

- бухгалтерську і фінансову звітність за останні чотири звітних періоди (квартали) - для учасників - юридичних осіб, які матимуть істотну участь у банку;

- довідку Державної податкової Адміністрації про доходи за останній звітний період (рік) - для учасників - фізичних осіб, які матимуть істотну участь у банку;

- відомості про кількісний склад спостережної ради, правління (ради директорів), ревізійної комісії;

- нотаріально завірених копії установчих документів учасників, які є юридичними особами та матимуть істотну участь у банку;

- копії звіту про проведення приватного розміщення акцій - для банку, який створюється у формі публічного акціонерного товариства;

- відомості про професійну придатність та ділову репутацію голови та членів правління (ради директорів) і головного бухгалтера банку.

НБУ у тижневий термін з дати подання документів для державної реєстрації банку відкриває тимчасовий рахунок для накопичення підписних внесків засновників та інших учасників банку.

З метою контролю за діяльністю комерційних банків територіальне управління НБУ за місцем розташування банку в місячний строк з дати отримання повного пакета документів готує висновок про загальну оцінку фінансового стану, платоспроможність і репутацію засновників банку, наявність власних коштів для внесення до статутного капіталу банку і підтвердження внесення на тимчасовий рахунок банку коштів до статутного капіталу кожним засновником у передбачених законом розмірах, наявність приміщення, придатного для розміщення банку та будівництво касового вузла, професійну придатність і репутацію голови виконавчого органу (правління) та головного бухгалтера і погодження їх призначення, відповідність установчих документів банку вимогам чинного законодавства і нормативним актам НБУ.

Повний пакет установчих документів і висновок територіального управління НБУ подаються до НБУ. Документи для реєстрації банку розглядаються Департаментом з питань реєстрації та ліцензування банків НБУ і подаються до Комісії з питань нагляду та регулювання діяльності банків НБУ. Рішення про державну реєстрацію банку приймається Правлінням НБУ не пізніше за тримісячний строк з часу подання повного пакета передбачених законом документів.

У разі прийняття НБУ позитивного рішення реєстрація комерційних банків здійснюється шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Важливим моментом у процесі державної реєстрації банку є також внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців законодавчо визначених відомостей про банк як юридичну особу¹, після чого він набуває статусу юридичної особи й отримує свідоцтво про державну реєстрацію.

¹ Див.: Лист НБУ та Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 30 грудня 2004 р. «Про включення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців даних про банки, зміни до їх статутів та відомостей про відокремлені підрозділи банків».

НБУ може відмовити в державній реєстрації комерційному банку в разі порушення порядку створення банку; невідповідності установчих документів банку законодавству України; у разі подання неповного пакета документів, необхідних для державної реєстрації банку, або коли ці документи не відповідають вимогам чинного законодавства; у випадку, коли в НБУ є докази, що підтверджують відсутність бездоганної ділової репутації чи відсутність задовільного фінансового стану принаймні одного із засновників, що мають істотну участь у банку, професійної придатності та бездоганної ділової репутації голови виконавчого органу і головного бухгалтера банку, а також членів виконавчого органу, які не відповідають вимогам НБУ. Про відмову в державній реєстрації банку НБУ приймає мотивоване рішення. Засвідчена НБУ копія рішення про відмову в реєстрації банку надсилається уповноваженій особі банку рекомендованим листом або вручається під розписку. Рішення про відмову в державній реєстрації комерційного банку може бути оскаржено в судовому порядку.

Комерційні банки зобов'язані у місячний строк повідомляти НБУ про зміни і доповнення, що вносяться до установчих документів, з поданням нотаріально засвідчених копій змінених документів.

Комерційні банки можуть відкривати на території України та за її межами філії і представництва банків за згодою НБУ¹. Філії та представництва банків не є юридичними особами, але мають свої положення і виступають від імені головного банку. Філія має свій рахунок та здійснює банківські операції, передбачені її положенням від імені банку. Представництво банку фінансується головним банком, від якого воно виступає, але не має права здійснювати банківську діяльність і виконує представницькі функції. Філії банків відкриваються за угодою з НБУ на підставі таких документів:

- клопотання банку про відкриття філії із зазначенням місцезнаходження та основних видів діяльності філії;
- рішення спостережної ради банку про відкриття філії;
- положення про філію, затвердженого спостережною радою банку;
- інформації про керівника та головного бухгалтера філії.

¹ Див.: Положення про створення дочірнього банку, філії і представництва українського банку на території інших держав, затв. постановою Правління НБУ від 12 квітня 2006, № 143.

Реєстрація філії банку здійснюється НБУ протягом одного місяця з моменту надання усіх необхідних документів шляхом внесення відповідної інформації до Державного реєстру банків.

НБУ з ряду підстав може відмовити у наданні згоди на відкриття філії.

Правила НБУ встановлюють деякі особливості державної реєстрації банків з іноземним капіталом. В Україні банком з іноземним капіталом визначається банк, в якому частка капіталу, що належить хоча б одному іноземному інвестору, становить не менше 10 відсотків. Для відкриття дочірнього іноземного банку в нашій країні слід інвестувати 10 млн євро - мінімальну суму, необхідну для відкриття банку в Україні. Засновниками таких банків можуть бути іноземні юридичні та фізичні особи або ж за участю українських та іноземних юридичних і фізичних осіб (спільні банки). Для створення банку з іноземним капіталом його засновники зобов'язані отримати попередній дозвіл НБУ. Для отримання попереднього дозволу для створення банку з іноземним капіталом до НБУ подаються такі документи:

- клопотання про надання попереднього дозволу;
- інформацію про склад засновників, їх ділову репутацію та наявність необхідних коштів для заснування банку;
- дозвіл іноземного контролюючого органу на участь у створенні банку в Україні або письмове заповнення іноземного засновника про відсутність у законодавстві країни його походження вимог щодо отримання такого дозволу;
- інформацію про андеррайтера та його ділову репутацію.

Крім документів, що подають українські засновники для утворення комерційного банку, іноземні юридичні особи подають:

- нотаріально засвідчену за місцем видачі копію рішення уповноваженого органу управління іноземного інвестора про участь у створенні банку в Україні;
- письмову згоду на участь іноземного інвестора у банку в Україні, видану державним або іншим уповноваженим контролюючим органом країни, в якій зареєстровано головний офіс іноземного інвестора, або письмове заповнення іноземного інвестора про відсутність вимог щодо попередньої згоди на здійснення інвестицій за кордон;
- нотаріально засвідчений за місцем видачі витяг з торгового (банківського) реєстру або інший офіційний документ, що підтверджує реєстрацію іноземного учасника в країні, де зареєстровано головний офіс іноземного інвестора;

- нотаріально засвідчену за місцем видачі копію висновку іноземної аудиторської організації про фінансовий стан іноземного інвестора на кінець останнього повного календарного року.

Іноземні інвестори - фізичні особи для створення комерційного банку подають:

1) письмову згоду на участь іноземного інвестора у банку в Україні, видану державним чи іншим уповноваженим контролюючим органом країни, або письмове запевнення іноземного інвестора про відсутність вимог законодавства країни його перебування щодо попередньої згоди на здійснення інвестиції за кордон;

2) анкету, яка має містити, зокрема, інформацію про відсутність судимості.

Ці документи мають бути нотаріально завірени за місцем їх видачі та легалізовані (підтверджені) в установленому порядку, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Іноземні засновники подають також завірени переклади українською мовою всіх документів, викладених іноземною мовою, разом з оригіналами. Крім того, до зазначеного переліку документів додається ліцензія НБУ на створення банку за участю іноземних юридичних і фізичних осіб.

Отже, процес створення комерційних банків є досить складною процедурою, пов'язаною з оформленням численних документів, підбором кваліфікованих кадрів, вибором відповідного приміщення, забезпеченням його необхідним обладнанням тощо.

Припинення діяльності комерційного банку згідно зі статтями 104-111 ЦК України відбувається шляхом ліквідації або реорганізації. У разі ліквідації комерційного банку припиняється його діяльність як юридичної особи з ліквідацією його справ і майна. Банк перестає існувати.

У главі 5 Закону України «Про банки і банківську діяльність» детально визначено способи та умови реорганізації комерційного банку, зміст рішення про реорганізацію банку. Реорганізація банку здійснюється добровільно за власною ініціативою за рішенням власників банку, а у разі призначення тимчасової адміністрації - за рішенням НБУ або тимчасового адміністратора, погодженого з Національним банком України або примусово за рішенням НБУ. Реорганізація може здійснюватися шляхом злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення.

Злиття означає припинення діяльності двох або кількох банків як юридичних осіб та передачу належних їм майна, коштів, прав та обов'язків новоствореному банку.

Приєднання означає припинення діяльності одного банку як юридичної особи та передачу належних йому майна, коштів, прав та обов'язків іншому банку на правах філії чи без відкриття філії.

Угода про злиття або приєднання укладається банками у письмовій формі і набирає законної сили з моменту затвердження її більшістю у дві третини голосів акціонерів на загальних зборах кожного з банків.

Поділ передбачає припинення діяльності одного банку як юридичної особи та передачу належних йому майна, коштів, прав та обов'язків у відповідних частинах до банків, які створюються внаслідок реорганізації цього банку шляхом поділу.

Виділення означає перетворення банку як юридичної особи та передачу за розподільним актом певної частини належного йому майна, коштів, прав та обов'язків до банку, який створюється внаслідок реорганізації.

Перетворення передбачає зміну організаційно-правової форми товариства, тобто зміну юридичного статусу банку.

У разі перетворення банку з одного виду на інший до новоствореного банку переходять всі майнові права і обов'язки банку, що реорганізується. Підставами для реорганізації банку цим способом є переорієнтація напрямів діяльності, збитковість окремих філій, необхідність зміни умов капіталізації та управління тощо.

У разі реорганізації всі права та обов'язки банку переходять до правонаступника - іншої юридичної особи.

Порядок припинення діяльності комерційних банків визначено законами України «Про банки і банківську діяльність», «Про акціонерні товариства», «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції Закону від 30 червня 1999 р. та іншими нормативними актами.

Ліквідація комерційного банку може відбуватися як в добровільному, так і примусовому порядку. Добровільна ліквідація здійснюється тільки за рішенням загальних зборів засновників. Примусова ліквідація комерційного банку може відбуватися у разі порушення банківського законодавства, здійснення ризикованих операцій, що призвело до значної втрати активів або доходів та настання ознак неплатоспроможності банку. У цих випадках НБУ має право відкликати ліцензію та ініціювати процедуру ліквідації банку.

У главі 16 Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачено особливості процедури ліквідації банків. Банк може бути ліквідований з ініціативи власників банку та з ініціативи НБУ (у тому числі за заявою кредиторів).

Ліквідація банку з ініціативи власників здійснюється згідно із законодавством України про господарські товариства з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про банки та банківську діяльність», та за згодою Національного банку України.

Національний банк України зобов'язаний протягом двох днів після прийняття рішення про ліквідацію банку повідомити про це Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Ліквідація банку з ініціативи НБУ здійснюється відповідно до банківського законодавства. Право звернення до господарського суду із заявою про визнання банку неплатоспроможним та його ліквідацію мають: а) кредитори банку; б) НБУ. Кредитори банку направляють рекомендованим листом до територіального управління НБУ за місцезнаходженням зазначеного банку заяву про ліквідацію банку у разі настання ознак неплатоспроможності банку з доданням документально підтверджених доказів наявності невиконаних грошових зобов'язань банку перед ними. Якщо протягом одного місяця з дня направлення заяви зазначені особи не отримали відповіді НБУ, вони мають право звернутися до суду із заявою про визнання банку неплатоспроможним. У разі підготовки справи до розгляду суддя отримує обґрунтований висновок НБУ щодо доцільності ліквідації банку або рішення НБУ про відкликання банківської ліцензії та призначення ліквідатора. НБУ зобов'язаний надати один із зазначених документів протягом місяця з дня отримання запиту суду.

Якщо банк-боржник не спроможний виконати свої зобов'язання згідно з рішенням суду про примусове стягнення протягом 6 місяців, і за цей час не досягнуто домовленостей щодо реструктуризації визначеного боргу, НБУ зобов'язаний відкликати ліцензію та ініціювати процедуру ліквідації банку. Справу про визнання банку неплатоспроможним за заявою кредиторів банку може бути порушено лише після відкликання банківської ліцензії. Після відкликання банківської ліцензії санація банку не допускається.

Орган, який ініціював рішення про ліквідацію, призначає ліквідатора. Ліквідатор розпочинає виконання обов'язків негайно після відкликання ліцензії.

Протягом одного місяця з дня прийняття справи до розгляду суд повинен визначитися стосовно позову про ліквідацію банку.

Єдиним питанням, що приймається до розгляду судом у справі про ліквідацію банку, є висновок НБУ щодо доцільності ліквідації банку та відповідність застосування процедури ліквідації з боку НБУ. У своєму рішенні суд повинен підтвердити кандидатуру ліквідатора або призначити такого, що відповідає вимогам закону. Єдиною підставою відхилення кандидатури ліквідатора, призначеного НБУ, може бути наявність конфлікту інтересів, який став відомий суду.

Розгляд справи в суді щодо ліквідації банку не зупиняє діяльності ліквідатора, призначеного НБУ. Процедура ліквідації банку має бути завершена не пізніше як за 3 роки з дня відкликання ліцензії. НБУ має право продовжувати процедуру ліквідації банків на термін до одного року, а системоутворюючих банків - на термін до двох років.

Ліквідатор здійснює опублікування відомостей про відкриття ліквідаційної процедури у газеті «Урядовий кур'єр» чи «Голос України» за рахунок банку. Протягом одного місяця з дня опублікування оголошення про відкриття ліквідаційної процедури кредитори мають право заявити ліквідатору про свої вимоги до банку.

Ліквідатор протягом 3 місяців від дня опублікування оголошення про початок ліквідаційної процедури здійснює заходи для задоволення вимог кредиторів. Майно, на яке звертається стягнення під час ліквідаційної процедури, оцінюється ліквідатором у порядку, встановленому законодавством України. Для майна, яке продається з аукціону, оціночна вартість є початковою. Після проведення інвентаризації та оцінки майна банку ліквідатор розпочинає продаж майна на відкритих торгах, якщо НБУ не встановлює інший порядок його продажу.

Відповідно процедури вимоги кожної наступної черги задовольняють у міру того, як надходять на рахунок кошти від продажу майна банку після повного задоволення вимог попередньої черги. У разі недостатності коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги вимоги задовольняють пропорційно сумі вимог, що належить кожному кредиторові однієї черги. У разі відмови кредитора від задоволення визнаної в установленому порядку вимоги ліквідатор не враховує суму грошових вимог цього кредитора. Майно, що залишилось після задоволення вимог кредиторів, передається власникам, а майно державних банків - відповідному органу приватизації для наступного продажу.

З дня прийняття рішення про відкликання ліцензії та призначення ліквідатора:

1) припиняються повноваження загальних зборів, спостережної ради і правління банку та тимчасового адміністратора, який негайно передає ліквідатору всі справи;

2) банківська діяльність банку завершується закінченням технологічного циклу конкретних операцій у разі, якщо це сприятиме збереженню або збільшенню ліквідаційної маси;

3) строк виконання всіх грошових зобов'язань банку та зобов'язання щодо сплати податків і зборів вважається таким, що настав;

4) припиняється нарахування процентів, неустойки (штрафу, пені) та інших економічних санкцій за всіма видами заборгованості банку;

5) відомості про фінансове становище банку перестають бути конфіденційними чи становити банківську таємницю;

6) укладання угод, пов'язаних з відчуженням майна банку чи передачею його майна третім особам, допускається в порядку, передбаченому законодавством;

7) скасовується арешт, накладений на майно (у тому числі на власні кошти банку на його рахунках) банку чи інші обмеження щодо розпоряджання його майном. Накладення нових арештів або інших обмежень щодо розпоряджання майном банкрута не допускається;

8) вимоги за зобов'язаннями банку, що виникли під час проведення ліквідації, можуть пред'являтися тільки в межах ліквідаційної процедури.

Ліквідатор із дня свого призначення здійснює такі повноваження щодо здійснення ліквідаційної процедури банку: приймає під своє відання майно банку; вживає заходів щодо забезпечення його збереження; виконує функції з управління та розпоряджання майном банку; здійснює інвентаризацію та оцінювання майна банку згідно із законодавством; має право відчужувати активи та (або) зобов'язання банку; виконує повноваження органів управління банку; очолює ліквідаційну комісію та формує ліквідаційну масу; пред'являє до третіх осіб вимоги щодо повернення дебіторської заборгованості банку, у тому числі через судові органи; має право отримувати кредит для виплати вихідної допомоги працівникам, що звільняються внаслідок ліквідації банку; з дня відкриття ліквідаційної процедури повідомляє працівників банку про звільнення та здійснює його; заявляє заперечення за заявленими до банку вимогами кредиторів; заявляє відмову від виконання договорів та

розриває їх; реалізує майно банку для задоволення вимог, включених до реєстру вимог кредиторів, та ін.

З дня призначення ліквідатора до нього переходять права керівника (органів управління) банку. Протягом трьох днів з дня призначення ліквідатора керівники банку забезпечують передачу бухгалтерської та іншої документації банку, печаток і штампів, матеріальних та інших цінностей банку ліквідатору. У разі ухилення від виконання зазначених обов'язків винні особи несуть відповідальність згідно з вимогами чинного законодавства України. При виконанні своїх обов'язків ліквідатор за своїм статусом прирівнюється до представника НБУ. Будь-яка особа, що навмисно перешкоджає доступу ліквідатора до банку, його активів, книг, записів, документів, несе адміністративну або кримінальну відповідальність. Правоохоронні органи зобов'язані надавати допомогу ліквідатору в його роботі на підставі письмового звернення.

Ліквідація банку вважається завершеною, а банк ліквідованим з моменту внесення запису про це до Державного реєстру банків після ухвалення звіту ліквідатора. Враховуючи вимоги ч. 5 ст. 111 ЦК України та Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», банк як юридична особа є ліквідованою з дня внесення до Єдиного державного юридичних і фізичних осіб-підприємців запису про припинення банку як юридичної особи.

§ 3. Організаційна структура та управління комерційним банком

Для ефективної роботи комерційного банку важлива його оптимальна організаційна структура. Внутрішня організаційна структура комерційного банку формується за усталеними принципами, основними з яких є такі:

- а) структура банку підпорядковується стратегії розвитку банку;
- б) в банку передбачається унормоване розмежування функціональної компетенції підрозділів;
- в) структура банку визначається з урахуванням можливостей розвитку мережі банку та перспектив його діяльності на певних сегментах фінансового ринку;
- г) структура банку зумовлює наявність системи кваліфікаційних вимог до банківських працівників, які повинні відповідати рівню тих завдань, що на них покладаються.

У практиці банківської діяльності існують два підходи побудови організаційної структури банку: функціональна і за видами надання тих чи інших банківських послуг. Більшість сучасних банків застосовують змішані організаційні структури, поєднуючи обидва підходи.

У разі функціональної організації структури банку діє принцип універсальності. Банк виконує широкий спектр операцій, в ньому створюються підрозділи, що виконують спеціалізовані функції: кредитування, інвестування, розрахунково-касові операції та облік, трастові операції, міжнародні розрахунки та ін. Кожний підрозділ має чітко визначені завдання і обов'язки. Для цієї структури банку характерна ієрархічність рівнів управління, за якої кожний нижчий рівень контролюється вищим і підпорядковується йому.

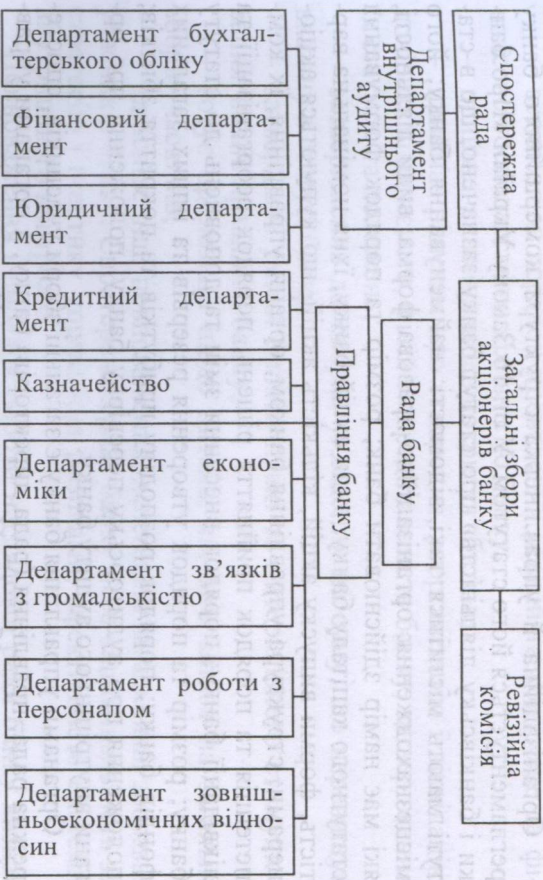
У разі організаційної структури банку, побудованій на принципі надання клієнтам різноманітних банківських послуг, функції управління для здійснення відповідних операцій передаються певним керівникам, які є спеціалістами у даній сфері банківської діяльності. У таких банках створюються підрозділи для надання комерційних, споживчих, сільськогосподарських кредитів, позик під нерухомість тощо. Така структура дає змогу поліпшити координацію роботи всіх підрозділів банку і дає змогу з урахуванням конкуренції розробляти нові види банківських послуг, вдосконалювати технології для більш повного задоволення потреб клієнтів.

Зважаючи на те, що вибір організаційної структури банку залежить від його стратегічних цілей і необхідності ефективного вирішення важливих завдань спеціалізації і концентрації, в практиці дедалі частіше застосовується змішаний підхід до побудови організаційної структури банку. Варіант змішаного типу організаційної структури комерційного банку наведено на схемі (див. рис. 1 на с. 129).

В організаційній структурі банку реалізуються його завдання, безпосередньо пов'язані з виконанням поставлених перед банком цілей, як наприклад: кредитування, інвестування, трастові, розрахунково-касові операції, міжнародні розрахунки, а також депозитні та валютні операції. Кількість департаментів банку залежить від розміру і характеру діяльності банку, обсягів та складності банківських операцій і різноманітності наданих клієнтам послуг.

Рис. 1. Структура управління комерційного банку змішаного типу

Організаційна й управлінська структура комерційного банку регламентується його статутом. У ст. 16 Закону України «Про банки і банківську діяльність» про статут банку зазначено, що в статуті мають міститися такі відомості: найменування банку; його місцезнаходження; організаційно-правова форма; види діяльності, які має намір здійснювати банк; розмір та порядок формування статутного капіталу банку, види акцій банку, їхня номінальна вартість, форми випуску акцій, кількість акцій, що купуються акціонерами; структура управління банком, органи управління, їх компетенція та порядок прийняття рішень; порядок реорганізації та ліквідації банку; порядок внесення змін та доповнень до статуту банку; розмір та порядок утворення резервів та інших загальних фондів банку; порядок розподілу прибутків та покриття збитків; положення про аудиторську перевірку банку; положення про органи внутрішнього аудиту банку.

Органами управління банку є загальні збори учасників, спостережна рада, правління (рада директорів) банку, а органами управління державного банку є Наглядова рада і Правління банку.

Вищим органом управління банку є загальні збори учасників, які скликаються для вирішення таких питань:

- визначення основних напрямів діяльності банку та затвердження звітів про їх дотримання;
- внесення змін та доповнень до статуту банків;
- зміни розміру статутного капіталу банку;
- призначення і звільнення голів та членів спостережної ради банку, ревізійної комісії;
- затвердження річних результатів діяльності банку, включаючи його дочірні підприємства, затвердження звітів та висновків ревізійної комісії та зовнішнього аудитора;
- розподілу прибутку;
- припинення діяльності банку, призначення ліквідатора, затвердження ліквідаційного балансу;

Ці питання належать до виключної компетенції загальних зборів учасників. Однак статутом банку до компетенції загальних зборів учасників можуть бути віднесені й інші питання.

Загальне керівництво діяльністю банку здійснює спостережна рада банку, яка має такі повноваження:

- призначає і звільняє голову та членів правління (ради директорів) банку;
- контролює діяльність правління (ради директорів) банку;
- призначає зовнішнього аудитора;

- встановлює порядок проведення ревізій та контролю за фінансово-господарською діяльністю банку;
- приймає рішення щодо покриття збитків;
- приймає рішення про створення, реорганізацію і ліквідацію дочірніх підприємств, філій та представництв банку, затвердження їх статутів та положень;
- затвердження договорів, укладених на суму, що перевищує вказану в статуті банку.
- затверджує умови оплати праці та матеріального стимулювання членів правління банку;
- готує пропозиції щодо питань, які виносяться на загальні збори учасників;
- здійснює інші повноваження, делеговані загальними зборами учасників банку. Спостережна рада банку несе відповідальність за стратегію і політику управління ризиками, ефективність системи внутрішнього контролю.

Повноваження і порядок роботи наглядової ради банку визначаються статутом банку чи положенням про раду банку, що затверджуються загальними зборами учасників банку.

Спостережна рада банку складається з членів, які обираються загальними зборами учасників з числа учасників банку або їх представниками. Члени спостережної ради не повинні входити до складу правління та ревізійної комісії.

Безпосереднє керівництво поточною діяльністю комерційного банку здійснює правління, яке є виконавчим органом банку.

Правління банку діє від імені банку підзвітне загальним зборам учасників та спостережній раді банку. Правління банку діє на підставі положення, що затверджується загальними зборами чи спостережною радою банку.

Правління банку має такі повноваження:

- попередньо обговорює всі питання, що підлягають розгляду на загальних зборах учасників і раді банку, готує для цього необхідні матеріали, планує роботу, організовує виконання рішень загальних зборів і ради банку;
- розглядає питання організації кредитування, фінансування, розрахунків, грошового обігу, касового обслуговування, зберігання грошей і цінностей банку, обліку й звітності, внутрішньобанківського контролю, зовнішньоекономічної діяльності, роботи з цінними паперами, участі у спільних підприємствах, забезпечення інтересів клієнтів та інші;

- займається формуванням фондів, необхідних для статутної діяльності банку;
- приймає рішення про випуск, умови і порядок реалізації акцій та інших паперів, затвердження результатів підписки на акції. За погодженням з радою банку визначає розмір дивідендів, приймає рішення про нарахування та сплату дивідендів за акціями банку з наступним затвердженням на загальних зборах учасників;
- здійснює контроль за додержанням законодавства банком та його установами, за правильним виконанням банківських операцій та результатами діяльності;
- вирішує питання добору, розміщення, підготовки та передпідготовки персоналу;
- визначає організаційну структуру банку;
- розглядає проекти наказів та інструкцій і приймає рішення щодо них;
- розглядає матеріали ревізій, перевірок, а також звіти керівників установ банку і приймає рішення щодо них;
- виносить рішення про притягнення до матеріальної відповідальності посадових осіб банку;
- несе відповідальність за ефективність своєї роботи згідно статуту банку.

Правління вирішує всі питання діяльності банку, крім тих, що належать до компетенції загальних зборів учасників і спостережної ради банку, а також виконує передані йому загальними зборами повноваження.

Органами контролю банку є ревізійна комісія та служба внутрішнього аудиту банку. Контроль за фінансово-господарською діяльністю банку здійснює ревізійна комісія банку, яка обирається загальними зборами учасників банку з числа учасників або їх представників. Ревізійна комісія підзвітна загальним зборам учасників банку.

Ревізійна комісія має такі повноваження:

- 1) контролює дотримання банком законодавства України і нормативно-правових актів НБУ;
- 2) розглядає звіти внутрішніх і зовнішніх аудиторів і готує відповідні пропозиції загальним зборам учасників;
- 3) вносить на загальні збори учасників або спостережній раді банку пропозиції щодо будь-яких питань, віднесених до компетенції ревізійної комісії, які стосуються фінансової безпеки і стабільності банку та захисту інтересів клієнтів.

Ревізійна комісія здійснює перевірку фінансово-господарської діяльності банку за дорученням загальних зборів учасників, спостережної ради банку або на вимогу учасника (учасників), які володіють у сукупності понад 10% голосів.

Засідання ревізійної комісії проводяться за необхідністю, але не рідше одного разу на рік.

Позачергові засідання ревізійної комісії можуть скликатися спостереженою радою банку чи за ініціативою учасників, які володіють понад 10% голосів. Рішення приймаються більшістю голосів членів ревізійної комісії.

Повноваження ревізійної комісії банку визначаються статутом банку, а порядок її роботи - положенням про ревізійну комісію, що затверджується загальними зборами учасників банку.

Комерційні банки також створюють службу внутрішнього аудиту, яка є органом оперативного контролю спостережної ради банку.

Служба внутрішнього аудиту виконує такі функції:

- а) наглядає за поточною діяльністю банку;
- б) контролює додержання законів, нормативно-правових актів НБУ та рішень органів управління банку;
- в) перевіряє результати поточної фінансової діяльності банку;
- г) аналізує інформацію та відомості про діяльність банку, професійну діяльність її працівників, випадки перевищення повноважень посадовими особами банку;
- г) надає спостережній раді висновки та пропозиції за результатами перевірок;
- д) інші функції, пов'язані з наглядом та контролем за діяльністю банку.

Служба внутрішнього аудиту підпорядковується спостережній раді банку та звітує перед нею, діє на підставі положення, затвердженого спостереженою радою.

Служба внутрішнього аудиту має право на ознайомлення з усією документацією банку та здійснює нагляд за діяльністю будь-якого підрозділу банку. Служба внутрішнього аудиту уповноважена вимагати письмові пояснення від окремих посадових осіб банку щодо виявлених недоліків у роботі.

Таким чином, функції та повноваження органів управління банком нормативно розмежовані законодавчими та статутними актами.

§ 4. Операції та послуги комерційних банків

Економічна роль комерційних банків виявляється в тому, що вони здатні здійснювати широке коло операцій і надають величезну кількість різноманітних послуг підприємствам, фірмам, населенню, державі. Концентруючи основну частину кредитних ресурсів та виконуючи широкий спектр банківських операцій і фінансових послуг, комерційні банки впливають на всі сторони господарського життя країни і тим самим забезпечують розвиток народного господарства.

Банківські операції є операціями для залучення грошових коштів та їх вкладення у позики, цінні папери і послуги, випуску в обіг і вилучення з нього грошей, для розрахунків, фінансування та кредитування капітальних вкладень, касового виконання державного бюджету тощо.

Відповідно до ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» на підставі банківської ліцензії банки мають право здійснювати такі банківські операції:

- приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;
- відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;
- розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик;
- операції з валютними цінностями;
- емісію власних цінних паперів;
- організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;
- здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг);
- операції за грошовими вимогами, надання гарантій, наук за грошовими зобов'язаннями;
- фінансування під відступлення права грошової вимоги (факторинг) та пов'язане з цим ведення обліку грошових вимог до боржників, пред'явлення до сплати грошових вимог від імені клієнтів або від свого імені, а також інші операції, спрямовані на одержання коштів від боржника;
- лізингові операції;
- послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів;
- випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;
- випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;

- надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.

За умови отримання письмового дозволу НБУ банки також мають право здійснювати такі операції:

- 1) здійснення інвестицій у статутні фонди та акції інших юридичних осіб;
- 2) здійснення випуску, обігу, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї;
- 3) перевезення валютних цінностей та інкасацію коштів;
- 4) операції за дорученням клієнтів або від свого імені: з інструментами грошового ринку; з інструментами, що базуються на обмінних курсах та відсотках; з фінансовими ф'ючерсами та опціонами;
- 5) довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами;
- 6) депозитарну діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

НБУ встановлює порядок надання банкам дозволу на здійснення вищезазначених перших чотирьох операцій та визначає умови, за яких цей дозвіл надається, а саме:

- а) рівень регулятивного капіталу банку має відповідати вимогам НБУ, що підтверджується незалежним аудитором;
- б) банк не є об'єктом застосування заходів впливу;
- в) банком подано план, за яким він здійснюватиме таку діяльність, і цей план схвалений НБУ;
- г) НБУ дійшов висновку, що банк має достатні фінансові можливості і відповідних спеціалістів для здійснення такої діяльності.

Комерційні банки мають право здійснювати інші угоди згідно із законодавством України.

У цілому класифікація операцій та послуг комерційного банку є досить складною і може бути представлена схемою (див. рис. 2 на с. 136).

Окрім Закону України «Про банки і банківську діяльність», який регулює банківські операції, важливу роль в регламентації окремих видів банківських операцій відіграють й інші нормативні акти, наприклад: закони України - від 2 жовтня 1992 р. «Про заставу», від 11 грудня 2003 р. «Про фінансовий лізинг», від 5 квітня 2001 р. «Про обіг векселів в Україні» і «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні»; від 5 червня 2003 р. «Про іпотеку»; Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», тощо.

Рис. 2. Операції та послуги сучасного універсального банку

Створена сьогодні правова база не в повній мірі забезпечує ефективність банківського регулювання, яке має бути спрямоване на розширення спектру банківських послуг, безперерйне здійснення розрахунків, операцій в реальному секторі економіки, розроблення нових банківських продуктів.

У банківській практиці України, як правило, є дві основні групи банківських операцій, за допомогою яких залучаються банківські ресурси: активні та пасивні.

До активних належать операції, здійснюючи які банки забезпечують клієнтам можливість одержання необхідних йому коштів, і тим самим розміщуючи власний і залучений капітали. Це кредитні операції, пов'язані з наданням клієнтам різноманітних позик та їх погашенням, інвестиційна діяльність банків, тобто вкладання коштів у цінні папери підприємств усіх форм власності на відносно тривалий час, формування касових залишків та резервів, лізингові, факторингові, іпотечні, трастові операції.

Кредитування є основним видом активних операцій комерційних банків. Конкретні сфери застосування банківського кредиту визначаються залежно від його цільового призначення та складу учасників кредитних правовідносин. Ураховуючи особливості позикових операцій комерційних банків, виділяють:

- кредитування поточної діяльності підприємств, пов'язане із задоволенням їх потреб в оборотних коштах;
- кредитування інвестиційної діяльності підприємств, призначене для збільшення основних фондів, реконструкції та розширення виробництва;
- кредитування приватних осіб для задоволення різноманітних потреб споживчого характеру;
- кредитування держави для покриття бюджетного дефіциту.

Важливою умовою кредитування є видача банками кредиту під забезпечення. Формами забезпечення повернення кредитів є: *застава, гарантія, страхування, право притримання у кредитора*. Крім того, застосовують переуступку контрактів та дебіторської заборгованості, товарні запаси (сировина, напівфабрикати, комплектуючі вироби, готова продукція), шляхові документи, іпотеку (нерухоме майно, земля), цінні папери, майнові права, права вимоги, що належать заставодавцю, дорогоцінні метали та інші активи позичальника. Щодо інвестиційних операцій комерційних банків, метою яких є отримання доходу і нарощування капіталу, то сфера їх застосування обмежена і це зумовлено різними факторами: недосконалістю чинного законодавства, нестабільністю економічного становища країни (інфляція, нерозвиненість ринку капіталів та його інфраструктури, дефіцит бюджету, державний борг тощо).

Комерційні банки можуть також здійснювати інші види активних операцій: лізингові операції, факторинг і форфейтинг. Відповідно до пунктів 6, 7 ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банки мають право придбати на власні кошти засоби виробництва (певне майно - автомобілі, устаткування, транспортні засоби, обчислювальну техніку тощо) для передачі їх клієнтам в оренду. Така форма фінансово-кредитних відносин називається лізингом і в банківській практиці набула широкого поширення. На прохання клієнта банк купує певне майно і приймає на себе всі зобов'язання власника, включаючи відповідальність за збереження майна, внесення страхових платежів, оплату податків. Клієнт, на прохання якого було куплене майно, підписує з банком строковий договір оренди, в якому визначаються, поряд з іншими умовами,

розмір орендної плати і періодичність її внесення, можливість продажу клієнту устаткування після закінчення строку договору.

Отже, лізинг - це різновид довгострокового кредиту, який надається в натуральній формі і погашається клієнтом у розстрочку (статті 292, 351 ГК України).

Розрізняють фінансовий і оперативний лізинги.

Фінансовий лізинг - це вид цивільно-правових відносин, що виникають з договору фінансового лізингу. Відповідно до статей 1, 2 Закону України «Про фінансовий лізинг» від 11 грудня 2003 р. за договором фінансового лізингу (далі - договір лізингу) лізингодавець зобов'язується набути у власність річ у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікації та умов і передати її у користування лізингоодержувачу на визначений строк не менше від одного року за встановлену плату (лізингові платежі). При цьому об'єкт лізингу передається на строк, протягом якого амортизується не менше як 75% його первісної вартості за нормами амортизації.

Оперативний лізинг - це господарська операція фізичної або юридичної особи, що передбачає відповідно до договору оперативного лізингу передачу орендарю майна, яке належить до категорії основних фондів, придбаного або виготовленого орендодавцем на інших, ніж передбачено фінансовим лізингом, умовах.

У разі здійснення таких операцій банки організують одержання довгострокової позики в одного або у кількох кредиторів та отримують від орендаря додаткову винагороду.

Особливою банківською операцією є факторинг (гл. 73 ЦК України). Факторинг - це різновид торговельно-комерційної операції, яка поєднується з кредитуванням його дебіторської заборгованості (несплаченими рахунками-фактурами клієнта у процесі реалізації ним товарів і послуг).

Факторинг - це придбання банком у клієнта термінових вимог платежу, пов'язаних з постачанням товарів або наданням послуг з прийняттям ризику виконання такої вимоги. Факторинг - це уступка права вимоги (цесія), що оформлюється відповідним чином укладеним договором між банком і клієнтом. Договір факторингу - це відплатний цивільний правочин, відповідно до якого фактор надає комплексні фінансові послуги з фінансування клієнта коштами під відступлення права грошової вимоги до боржника. За договором факторингу одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони

(клієнта) за плату, а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи боржника (ст. 1077 ЦК України).

У договорі банк зобов'язується не тільки стягувати борги, а й визначає власні функції щодо обслуговування боргу, передбачає аналіз кредитної спроможності боржників, інкасування, залікової операції, приймання на себе ризику несплати та ін. Договір факторингу є дійсним незалежно від угоди між клієнтом та його боржником про заборону або обмеження передавання грошової вимоги.

Клієнт, що продав дебіторський борг, отримує від банку іроші (готівка, переказ, оплата чека тощо) у розмірі 80-90% суми боргу, а залишені 10-20% банк тимчасово стягує у вигляді компенсації ризику до погашення боргу. Після погашення боргу банк повертає стягнену суму клієнту. За факторингові операції банк стягує з клієнта плату.

Різновидом факторингової операції є форфейтинг - форма коротко- і середньострокового кредитування зовнішньоекономічних операцій шляхом купівлі комерційним банком векселів, акцептованих імпортером, тобто експортер переуступає банку свої вимоги до покупця. Форфейтинг передбачає перехід усіх ризиків до покупця векселя (банку), тому останній вимагає гарантій банку країни-імпортера. Перевагою форфейтинга є тверда ставка кредитування та простота оформлення переуступки векселів. У перспективі форфейтинг посяде належне місце серед банківських операцій.

До пасивних операцій належать такі, за допомогою яких банки формують свої ресурси для проведення кредитних та інших активних операцій, а саме - депозитні операції, відкриття та ведення рахунків клієнтів, отримання кредитів на міжбанківському ринку, випуск власних торгових зобов'язань (векселів і облігацій). Ефективна організація пасивних операцій банків сприяє забезпеченню нормальної банківської діяльності на комерційних засадах, регулюванню грошової маси в країні, успішному виконанню банками традиційних розрахунково-кредитних операцій, а також розширенню діапазону банківських послуг.

Діяльність сучасних комерційних банків не обмежується традиційними банківськими операціями, а охоплює значно ширший діапазон банківських послуг відповідно до потреб своїх клієнтів. Банківські послуги є видом діяльності комерційних банків, які виконують різні банківські операції за дорученням клієнтів (юридич-

них і фізичних осіб). Банківські послуги включають посередницькі, консультативні, розрахункові, довірчі (трастові) та інші послуги.

Серед посередницьких послуг найбільш поширеними є посередництво в одержанні клієнтом кредиту та в операціях з цінними паперами, валютою й майном. Посередництво в одержанні клієнтом кредиту наявне тоді, коли банк сам не має можливості задовольнити кредитну заявку клієнта. У цьому разі банк, що обслуговує клієнта, за його проханням бере кредит в іншому банку і надає його клієнту під більш високий відсоток, аніж плата за придбані ресурси. Клієнт погоджується на таку операцію, тому що отриманий ним кредит в іншому комерційному банку часто обходиться значно дорожче, оскільки цей банк прагне компенсувати ризик надання кредиту, особливо незнайомому позичальнику. Посередницькі послуги в операціях з цінними паперами, валютою і майном здійснюються на підставі доручення від клієнта і укладаються з емітентом. Сьогодні заслуговує на увагу посередницька діяльність комерційних банків під час емісії, при розміщенні та організації вторинного обігу цінних паперів клієнтів.

Банківські послуги щодо торгівлі валютою мають на меті надання валюти клієнтам для забезпечення їхніх платежів і підтримання ліквідності у валюті: страхування ризиків знецінення коштів унаслідок зміни валютних курсів, отримання спекулятивного прибутку за рахунок зміни курсів валют.

Для забезпечення платіжної дисципліни важливого значення набувають розрахунково-платіжні операції банків, які передбачають ведення рахунків юридичних і фізичних осіб та здійснення розрахунків за їх дорученням, касове обслуговування клієнтів. Сьогодні дедалі ширше застосовується автоматизоване обслуговування клієнтів із використанням комп'ютерної системи («Клієнт-Банк»), яка дає можливість контролювати стан рахунка та здійснювати платежі безпосередньо з офісу, а також одержувати різноманітну інформацію. З метою прискореного обслуговування клієнтів і максимальної для них зручності в банках впроваджено автоматизовану систему банківського обслуговування населення (АСБОН) на базі платіжних карток.

Серед перспективних видів діяльності комерційних банків особливе місце посідають довірчі (трастові) послуги, які передбачають управління майном та виконання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнта на правах його довіреної особи. Довірене управління майном пов'язано з виконанням робіт з обліку опера-

цій, збереженням цінностей, розміщенням коштів, фінансовим аналізом тощо.

У переліку цих послуг і такі, як: а) розпорядження активами (насамперед портфелями цінних паперів, заставленим майном, коштами пенсійних фондів); б) тимчасове управління справами підприємства в разі його реорганізації або банкрутства; в) здійснення агентських послуг, що передбачають виплату дивідендів за акціями, відсотків за облігаціями; г) зберігання акцій з передовіреним правом голосу.

Під час виконання агентських послуг банк діє від імені і за дорученням клієнта на основі договору, укладеного на конкретний строк. Відмінність агентських послуг від довірчих полягає в тому, що у наданні агентських послуг клієнт не втрачає повноважень власника, а лише уповноважує банк на операції від імені власника.

Комерційні банки у наданні агентських послуг здійснюють операції із зберігання майна клієнтів та управління їх власністю, проводять інвестиційні та кредитні операції за дорученням власника, організовують оплату рахунків і податків, операції купівлі-продажу, оформлення та відновлення страхових полісів та інше юридичне обслуговування; виконують послуги із збереження цінностей і надають в оренду сейфи клієнтам, здійснюють операції із збереження цінних паперів з одночасним одержанням з них доходу, проводять погашення облігацій із закінченим строком дії, отримують кошти за заставними листами, провадять обмін цінних паперів, їхні купівлю та продаж.

У довірчій діяльності комерційні банки також приділяють важливу увагу обслуговуванню фізичних осіб, а саме: розпоряджаються спадщиною на підставі заповіту; управляють майном клієнтів за дорученням; надають агентські послуги (збереження цінностей; надання в оренду сейфів клієнтам, управління активами за вказівкою клієнтів); забезпечують збереження майна недієздатних осіб, у тому числі неповнолітніх спадкоємців, здійснюють опіку.

Крім довірчих послуг, пріоритетним напрямом банківської діяльності слід вважати і консультативно-інформаційні послуги, тобто надання клієнтам кваліфікованих консультацій та інформації з різних аспектів управління фінансами та господарських, фінансових, правових, банківських питань, проблем ведення бізнесу тощо.

Серед перспективних консультаційних послуг зазначимо такі:

- консультації з питань застосування законодавчих і нормативних актів, що регламентують господарську діяльність;
- підготовка та правова експертиза господарських договорів, зовнішньоторгівельних контрактів, установчих документів підприємств, документації на отримання ліцензій тощо;
- консультації з організації та ведення бухгалтерського обліку, складання фінансової та податкової звітності; бізнес-плану, кошторису, планування та контролю, калькуляції собівартості продукції, питань ціноутворення, організації розрахунків із партнерами по ринку;
- консультації з питань діяльності на фондовому та валютному ринках, прогнозування динаміки валютних курсів та стан обмінних курсів валют і котирування цінних паперів, інвестування коштів, маркетингу, управління активами фірм;
- консультації із загальних питань ведення бізнесу (збільшення капіталу підприємств, реорганізація, злиття та придбання інших компаній);
- збирання, аналітичне оброблення і надання клієнтам різноманітної інформації про тенденції розвитку економіки на макрорівні, фінансовий стан, особливості господарювання, місце контрагентів на ринку, поточну, господарську кон'юнктуру, стан світових ринків різних товарів тощо.

У сучасних умовах у банківській практиці почали впроваджуватися нові технології в банківському обслуговуванні клієнтів - система дистанційного банківського обслуговування. Комерційні банки надають клієнтам такі послуги, як проведення банківських операцій «вдома» («home banking»), в офісі та ін., повсюди, де це зручно клієнту. Сьогодні виділено чотири основні різновиди віддаленого банкінгу:

- 1) телефонний банкінг, коли за допомогою звичайного чи мобільного телефону можна виконати безліч банківських операцій;
- 2) відеобанкінг - це телеміст, який працює між клієнтами і банком; за допомогою спеціальних пристроїв, обладнаних телемоніторами, клієнт може поспілкуватися із службовцем в банку і за його допомогою здійснити необхідні операції;
- 3) інтернет-банкінг, коли клієнти використовують цю систему для управління банківськими рахунками, можуть отримати повну інформацію про стан своїх рахунків, здійснювати банківські пере-

кази, погашати заборгованість за кредитними картками тощо. Так, «Приватбанк» запровадив унікальний проект, у рамках якого власники міжнародних платіжних карток «Visa» та «Master Card» могли підключитися до системи інтернет-банкінгу «Приват 24» через мережу банкоматів по всій Україні;

4) РС-банкінг, коли доступ до рахунку банку здійснюється за допомогою персонального комп'ютера і прямого підключення до банківських серверів. В Україні ця система відома як «Банк-клієнт», що дає змогу банку продавати, а клієнту отримувати максимальний спектр банківських послуг. У перспективі таке обслуговування клієнтів банками стане основною формою банківських послуг. Крім запровадження нових банківських технологій пропонується створювати для клієнтів так звані зали самообслуговування, де клієнти зможуть здійснити низку самостійних банківських операцій. Надання банками нових фінансових послуг розширяє клієнтську базу і пропозиції своїх продуктів, диктує нові методи і правила дистанційного обслуговування клієнтів.

В умовах фінансової кризи, коли банківська справа і банківська система потребують удосконалення, і у зв'язку зі входженням її у світову банківську систему відбувається процес розширення банківських операцій та послуг, поліпшення їх якості, ускладнення технологічних рішень. Розвиток банківських операцій та послуг сприяє диверсифікації ризиків, отриманню прибутку з нових джерел, поліпшує структуру балансу банків, їхню ліквідність. Розглянуті напрями розвитку ринку банківських послуг сприятимуть розширенню сфери діяльності комерційних банків, їх адаптації до нових умов ринку та зростаючих потреб клієнтів, що адекватно вимогам ринкової економіки.

§ 5. Правова основа банківського аудиту

У діяльності банківських установ особливу роль відведено аудиту - важливому інституту визначення достовірного стану фінансово-господарської діяльності банку. Банківський аудит є одним із видів аудиту.

Банківський аудит - це комплексна перевірка результатів фінансово-господарської діяльності банків та інших фінансово-кредитних установ, яка передбачає правове, економічне та бухгалтерське оцінювання даних фінансових звітів, що надаються для публікації або вищим організаціям.

Основною метою банківського аудиту є визначення достовірності бухгалтерської звітності, обліку, його повноти і відповідності здійснюваних банками операцій чинному законодавству і нормативним актам НБУ. Для банківських установ аудит також виконує такі завдання:

- а) проведення аналізу фінансово-господарської діяльності, оцінювання активів і пасивів;
- б) прогнозування результатів фінансово-господарської діяльності та розроблення рекомендацій щодо підвищення фінансової ліквідності;
- в) постановку, відновлення і ведення бухгалтерського обліку;
- г) консультування з питань фінансового, податкового, банківського та іншого господарського законодавства України;
- д) навчання працівників;
- е) підтвердження даних проспекту емісії цінних паперів;
- є) здійснення інших аудиторських послуг із профілю діяльності аудиторських фірм (аудиторів).

Банківський аудит істотно відрізняється від інших видів аудиту (загального, інвестиційного, страхового) як за характером його здійснення, так і за методами проведення аудиторських перевірок. При цьому він базується на тій самій законодавчій основі, що й аудит названих вище видів.

Правове забезпечення аудиторської діяльності включає норми, які регулюють організаційне та методичне забезпечення аудиту, практичне виконання аудиторських перевірок та надання інших аудиторських послуг, відповідальність аудиторів та аудиторських фірм, сертифікацію аудиторської діяльності, статус Аудиторської палати України тощо. Правові основи здійснення аудиторської діяльності в Україні визначено Законом України в редакції від 14 вересня 2006 р. «Про аудиторську діяльність», що належить до фундаментального законодавчого акта в цій сфері та визначає місце і роль аудиту в системі незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів власника. Велике значення має також Закон України від 16 липня 1999 р. «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», який поширює свою дію на всіх юридичних осіб, визначає питання організації бухгалтерського звіту на них та компетенцію власників з цього питання відповідно до законодавства та засновницьких документів. Крім загальних законів ряд важливих норм щодо застосування терміну «аудит» містяться в банківському законодавстві, в Законі України від

20 травня 1999 р. «Про Національний банк України» (п. 11 ст. 7; пункти 8-11 ст. 9; статті 69-70); в Законі України від 7 грудня 2000 р. «Про банки і банківську діяльність» (п. 5 статті 38, 45, 69, п. 2 ст. 70).

Специфіка проведення і оформлення аудиту, підготовка звітності фінансово-господарської діяльності в банках зумовили необхідність конкретизації питань правового регулювання аудиторської діяльності в нормативних актах, що видаються НБУ. Безпосередньо щодо банківського аудиту НБУ прийняв такі документи:

1) Постанову Правління НБУ від 20 березня 1998 р. № 114 «Про затвердження Положення про організацію внутрішнього аудиту в комерційних банках України» та відповідні зміни до нього від 3 грудня 2001 р.;

2) Постанову Правління НБУ від 12 лютого 2003 р. № 50 «Про затвердження Методичних вказівок щодо застосування стандартів внутрішнього аудиту в комерційних банках України»;

3) Постанову Правління НБУ від 9 лютого 1999 р. № 53 «Про заходи щодо подальшого розвитку банківського аудиту»;

4) Постанову Правління НБУ від 15 липня 2002 р. № 250 «Про затвердження Концепції програми підготовки і сертифікації зовнішніх аудиторів банківських установ України за участю Національного банку України»;

5) Постанову Правління НБУ від 14 листопада 2002 р. «Про затвердження Положення про порядок видачі аудиторським фірмам сертифікатів на право проведення аудиту банку»;

6) Постанову Правління НБУ від 11 квітня 2007 р. «Про затвердження Положення про Комітет з питань аудиту банків»;

7) Постанову Правління НБУ від 9 вересня 2003 р. № 389 «Про затвердження Положення про порядок подання банками до Національного банку України аудиторських звітів (аудиторських висновків) за результатами щорічної перевірки фінансової звітності»;

8) Кодекс професійної етики внутрішніх аудиторів банківських установ, схвалений постановою Правління НБУ від 12 лютого 2003 р. № 50;

9) Постанову Правління НБУ від 9 липня 2007 р. № 251 «Про затвердження Положення про введення реєстру аудиторів банків НБУ».

Важливу роль в системі нормативного регулювання аудиторської діяльності відіграють стандарти - Національні стандарти аудиту, затверджені рішенням Аудиторської палати України 18 грудня 1998 р. Затверджені Аудиторською палатою України нормативи

є обов'язковими для виконання підприємствами, банками і включають такі стандарти: договір на проведення аудиту, планування аудиту, документальне оформлення аудиту, аудиторські докази, аудиторська вибірка, перевірка дотримання вимог закону і нормативних актів при перевірці аудиту, порядок складання аудиторського висновку, знання бізнесу аудиту, контроль якості аудиторських послуг та ін.

Ці нормативи створено із застосуванням Міжнародних стандартів аудиту з урахуванням специфічних умов, пов'язаних з переходом України до ринкової економіки. Основне призначення цих нормативів полягає в закріпленні єдиних засадничих правил, що визначають нормативні вимоги до проведення і оформлення аудиту, до оцінювання якості аудиту, до порядку підготовки аудиторів та оцінки їх кваліфікації, і які забезпечують певні гарантії результатам аудиторської перевірки при їх дотриманні.

Правилами НБУ передбачено, що банки, починаючи з 2003 р., мають укладати угоди з аудиторськими фірмами, працівники яких сертифіковано за Міжнародними стандартами аудиту. У разі невиконання передбачених вимог, НБУ вимагатиме від банків проведення повторного аудиту за Міжнародними стандартами. Введення НБУ Міжнародних стандартів аудиту зумовлено необхідністю відповідності його банківського нагляду загальним принципам ефективного банківського нагляду, розроблених Базельським Комітетом.

Дотримання національних нормативів аудиту і Міжнародних стандартів аудиту у процесі здійснення аудиторської діяльності гарантують певний рівень якості аудиту і надійність його результатів, вони також є підставою в суді для доказу якості проведення аудиту і відповідальності аудиторів за якість аудиторської перевірки.

Безпосередньо регулювання аудиторської діяльності в банківській системі України покладено на НБУ, який здійснює сертифікацію аудиторів, аудиторську перевірку банків, приймає нормативні документи, що регулюють аудиторську діяльність у банківській сфері, забезпечує систематичний нагляд за організацією банківського аудиту та сприяє реалізації норм Закону України «Про аудиторську діяльність». Сертифікацію аудиторів у банках здійснює Комітет з питань аудиту банків.

У п. 6 ст. 69 Закону України «Про банки і банківську діяльність» визначено складові банківського аудиту, а саме: фінансова звітність банків, що подається до НБУ, має бути щорічно перевірена аудитором. Аудиторська перевірка банку здійснюється ауди-

тором, який має сертифікат НБУ на аудиторську перевірку банківських установ.

Аудиторський звіт має містити такі реквізити:

- 1) баланс банку;
- 2) звіт про рахунки доходів та витрат;
- 3) звіт про рух капіталу;
- 4) таблицю строків активів та пасивів;
- 5) інформацію стосовно достатності резервів та капіталу банків;
- 6) інформацію стосовно адекватності бухгалтерського обліку, процедури внутрішнього аудиту та заходів контролю банку;
- 7) висновок про те, чи відображує наданий банком фінансовий звіт дійсний фінансовий стан банку.

Для перевірки і підтвердження достовірності річної фінансової звітності банки щорічно залучають професійну аудиторську організацію (аудитора), не пов'язану майновими інтересами з банком або його учасниками (зовнішній аудит). Зовнішній аудитор затверджується загальними зборами учасників банку.

Аудиторська перевірка здійснюється відповідно до законодавства України на підставі договору, укладеного з аудиторською фірмою (аудитором).

До часу укладення договору про проведення аудиту банк зобов'язаний перевірити наявність в аудитора (керівника) аудиторської фірми права здійснювати аудит в банківських установах. Після завершення аудиту банк має отримати від аудитора (аудиторської фірми) аудиторський звіт (аудиторський висновок). Аудиторський звіт (аудиторський висновок), який банк подає до НБУ (у тому числі до відповідного територіального управління НБУ), має бути складений відповідно до вимог законодавства України та стандартів. У складеному аудиторському звіті має міститися висновок про дійсний фінансовий стан банку та про підтвердження або аргументовану відмову від підтвердження аудитором (аудиторською фірмою) достовірності, повноти та відповідності законодавству України такої фінансової звітності банку. Банк зобов'язаний публікувати річну фінансову звітність, підтверджену аудитором, не пізніше 1 червня наступного за звітним року в газеті «Урядовий кур'єр» чи «Голос України».

Чинне законодавство передбачає відповідальність аудиторів за якість аудиторської перевірки. Заходи впливу застосовуються До аудиторів Комітетом з питань аудиту банків (далі - Комітет) на підставі:

- виявлення фактів невідповідності висновків аудитора щодо підтвердження фінансової звітності банків у результаті здійснення аудиту і звітів про перевірки банків, що були проведені за той самий звітний період відповідними рівнями системи банківського нагляду або самостійними структурними підрозділами центрального апарату НБУ;

- розглянутих аудиторських звітів та висновків про перевірку банків, що подаються до НБУ;

- інформації від Аудиторської палати України або державних контрольних і правоохоронних органів про неналежне виконання аудиторами своїх професійних обов'язків.

За неналежне виконання професійних обов'язків до аудитора Комітетом можуть застосовуватися такі заходи впливу, як попередження, зупинення чинності сертифікату на строк до одного року або анулювання сертифікату, виключення з реєстру аудиторських фірм та аудиторів.

Важливим нормативним документом у здійсненні аудитором аудиторської діяльності є Кодекс професійної етики внутрішніх аудиторів банківських установ¹. Кодекс є обов'язковим для виконання документом. Зазначений Кодекс для професії аудитора має особливе значення, враховуючи, що він закріплює важливі вимоги та базові етичні принципи, яких аудитори повинні дотримуватися. Сьогодні правове регулювання банківського аудиту в Україні багато в чому залежить від застосування Міжнародних стандартів аудиту та використання їх з метою гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу. З метою уніфікації аудиту в міжнародному масштабі Міжнародною федерацією бухгалтерів, зокрема Міжнародним комітетом з аудиторської практики, впроваджено Міжнародні стандарти аудиту. Відповідно до рішення Аудиторської палати України від 18 квітня 2003 р. № 122 Стандарти аудиту та етики Міжнародної федерації бухгалтерів прийняті як Національні стандарти аудиту. Використання Україною Міжнародних аудиторських стандартів у практичній діяльності сприятиме поглибленню міжнародної кооперації у сфері аудиту, поліпшенню якості національних стандартів, однозначному тлумаченню норм і стандартів аудиту.

¹ Див.: *Постанову* Правління НБУ від 12.02.2003 р. № 50 «Про схвалення Кодексу професійної етики внутрішніх аудиторів банківських установ» (Архів Національного банку України).

§ 6. Правова охорона банківської таємниці

Необхідною умовою нормального функціонування комерційних банків є збереження банківської таємниці. У законодавстві передбачено право банків на збереження таємниці операцій, рахунків та вкладів своїх клієнтів і кореспондентів та визначено ті підстави, за якими інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, може бути розкрита банками (статті 60-62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» та ст. 1076 ЦКУ).

Згідно зі ст. 1076 Цивільного кодексу України банк гарантує таємницю банківського рахунку, операцій за рахунком і відомостей про клієнта. Відомості про операції та рахунки можуть бути надані тільки самим клієнтам або їхнім представникам. Іншим особам, у тому числі органам державної влади, їхнім посадовим і службовим особам, такі відомості можуть бути надані виключно у випадках і в порядку, встановлених законом про банки та банківську діяльність.

У разі розголошення банком відомостей, що становлять банківську таємницю, клієнт має право вимагати від банку відшкодування завданих збитків і моральної шкоди.

Застосування норм про банківську таємницю пов'язане в першу чергу з труднощами визначення цього поняття та її складових. Банківська таємниця, як один із важливих принципів роботи комерційних банків є різновидом комерційної таємниці. Питання комерційної таємниці регулюються статтями 36, 162 ГК України, статтями 505-508, 1076 ЦК України, Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. та «Про захист інформації в автоматизованих системах» від 5 липня 1994 р.

При визначенні банківської таємниці слід виходити з того, що, по-перше, банки прагнуть приховати відомості про свої операції з метою одержання високих прибутків. По-друге, установи банків зберігають у таємниці відомості про клієнтів та про операції банків, а працівники банківських установ в інтересах клієнтів не мають права розголошувати відомості про стан їхніх рахунків і здійснюваних ними операцій тощо. Під банківською таємницею маються на увазі відомості, пов'язані з інформацією щодо Діяльності та фінансового стану клієнта, які стали відомими банку в процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третіми особами у наданні послуг банку і розголошення яких може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту.

У ч. 2 ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» наведено перелік відомостей, які становлять банківську таємницю, зокрема це:

- 1) відомості про банківські рахунки клієнтів, у тому числі кореспондентські рахунки банків у НБУ;
- 2) операції, які були проведені на користь чи за дорученням клієнта, здійснені ним угоди;
- 3) фінансово-економічний стан клієнтів;
- 4) системи охорони банку та клієнтів;
- 5) інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи клієнта, її керівників, напрями діяльності;
- 6) відомості щодо комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці будь-якого проекту, винаходів, зразків продукції та інша комерційна інформація;
- 7) інформація про звітність щодо окремого банку, за винятком тієї, що підлягає опублікуванню;
- 8) коди, що використовуються банками для захисту інформації.

Положення цієї статті не поширюються на інформацію, яка підлягає опублікуванню. Перелік інформації, що підлягає обов'язковому опублікуванню, встановлюється НБУ та додатково самим банком на його розсуд.

Комерційні банки зобов'язані забезпечити збереження банківської таємниці шляхом:

- 1) обмеження кола осіб, що мають доступ до інформації, яка становить банківську таємницю;
- 2) організації спеціального діловодства з документами, що містять банківську таємницю;
- 3) застосування технічних засобів для запобігання несанкціонованому доступу до електронних та інших носіїв інформації;
- 4) застосування застережень щодо збереження банківської таємниці та відповідальності за її розголошення у договорах і угодах між банком та клієнтом.

Службовці банку при вступі на посаду підписують зобов'язання щодо збереження банківської таємниці. Керівники та службовці банків зобов'язані не розголошувати та не використовувати з вигодою для себе чи для третіх осіб конфіденційну інформацію, яка стала відома їм під час виконання їхніх службових обов'язків.

Приватні особи та організації, які під час виконання їхніх функцій або надання послуг банку безпосередньо чи опосередковано

отримали конфіденційну інформацію, зобов'язані не розголошувати цю інформацію і не використовувати її на свою користь чи на користь третіх осіб.

У разі заподіяння банку чи його клієнту збитків шляхом витоку інформації про банки та їх клієнтів з органів, які уповноважені здійснювати банківський нагляд, збитки відшкодовуються винними органами.

Важливе значення для захисту банківської таємниці має порядок її розкриття¹. Інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, розкривається банками:

- 1) на письмовий запит або з письмового дозволу власника такої інформації;
- 2) на письмову вимогу суду або за рішенням суду;
- 3) органам прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Антимонопольного комітету України - на їхню письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної або фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу;
- 4) органам Державної податкової служби України на їхню письмову вимогу з питань оподаткування або валютного контролю стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної або фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу;
- 5) центральному органу виконавчої влади із спеціальним статусом з питань фінансового моніторингу на його запит щодо фінансових операцій, пов'язаних з фінансовими операціями, що стали об'єктом фінансового моніторингу згідно із законодавством щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму, а також учасників зазначених операцій;

¹ Див.: *Правила надання банками на письмову вимогу керівників відповідних спеціальних підрозділів з боротьби з організованою злочинністю інформації і документів*, затв. постановою Правління НБУ від 16 листопада 2000 р. № 451; *Методичні рекомендації з питань розробки банками України програм з метою протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом*, схвалені постановою Правління НБУ від 30 квітня 2002 р. № 164, які визначають порядок надання банком уповноваженому органу інформації про значні й сумнівні операції та осіб, які їх здійснюють; *Правила зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці*, затв. постановою Правління НБУ від 14 липня 2006 р. № 267.

б) органам державної виконавчої служби на їхню письмову вимогу з питань виконання рішень судів стосовно стану рахунків конкретної юридичної особи або фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності.

Вимога відповідного державного органу на отримання інформації, яка містить банківську таємницю, має:

а) бути викладена на бланку державного органу встановленої форми;

б) бути надана за підписом керівника державного органу (чи його заступника), скріпленого гербовою печаткою;

в) містити передбачені законодавством підстави для отримання цієї інформації;

г) містити посилання на норми закону, згідно з якими державний орган має право на отримання такої інформації.

Право органів державної податкової служби на отримання інформації про рахунки клієнтів закріплено в ст. 11 Закону України «Про державну податкову службу в Україні», відповідно до якої органи державної податкової служби мають право одержувати від платників податків і банків довідки і копії документів про наявність банківських рахунків, а на підставі рішення суду - про обсяг та обіг коштів на рахунках.

Довідки щодо рахунків (вкладів) у разі смерті їх власників надаються банком особам, зазначеним власником рахунку в заповідальному розпорядженні банку, державним нотаріальним конторам або приватним нотаріусам, іноземним консульським установам у справах спадщини за рахунками померлих власників рахунків.

Комерційному банку заборонено надавати інформацію про клієнтів іншого банку, навіть якщо їхні імена зазначено в документах, угодах та операціях клієнта. Банк має право надавати інформацію, що становить банківську таємницю, іншим банкам та Національному банку України в обсягах, необхідних при наданні кредитів, банківських гарантій.

Банк має право розкривати інформацію, що містить банківську таємницю, особі, на користь якої відчужуються активи та зобов'язання банку при виконанні заходів, передбачених програмою фінансового оздоровлення банку, або під час процедури ліквідації. Національний банк України (тимчасовий адміністратор) має право надавати Міністерству фінансів України інформацію яка містить банківську таємницю щодо банків, участь у капіталізації яких бере держава.

У ст. 64 Закону України «Про банки і банківську діяльність» також встановлено обов'язок банків здійснювати ідентифікацію клієнтів. Інформація щодо ідентифікації осіб у разі обгрунтованої підозри про те, що кошти отримані злочинним шляхом, повинна повідомлятися банками відповідним органам згідно законодавства, що регулює боротьбу з організованою злочинністю. Аналогічні вимоги містяться і в ст. 18 Закону України від 12.07.2001 р. «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»¹.

Особи, винні в порушенні порядку розкриття та використання банківської таємниці, несуть кримінальну, цивільну та дисциплінарну відповідальність. Кримінальна відповідальність може настати за дії, передбачені статтями 231 («Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю») і 232 («Розголошення комерційної таємниці») КК України.

Згідно зі ст. 231 КК України умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей, а також незаконне використання таких відомостей, якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності, караються штрафом від 200 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до 5 років, або позбавленням волі на строк до 3 років.

У ст. 232 КК України також передбачено кримінальну відповідальність службовців банку за умисне розголошення комерційної таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності, - карається штрафом від 200 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або виправними роботами на строк до 2 років, або позбавленням волі на той самий строк. Заходи кримінального покарання до осіб, які вчинили зазначені злочини, застосовуються від імені держави судом з попереднім провадженням слідства у цих справах.

¹ Відомості Верховної Ради України - 2002 - № 1.- Ст. 1.

Цивільна відповідальність працівників банків може наступити на підставі статей 611, 623, 1076, 1172 ЦК України і полягає у відшкодуванні завданої клієнту матеріальної і моральної шкоди за розголошення банківської таємниці. Відповідно до п. 2 ст. 1076 ЦК України у разі розголошення банком відомостей, що становлять банківську таємницю, клієнт має право вимагати від банку відшкодування завданих збитків та моральної шкоди. Зацікавлені особи повинні звернутися з позовом до районного суду. Дисциплінарну відповідальність несуть службовці банку, якщо вони порушують умови контракту щодо збереження банківської таємниці, відповідно до зобов'язання про охорону банківських секретів. У таких випадках керівництво банку може звільнити працівника. Покарання за розголошення банківської таємниці не має суперечити чинному законодавству, а заходи впливу мають базуватися на визначених законом підставах.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Розкрийте роль комерційних банків в економічній системі країни.
2. Якою є класифікація комерційних банків?
3. Який порядок створення комерційних банків?
4. Назвіть основні документи, необхідні для реєстрації комерційного банку.
5. Які підстави припинення діяльності комерційного банку?
6. Як здійснюється управління комерційним банком?
7. Що означає поняття «активні» та «пасивні» операції банків?
8. Охарактеризуйте поняття «лізинг».
9. Що слід розуміти під довірчими послугами банків?
10. Які завдання виконує банківський аудит?
11. Назвіть нормативні акти, що стосуються регулювання аудиторської діяльності в банках.
12. У чому суть правової охорони банківської таємниці?
13. Який порядок розголошення банківської таємниці?

§ 1. Правове регулювання грошового обігу

У функціонуванні ринкової економіки головну роль відіграють гроші і грошовий обіг у державі. Грошовий обіг - це рух коштів у внутрішньому обороті в готівковій і безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі та розрахунки в господарстві. Грошова система України становить організацію грошового обігу, яка закріплена національним законодавством. Грошова система нашої держави складається з таких елементів: грошової одиниці та її найменування, масштабу цін, видів законних платіжних засобів, платіжного обороту та його організації, механізму регулювання грошового обігу та органів, що його здійснюють. Грошова система України характеризується тим, що вирішальну роль у її організації та функціонуванні відіграють Верховна Рада України та НБУ.

Правові основи організації грошового обігу в Україні закладено в Конституції України та в законах України «Про Національний банк України», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні». Регулювання грошового обігу є важливим напрямом діяльності держави у сфері фінансів.

Головними завданнями правового регулювання грошового обігу в Україні є:

- а) забезпечення чіткого розмежування повноважень і відповідальності у сфері грошового обігу між органами держави;
- б) забезпечення оперативності регулювання і контролю грошового обігу в країні;
- в) підтримання необхідного темпу зростання грошової маси в обігу і правильного співвідношення між готівковим і безготівковим обігом з метою ефективного функціонування економіки країни.

Важливу роль в організації грошового обігу відіграють норми Конституції України. У ст. 92 Конституції України передбачено,

що засади створення і функціонування грошового ринку, статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України встановлено виключно законами України.

У ст. 100 Конституції України визначено, що основні засади грошово-кредитної політики та здійснення контролю за її проведенням покладено на Раду НБУ.

У Конституції України також закріплено, що офіційною грошовою одиницею України є гривня, а основною функцією НБУ є забезпечення стабільності грошової одиниці України (ст. 99).

У створенні грошової системи в Україні чільну роль відіграв Указ Президента України від 25 серпня 1996 р. № 762/96 «Про грошову реформу в Україні», яким було введено в обіг національну грошову одиницю - гривню¹, що забезпечила економіку національною валютою. Зазначений Указ передбачав введення в обіг банкнот вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 грн, пізніше було випущено в обіг 200 і 500 грн.

Для проведеної грошової реформи був характерний ряд моментів:

а) курс обміну становив 100 000 крб. за одну гривню (тобто 1,76 грн за долар США);

б) на обмін банкнот було встановлено межу 100 млн грн; обмін банківських депозитів проводився без обмежень;

в) із першого дня обміну грошей ціни на всі товари та послуги заморожувалися строком на один місяць;

г) із дня уведення гривню можна було обмінювати на будь-яку іноземну валюту, а карбованець з того самого дня втрачав таку можливість;

г) обмінні пункти обмежилися чотирма державними банками та певними спеціально уповноваженими пунктами обміну валют.

Отже, проведення безконфіскаційної грошової реформи хмало стати суто технічним процесом - простою заміною одних банкнот

¹ Гривня - національна грошова одиниця незалежної держави України, що дорівнює 100 копійкам. Введена в обіг з 2 вересня 1996 р., є безумовними зобов'язаннями НБУ і використовується для виміру і вираження цін всіх товарів. Офіційний графічний знак гривні має форму маленької рукописної літери «г» (зворотне латинське «B»), перекресленої посередині двома паралельними горизонтальними лініями (постанова Правління НБУ «Про затвердження графічного знака національної грошової одиниці» від 1 березня 2004 р. № 89. «Гривня» як грошова й вагова одиниця Стародавньої Русі походить від найменування обруча - прикраси із золота чи срібла, який носили на шії.

на інші та сприяти стабільності валютного курсу шляхом проведення послідовної монетарної та податково-бюджетної політики. Конкретний механізм реалізації грошово-кредитної політики передбачено в розділах IV і V Закону України «Про Національний банк України». У ст. 25 цього Закону визначено, що основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики є регулювання обігу грошової маси через:

- 1) визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків;
- 2) процентну політику;
- 3) рефінансування комерційних банків;
- 4) управління золотовалютними резервами;
- 5) операції з цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), у тому числі з казначейськими зобов'язаннями, на відкритому ринку;
- 6) регулювання імпорту та експорту капіталу;
- 7) емісію власних боргових зобов'язань та операції з ними.

Особлива роль у здійсненні грошової політики держави покладено на НБУ, який відповідно до ст. 33 Закону України «Про Національний банк України» здійснює такі повноваження щодо організації готівкового грошового обігу:

- виготовлення та зберігання банкнот і монет;
- створення резервних фондів банкнот і монет;
- встановлення номіналів, систем захисту, платіжних ознак та дизайну грошових знаків;
- встановлення порядку заміни пошкоджених банкнот і монет;
- встановлення правил випуску в обіг, зберігання, перевезення, вилучення та інкасації готівки;
- визначення вимог стосовно технічного стану й організації охорони приміщень банківських установ;
- визначення порядку ведення касових операцій для банків, інших фінансово-кредитних установ, підприємств і організацій.

За НБУ закріплено монопольне право здійснювати емісію національної валюти та організувати її обіг. Йому належить не тільки виняткове право введення в обіг (емісію) гривні і розмінної монети, організація їх обігу, а й вилучення з обігу.

Випуск та обіг на території України інших грошових одиниць і використання грошових сурогатів як засобу платежу заборонено. Офіційне співвідношення гривні та золота або інших дорогоцінних металів не встановлюється.

Банкноти і монети, випущені НБУ, є безумовними зобов'язаннями НБУ і забезпечуються всіма його активами.

Гривня (банкноти і монети) як національна валюта є єдиним законним платіжним засобом на території України, приймається усіма фізичними і юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви та для переказів.

НБУ встановлює офіційний курс гривні до іноземних валют та оприлюднює його. Для регулювання курсу гривні щодо іноземних валют НБУ використовує золотовалютний резерв, купує і продає цінні папери, встановлює і змінює ставку рефінансування та застосовує інші інструменти регулювання грошової маси в обігу.

Умови та порядок обміну гривні на іноземну валюту встановлює НБУ. НБУ не може обмежувати права суб'єктів валютного ринку на здійснення операцій з іноземною валютою, гарантовані їм законом.

НБУ, комерційні банки зобов'язані вилучати фальшиві, підроблені або такі, що не мають необхідних ознак платіжності, грошові знаки. Порядок вилучення таких грошових знаків, а також порядок обміну зношених і пошкоджених грошових знаків встановлює НБУ.

НБУ зобов'язаний офіційно через засоби масової інформації повідомляти про вилучення з обігу грошових знаків України.

Відповідно до чинного законодавства (ст. 40 Закону України «Про Національний банк України») НБУ встановлює правила, форми і стандарти розрахунків банків та інших юридичних і фізичних осіб в економічному обігу України із застосуванням як паперових, так і електронних документів, а також платіжних інструментів та готівки, координує організацію розрахунків, дає дозволи на здійснення клірингових операцій та розрахунків за допомогою електронних документів. НБУ забезпечує здійснення міжбанківських розрахунків через свої установи, дає дозвіл на проведення міжбанківських розрахунків через прямі кореспондентські відносини комерційних банків та через власні розрахункові системи.

Спеціальною компетенцією в сфері управління грошовим обігом наділене Державне казначейство України.

Згідно зі ст. 43 Бюджетного кодексу України цей орган забезпечує казначейське обслуговування бюджетних коштів на основі ведення єдиного казначейського рахунку, відкритого у Національному банку України.

В органах Державного казначейства України бюджетним установам відкриваються рахунки в установленому законодавством порядку. Державне казначейство України веде бухгалтерський

облік усіх надходжень Державного бюджету України та за поданням органів, що контролюють справляння надходжень бюджету, здійснює повернення коштів, помилково або надміру зарахованих до бюджету, а також здійснює контроль за відповідністю кошторисів розпорядників бюджетних коштів розпису бюджету та ін.

В організації готівкового обігу важливу роль відіграють банківські установи, основними завданнями яких є:

- повне та своєчасне забезпечення потреб економіки в готівкових коштах;
- забезпечення своєчасної видачі готівки підприємствам, підприємцям, установам на оплату праці та інші цілі;
- створення умов для залучення готівки до банків;
- сприяння скороченню використання готівки в розрахунках за товари і послуги шляхом упровадження прогресивних форм безготівкових розрахунків.

Необхідною умовою безперебійного функціонування економічної системи країни є забезпечення ефективності та стабільності платіжної системи, тобто набору платіжних інструментів, організаційних правил, банківських процедур, а також міжбанківських систем переказу коштів, які забезпечують грошовий обіг.

Важливу роль у встановленні правової основи функціонування платіжних систем відіграє Закон України від 5 квітня 2001 р. «Про платіжні системи і переказ коштів в Україні». У цьому Законі визначено загальні засади функціонування платіжних систем в Україні, поняття та загальний порядок здійснення переказу грошей в межах України і відповідальність суб'єктів, захист інформації у проведенні переказу грошей.

Отже, грошова система створюється державою в особі зазначених органів і має нормативно-правовий характер. Ключову роль в організації та функціонуванні грошової системи держави відіграють Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та НБУ. НБУ проводить суворе розмежування сфер готівкового і безготівкового грошового обігу на території України, надаючи особливе значення нормативному регулюванню готівкового грошового обігу.

Основними нормативними документами, прийнятими НБУ, в цій сфері є:

- Інструкція про організацію роботи з готівкового обігу установами банків України, затв. постановою Правління НБУ від 19 лютого 2001 р. № 69; Інструкція про касові операції в банках України, затв. постановою Правління НБУ від 14 серпня 2003 р. № 337, Правила організації розрахунково-касового обслуговування комер-

ційними банками клієнтів і взаємовідносин з цього питання між територіальними управліннями НБУ та комерційними банками в національній валюті, затв. постановою НБУ від 5 лютого 2001 р. № 44; Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затв. постановою Правління НБУ від 21 січня 2004 р. № 22; Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затв. постановою Правління НБУ від 15 грудня 2004 р. № 637. Інструкція про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті, затв. постановою Правління НБУ від 16 серпня 2006 р. № 320.

§ 2. Поняття і зміст розрахункових правовідносин

Діяльність комерційних банків зі здійснення платежів і розрахунків у економіці країни визначає їхню вирішальну роль в організації грошового обігу. Грошовий обіг на території України здійснюється в готівковому або безготівковому порядку. *Готівкові розрахунки* - це платежі готівкою підприємств, підприємців та фізичних осіб за реалізовану продукцію і за операціями, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією продукції та іншого майна.

Безготівкові розрахунки - це грошові розрахунки, у яких платежі здійснюються без участі готівки шляхом перерахування коштів з рахунку платника на рахунок отримувача грошей або шляхом заліку взаємних вимог¹. Комерційні банки зацікавлені в залученні грошей для розрахунково-касового обслуговування.

Підприємства, організації у процесі виконання укладених договорів здійснюють розрахунки за своїми зобов'язаннями.

Розрахунки між суб'єктами господарської діяльності, як правило, здійснюються у безготівковому порядку через банк. В умовах ринкової економіки розрахунки відіграють важливу роль у регулюванні різних сфер господарського життя. Завдяки розрахункам здійснюються платежі за грошовими зобов'язаннями, за їх допомогою контролюються як витрачання коштів, так і їх цільове використання, крім того, відповідний розподіл та дотримання режиму економії різними власниками.

¹ Див.: *Постанову* Кабінету Міністрів України та НБУ від 26 травня 2006 р. № 753 «Концепція поширення безготівкових розрахунків з використанням спеціальних платіжних засобів».

Відносини, в яких одна сторона здійснює платежі на користь іншої через кредитні установи, називаються розрахунковими. Специфіка цих відносин полягає у тому, що вони мають самостійний майновий характер і для них властиві такі моменти - участь банківських установ та застосування спеціального законодавства про банківські операції.

Розрахункові правовідносини - це такі, що виникають між організаціями в процесі здійснення розрахунків у безготівковому порядку через кредитні установи. Основою правового регулювання безготівкових розрахунків є Закон України від 5 квітня 2001 р. «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні». Основний зміст розрахункових правовідносин розкрито в принципах, на яких базується організація безготівкових розрахунків, зокрема:

1) всі підприємства та організації зобов'язані зберігати свої кошти - як власні, так і позикові на рахунках в установах банку, за винятком залишків готівки в їхніх касах у межах установленого ліміту;

2) розрахунки між підприємствами та організаціями здійснюються, як правило, безготівковим способом через банки;

3) безготівкові розрахунки проводяться за чинними формами розрахунків та шляхом закріплення їх у відповідних договорах;

4) суб'єкти господарювання мають право самостійного вибору умов про попередню оплату товарів (робіт, послуг), за винятком випадків, закріплених у законодавстві та форми розрахунків;

5) платежі проводяться за рахунок коштів платника або в межах наданого банківського кредиту;

6) списання коштів з рахунків клієнтів здійснюється тільки за їх розпорядженням або з їхньої згоди (за акцептом), або на підставі платіжних вимог стягувачів у разі примусового списання коштів;

7) поточні рахунки підприємства відкривають установи банків тільки за умови повідомлення про це податкового органу;

8) при проведенні розрахункових операцій контролюється додержання підприємствами і організаціями розрахункової та касової дисципліни. До господарюючих суб'єктів, які порушують правила розрахунків, застосовуються відповідні санкції.

При проведенні розрахунків відносини між установами банків і власниками рахунків мають складний характер. У цих відносинах беруть участь, як правило, три суб'єкти (продавець, покупець-платник і банк). Сторони (банк і суб'єкти господарської діяльності) зобов'язані дотримуватись закону і договірних умов. Порядок

проведення розрахунків регулюється чинним законодавством. Це означає, що сторони в розрахункових відносинах повинні чітко виконувати встановлені приписи. Однак відповідно до вимог законодавства необхідним юридичним фактом для виникнення розрахункових праводносин є договір на розрахунково-касове обслуговування, в якому передбачено комплекс взаємних зобов'язань банку і клієнта щодо користування коштами і банківськими послугами.

Отже, розрахункові праводносини регулюються як цивільно-правовими, так і фінансово-правовими нормами. Договірні відносини - відносини між продавцем і покупцем, які укладають договори про продаж продукції, надання послуг або виконання робіт, про здійснення розрахункових операцій, а також відносини з приводу відкриття рахунків у кредитній установі регулюються цивільно-правовими нормами. Відносини, що виникають у результаті діяльності кредитних установ - регламентація прав і обов'язків власника рахунку і банку - регулюються фінансово-правовими нормами і мають імперативний характер, що не дозволяє сторонам чинити за власним волевиявленням.

§ 3. Порядок відкриття та закриття рахунків в установах банків

Для зберігання коштів і проведення розрахунків між учасниками розрахункових праводносин відкриваються в установах банку різні за правовим режимом рахунки. Відповідно до чинного законодавства юридичні особи усіх форм власності та видів діяльності, а також громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, зобов'язані зберігати свої кошти на рахунках в установах банків. Відповідно до п. 1 ст. 342 Господарського кодексу України рахунки юридичної особи, що є клієнтом банку, відкриваються в установах банку за місцем її реєстрації чи в будь-якому банку на території України за згодою сторін.

У ст. 6 Закону України від 5 квітня 2001 р. «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» передбачено, що банки мають право відкривати рахунки резидентам України (юридичним особам, їх відокремленим підрозділам, фізичним особам), нерезидентам України (юридичним особам - інвесторам, представництвам юридичних осіб в Україні та фізичним особам). Зазначені особи

мають право відкривати рахунки в будь-яких банках України відповідно до власного вибору та за згодою цих банків для забезпечення своєї господарської діяльності і власних потреб.

Порядок відкриття банками рахунків та їх режими регулюється спеціальною Інструкцією про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затв. постановою Правління НБУ від 12 листопада 2003 р. № 492.

Для відкриття поточного рахунка суб'єкти господарювання подають до установи банку такі документи:

- заяву на відкриття поточного рахунку встановленого зразка, підписану керівником та головним бухгалтером юридичної особи;
- копію свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи в органі виконавчої влади, іншому органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію, засвідчену нотаріально, чи органом, який видав свідоцтво про державну реєстрацію (крім бюджетних установ та організацій);
- копію належним чином зареєстрованого установчого документа або статуту (положення), засвідчену нотаріально, чи реєструючим органом;
- копію документа, що підтверджує взяття юридичної особи на податковий облік, засвідчену органом, який видав довідку, або нотаріально уповноваженим працівником банку;
- копію довідки про внесення юридичної особи до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчену нотаріально, або органом, що видав відповідну довідку;
- копію страхового свідоцтва, що підтверджує реєстрацію юридичної особи у Фонді соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України як платника страхових внесків, засвідчену нотаріально або органом, що його видав, чи підписом уповноваженого працівника банку;
- копію документа, що підтверджує реєстрацію юридичної особи у відповідному органі Пенсійного фонду України, засвідчену органом, що його видав, або нотаріально, чи підписом уповноваженого працівника банку;
- картку зі зразками підписів осіб, яким надано право розпорядження рахунком, засвідчена нотаріально з відбитком печатки юридичної особи.¹

¹ Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності, - Вип. 2,- К., 2004.

Право першого підпису належить керівнику юридичної особи, якій відкривається рахунок, а також іншим уповноваженим на це особам. Право другого підпису належить головному бухгалтеру, а якщо немає такої посади - особі, на яку покладено ведення бухгалтерського обліку і звітності, а також іншим уповноваженим на це особам. Особи, які мають право першого та другого підписів, зазначаються в картці під час її складання. Право першого підпису не може бути надано головному бухгалтеру та іншим особам, які мають право другого підпису. Право другого підпису не може бути надано особам, які користуються правом першого підпису.

Цей перелік документів для відкриття рахунка в установі банку є загальним. Для деяких видів юридичних осіб законодавством передбачено подання додаткових документів (наприклад, для орендного підприємства - нотаріально засвідчену копію договору оренди, для первинних організацій профспілок - копії свідоцтва про легалізацію профспілки у відповідному органі виконавчої влади, засвідчену органом, що його видав, або нотаріально, чи вищим профспілковим органом.

Деякі підприємства, організації звільнені від подання в банк їхніх статутів, зокрема, це - повні та командитні товариства, фермерські господарства, установи й організації, які фінансуються з бюджету, та інші суб'єкти підприємницької діяльності, в тому числі підприємці без створення юридичної особи, у яких наявність статуту не передбачена законом.

У разі відкриття поточного рахунка клієнту у його заяві уповноважений працівник банку зазначає дату відкриття та номер рахунка. На заяві клієнта зазначаються підписи одного з керівників банку або уповноваженої ним особи, на якого згідно з внутрішніми положеннями банку покладено обов'язок приймати рішення про відкриття поточних рахунків клієнтів, а також уповноважених осіб банку, які відповідно до внутрішніх положень банку здійснюють перевірку на достовірність і відповідність чинному законодавству документів та копій документів, що подаються клієнтом, а також контролюють правильність присвоєння номера-рахунка клієнта та його відповідність внутрішньому плану рахунків банку.

Банкам заборонено відкривати та вести анонімні рахунки. Банки зобов'язані ідентифікувати клієнтів, що відкривають рахунки, а також осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів. Уповноважений працівник банку здійснює ідентифікацію фізичної особи, яка відкриває поточний або вкладний рахунок, і робить у присутності цієї особи копії сторінок паспорта або документа, що його замінює,

де вказано прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, серію та номер паспорта, або документа, що його замінює, дату видачі та найменування органу, що видав документ, місце проживання або тимчасового перебування, інформацію про громадянство, а також копію документа, виданого органом державної податкової служби, що свідчить про присвоєння фізичній особі - резиденту ідентифікаційного номера платника податків.

У разі надання власником рахунка права розпоряджатися рахунком іншим особам уповноважений працівник банку ідентифікує цих осіб та підтверджує здійснення ідентифікації зняттям копій відповідних документів у передбаченому вище порядку.

Отже, у разі відкриття рахунків юридичним особам до банку повинні з'явитися особи, які мають право першого та другого підписів, і особисто пред'явити уповноваженому працівникові банку:

- паспорт або документ, що його замінює;
- документ, виданий органом державної податкової служби, який свідчить про присвоєння фізичній особі - резиденту ідентифікаційного номера платника податків;
- документи, що підтверджують їх повноваження.

Уповноважений працівник банку ідентифікує згаданих осіб.

Відповідно до законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, банки мають додаткові права, а саме: вони можуть витребувати у клієнтів інші документи й відомості, необхідні для з'ясування цих осіб, суті діяльності, фінансового стану, а у випадках ненадання їм документів чи відомостей відповідно до вимог законодавства, відмовити клієнтам в обслуговуванні й не відкривати рахунки.

Банки та інші фінансові установи відкривають поточні та інші рахунки платникам податків і зборів (обов'язкових платежів) лише за наявності документів, що підтверджує взяття їх на облік в органах державної податкової служби¹.

Повідомлення про відкриття або закриття рахунків у фінансових установах платник податків і зборів - юридична чи фізична особа - суб'єкт діяльності подає особисто або надсилає на адресу відповідного органу державної податкової служби, в якому він обліковується як платник податків і зборів, з повідомленням про вручення.

Банки та інші фінансові установи зобов'язані надіслати повідомлення про закриття рахунку платника податків і зборів - юридичної

¹ Див.: Статті 63-70 Податкового кодексу України- Видавець Паливода А. В,-К., 2011.

чи фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності до органу державної податкової служби, в якому обліковується платник податків.

Фінансові установи починають видаткові операції за рахунком платника податків - суб'єкта підприємницької діяльності (крім банку) з дати отримання фінансовою установою документально підтвердженого повідомлення органу державної податкової служби про взяття рахунку на облік в органах державної податкової служби.

Слід відзначити, що чинне законодавство передбачає відповідальність, яка застосовується до юридичних осіб, фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності, які у встановлений законом строк (3 робочих днів) не повідомили про відкриття або закриття рахунків у банках, а також до установ банку, що не подали відповідним органам державної податкової служби в установленій законом строк повідомлення про закриття рахунків платників податків або розпочали здійснення видаткових операцій за рахунком платника податків до отримання документально підтвердженого повідомлення відповідного органу державної податкової служби про взяття рахунку на облік в органах державної податкової служби, - штрафні санкції у розмірі 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

З метою зберігання коштів і здійснення розрахунків банки відкривають підприємствам, організаціям і установам різних форм власності, залежно від характеру їх діяльності та джерел фінансування, різні рахунки: поточні, вкладні (депозитні), карткові, інвестиційні кореспондентські та ін.

Поточні рахунки відкриваються банком клієнтам на договірній основі для зберігання коштів і здійснення розрахунково-касових операцій за допомогою платіжних інструментів до умов договору та вимог законодавства України.

До поточних рахунків також належать:

- рахунки за спеціальними режимами їх використання, що відкриваються у випадках, передбачених законами України або актами Кабінету Міністрів України;
- поточні рахунки типу «Н», що відкриваються в національній валюті офіційним представництвам і представництвам юридичних осіб-нерезидентів, які не займаються підприємницькою діяльністю на території України;
- поточні рахунки типу «П», що відкриваються в національній валюті постійним представництвам;
- поточні рахунки виборчих фондів;

Карткові рахунки - це поточні рахунки, що відкриваються для обліку операцій за платіжними картками, а також інші операції,

визначені Положенням про порядок емісії платіжних карток, здійснення операцій з їх застосуванням, затв. постановою Правління НБУ від 19 квітня 2005 р. № 137.

Банки відкривають зазначені рахунки на умовах договору в порядку, встановленому вищезазначеною Інструкцією про відкриття рахунків, та з урахуванням особливостей відкриття карткових рахунків.

У Національній системі масових електронних платежів (НСМЕП) використовуються платіжні картки, які є носіями двох платіжних інструментів - електронного чека і електронного гаманця. Для використання електронного чека клієнту відкривають поточний рахунок (або використовують вже відкритий) та консолідований картковий рахунок для кожного клієнта окремо. Консолідований картковий рахунок відкритий для всіх емітованих банком електронних гаманців.

У практиці банківського обслуговування застосовуються і тимчасові рахунки, що відкриваються підприємствам, які споруджуються, установам та господарським товариствам для зарахування частини коштів, що вносяться для формування статутного капіталу. Щоб відкрити тимчасовий рахунок господарському товариству слід подати рішення засновників про визначення особи, якій надається право розпорядчого підпису у проведенні грошових операцій за цим рахунком, заяву про відкриття тимчасового рахунка, підписану уповноваженою особою, картки із зразками підписів, відбитка печатки та копію установчого договору, засвідчену нотаріально (якщо засновником є фізична особа). Після державної реєстрації такого господарського товариства та надання йому статусу юридичної особи тимчасовий рахунок перетворюється на поточний.

Відповідно до Правил НБУ про відкриття і закриття рахунків у національній та іноземних валютах новостворювані банки відкривають накопичувальні рахунки. Такі рахунки використовуються для акумулювання (у випадках, передбачених чинним законодавством) коштів засновників новостворюваного банку з метою формування статутного капіталу банку до часу їх внесення на такий рахунок, відкритий у НБУ або в територіальному управлінні НБУ за місцем створення банку.

Значного поширення в банківській практиці набули вкладні (депозитні) рахунки¹. Термін «депозит» у перекладі з латинської означає *відкладення, зберігання*. Вкладні (депозитні) рахунки відкрива-

¹ Див.: *Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами*, затв. постановою Правління НБУ від 3 грудня 2003 р. № 516.

ються банкоїм на договірній основі для зберігання грошей, які клієнти банку передають в управління на встановлений строк або без зазначеного строку. За зберігання клієнтами грошей в банку нараховуються визначені відсотки (дохід) відповідно до умов договору.

До вкладних (депозитних) рахунків належать пенсійні депозитні рахунки, що відкриваються фізичним особам відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» для накопичення заощаджень на виплату пенсій.

З метою залучення інвестицій та створення сприятливих умов для здійснення розрахунків використовуються інвестиційні рахунки, що відкриваються нерезидентам - інвесторам в уповноважених банках України для здійснення інвестиційної діяльності в Україні, а також повернення іноземної інвестиції та прибутків, доходів, одержаних іноземним інвестором від інвестиційної діяльності в Україні.

Договірні відносини між кредитними установами, метою яких є здійснення платежів і розрахунків за дорученням один одного, мають назву кореспондентських відносин. В широкому розумінні кореспондентські відносини є формою співробітництва між двома банками і походять від латинського слова «кореспондент» - бути відповідним. Кореспондентський рахунок банку - це рахунок, що відкривається одним банком іншому банку для здійснення міжбанківських переказів.

Відкриття кореспондентських рахунків банками іншим банкам здійснюється шляхом встановлення між ними кореспондентських відносин в порядку, що визначається НБУ, та на підставі відповідного договору.

В Україні існують кореспондентські рахунки між комерційними банками, НБУ і комерційними банками, а більшість банків установили кореспондентські відносини з іноземними банками.

Розвиток зовнішньоекономічних відносин між підприємствами й організаціями, забезпечення безперебійних розрахунково-платіжних операцій господарюючих суб'єктів зумовили необхідність утворення на підприємствах, в організаціях спеціального валютного фонду. Зазначені кошти в іноземній валюті зберігаються на банківських рахунках в іноземній валюті і використовуються для здійснення експортно-імпортних операцій підприємств, на потреби виробничого і соціального розвитку.

Згідно із Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» підприємства, організації, а також фізичні особи - підприємці для зберігання валютної виручки та проведення розрахунків

мають право відкривати в комерційних банках банківські рахунки в іноземній валюті (поточні та депозитні).

Поточний рахунок в іноземній валюті відкривається підприємству для проведення розрахунків у межах чинного законодавства в безготівковій та готівковій іноземній валюті під час поточних операцій, визначених законодавством України, та для погашення заборгованості за кредитами в іноземній валюті.

Депозитні (вкладні) рахунки в іноземній валюті відкриваються уповноваженим банком фізичним і юридичним особам (резидентам та нерезидентам) на підставі укладеного договору між власником рахунку і банком на зазначений у договорі строк.

Однак порядок здійснення валютних операцій з таких рахунків регулюється державою і становить частину її валютної політики. Останнім часом спостерігається послаблення валютної монополії держави на здійснення операцій з валютними цінностями, розширюються права підприємств на використання валютної виручки з таких рахунків.

У банківській практиці широко застосовується і такий вид рахунків, як мультивалютні рахунки, на яких обліковують кошти у національній та іноземній валютах. Відкриття таких рахунків є перспективним і вигідним як для банків (скорочується кількість рахунків), так і для клієнтів (зменшуються витрати на відкриття рахунків). Наявність таких рахунків дає змогу уникнути витрат під час купівлі та продажу валют та забезпечити захист від несприятливих змін валютних курсів.

У разі реорганізації юридичної особи (злиття, приєднання, поділу, перетворення), зміни її назви, а також у разі перереєстрації юридичної особи-підприємця поточний рахунок закривається. Для відкриття нового поточного рахунку юридична особа зобов'язана знову подати до установи банку передбачені законодавством документи. Після проведення перереєстрації суб'єкта підприємництва видається нове свідоцтво про реєстрацію, що є підставою для відкриття банківського рахунку.

Правила НБУ також встановлюють порядок закриття рахунків в установах банку. Поточні рахунки клієнтів банку закриваються в установах банку на таких підставах:

- заяви клієнта;
- на підставі рішення відповідного органу, на який згідно із законом покладено функції щодо припинення юридичної особи або припинення підприємницької діяльності фізичної особи-під-

приємця (за заявою ліквідатора, голови або члена ліквідаційної комісії і управителя майна тощо);

- у разі смерті власника рахунку фізичної особи та фізичної особи-підприємця (за заявою третьої особи, зокрема, спадкоємців);

- на інших підставах, передбачених законодавством України або договором між банком та клієнтом.

За наявності рішення уповноваженого державного органу про скасування державної реєстрації юридичної особи або державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності - фізичної особи, визнання в установленому порядку юридичної особи фіктивною або оголошення фізичної особи померлою чи визнання безвісно відсутньою, банк закриває рахунок таких осіб і протягом трьох робочих днів надає інформацію спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу щодо таких рахунків.

Згідно з п. 7 ст. 1075 Цивільного кодексу України банк може відмовитися від договору банківського рахунку та закрити рахунок клієнта, у разі відсутності операцій за цим рахунком протягом трьох років підряд, та відсутності залишку грошових коштів на цьому рахунку.

Закриття рахунку підприємства, у якого є податкова заборгованість, вимагає дозволу податкового органу.

Операції на банківських рахунках можуть бути тимчасово припинені рішеннями податкових, судових, правоохоронних органів та в інших випадках, передбачених законодавчими актами України.

Тимчасове припинення будь-яких операцій на банківських рахунках провадиться також за допомогою накладення арешту на кошти, що знаходяться на рахунку. Арешт банківського рахунку - це вид арешту майна, коли припиняються операції з видачі грошей з рахунку в банку, вчинений без згоди клієнта. Такий арешт застосовується з метою забезпечення цивільного позову, а також у випадках можливої конфіскації майна. Арешт на майно або кошти банку, що знаходяться на його рахунках, арешт на кошти та інші цінності юридичних або фізичних осіб, що знаходяться в банку, здійснюється виключно за рішенням суду про стягнення коштів або про накладення арешту, в порядку, встановленому законом. Звільнення майна та коштів з-під арешту здійснюється за постановою державного виконавця або за рішенням суду.

Зупинення власних видаткових операцій банку за його рахунками, а також само супинення видаткових операцій за рахунками

юридичних або фізичних осіб здійснюється лише в разі накладення арешту виключно за рішенням суду. Забороняється накладати арешт на кореспондентські рахунки банку.

Рішення суду про стягнення на кошти, які знаходяться на рахунках юридичних чи фізичних осіб, підлягають негайному і безумовному виконанню, за винятком випадків введення мораторію відповідно до чинного законодавства.

Детально підстави і порядок арешту майна (в тому числі й арешт рахунка) регулюються цивільно-процесуальним законодавством України.

§ 4. Правова природа договорів банківського рахунку і банківського вкладу

Правове регулювання відносин між установами банків і клієнтами ґрунтується на договорі банківського рахунка. За договором банківського рахунка банк зобов'язується приймати і зараховувати на рахунок, відкритий клієнтові, грошові кошти, що йому надходять, виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачі відповідних сум з рахунка та проведення інших операцій за рахунком. Банк у свою чергу має право використовувати грошові кошти на рахунку клієнта, гарантуючи його право безперешкодно розпоряджатися цими коштами на власний розсуд (п. 1 ст. 1066 Цивільного кодексу України).

У банківській практиці договір банківського рахунка охоплює поняття «договір на здійснення розрахунково-касового обслуговування», який застосовується у відносинах банків із суб'єктами господарювання, і поняття «договір на відкриття і обслуговування банківського рахунка», який застосовується у відносинах банків з громадянами.

Відносини, які виникають між банком і клієнтом, умовно можна поділити на дві групи: а) відносини, що стосуються відкриття та закриття банківського рахунка; б) відносини, що пов'язані із зберіганням в банку коштів клієнта та здійсненням банком розрахункових операцій, тобто безпосередньо здійсненням розрахунково-касового обслуговування.

За своєю правовою природою інститут банківського рахунка становить складну конструкцію, яка включає як приватні, так і публічні елементи. **По-перше**, він є сукупністю правових норм, що стосуються різних галузей права (цивільного, фінансового, адміністративного). **По-друге**, банківський рахунок слід розглядати як

правовідносини з множинним складом учасників з приводу зберігання і руху коштів. Тут можна виділити публічно-правові суб'єкти у вигляді податкових органів держави і НБУ та приватно-правові суб'єкти у вигляді конкретного банку і клієнта, які укладають договір. По-третє, укладенню договору банківського рахунка передують два види публічно-правових обов'язків: перший обов'язок клієнта - юридичної особи - тримати свої гроші в банку; другий - право вибору юридичною особою банку для обслуговування та право відкривати необмежену кількість рахунків. Крім того, між банком і клієнтом виникають договірні відносини про встановлення цивільних прав і обов'язків, які відображають їхні інтереси.

Правовідносини, пов'язані з відкриттям рахунків у банку, виникають внаслідок здійснення певних юридичних фактів:

- а) подачі заяви на відкриття рахунку;
- б) подання документів, що підтверджують законність створення юридичної особи;
- в) подання картки зі зразками підписів осіб і відбитком печатки.

Відповідно до ст. 1067 ЦК України договір банківського рахунка укладається для відкриття клієнтові або визначеній ним особі рахунка у банку, та умовах погоджених сторонами. Банк зобов'язаний укласти договір банківського рахунка з клієнтом, який звернувся з пропозицією відкрити рахунок на оголошених банком умовах, що відповідають закону та банківським правилам. Банк не має права відмовити у відкритті рахунка, вчинення відповідних операцій, за яким передбачено законом, установчими документами банку та наданою йому ліцензією, крім випадків, коли банк не має можливості прийняти на банківське обслуговування або якщо така відмова допускається законом або банківськими правилами. У разі необгрунтованого ухилення банку від укладення договору банківського рахунка клієнт має право на відповідний захист.

Зазначений договір укладається в письмовій формі і має містити реквізити сторін, номер та вид рахунків, умови відкриття та закриття рахунків, види послуг, що надаються банком, зобов'язання сторін, відповідальність за їх невиконання, інші положення за домовленістю сторін та умови, за яких договір може бути розірвано.

У цьому договорі встановлюється плата за користування послугами банку у вигляді періодичної фіксованої плати або в певному розмірі для конкретної операції.

У договорі на розрахунково-касове обслуговування передбачаються конкретна відповідальність обох сторін за невиконання взятих на себе зобов'язань. Так, банк несе відповідальність за несвоєчасне чи неправильне списання коштів з рахунку клієнта або неправильне зарахування банком сум. Клієнт, у свою чергу, несе відповідальність за неповідомлення банку про помилково зараховані на його рахунок суми; за неодержання клієнтом замовленої суми готівки; за несвоєчасну сплату послуг банку та ін.

У договорі можуть фіксуватися розміри штрафів за порушення, що допущені сторонами, а також порядок розгляду спорів, особливі та додаткові умови.

Цей договір є правовою формою, у межах якої здійснюються розрахункові операції між підприємствами, організаціями. Договір банківського рахунку є публічним, двостороннім, реальним, безстроковим і відплатним. У договорі банківського рахунку зазначаються права й обов'язки сторін (банку і його клієнта). Так, одна сторона - власник рахунку - має право вимагати від банку оперативного здійснення банківських операцій, а його обов'язком є виконання всіх встановлених правил розрахунків. Відповідно банк має право використовувати тимчасово вільні кошти власника рахунку, вимагати виконання банківських правил і зобов'язується здійснювати касово-розрахункове обслуговування власника рахунку, зберігати таємницю банківського рахунку, операцій за рахунком і відомостей про клієнта.

Зміст відносин між банком і власником рахунку визначається не тільки волею учасників, а й банком, який визначає умови договору. Права і обов'язки власника рахунку і кредитної установи здійснюються на умовах, визначених у правилах НБУ. Власник рахунку зобов'язаний виконувати правила НБУ і не може містити умови, що пов'язані з додатковими зобов'язаннями за договором.

Банкам забороняється в односторонньому порядку змінювати умови укладених з клієнтами договорів, зокрема, збільшувати розміри процентної ставки за кредитними договорами (ст. 1056¹ ЦК України) або зменшувати їх розмір за договорами банківського вкладу (крім вкладу на вимогу), за винятком випадків, встановлених законом.

Списання коштів з рахунків здійснюється банками на підставі розпорядження клієнтів. Списання коштів з рахунку клієнта без його розпорядження допускається на підставі рішення суду, а також у випадках, встановлених договором між банком і клієнтом.

Отже, обидві сторони розрахункових правовідносин (комерційний банк і власник рахунку) не мають права ухилитися від закону - вони діють лише в його межах.

Крім договору банківського рахунку між банком і клієнтом може бути укладено договір банківського вкладу.

Відповідно до ст. 1058 ЦК України за договором банківського вкладу (депозиту) одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором. До відносин банку та вкладника за рахунком, на який внесений вклад, застосовуються положення про договір банківського рахунку, якщо інше не встановлено гл. 72 ЦК України або це впливає із суті договору банківського вкладу.

У договорі банківського вкладу, зокрема, зазначаються:

- вид банківського вкладу;
- сума, що вноситься або перераховується на вкладний (депозитний) рахунок;
- строк дії договору;
- розмір і порядок сплати процентів, умови перегляду їх розміру, відповідальність сторін;
- умови дострокового розірвання договору;
- інші умови за погодженням сторін.

Договір банківського вкладу укладається в письмовій формі. Письмова форма договору банківського вкладу вважається дотриманою, якщо внесення грошової суми на вкладний рахунок вкладника підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або сертифіката чи іншого документа, що відповідає вимогам, установленим законодавством і звичаями ділового обороту. У разі недодержання письмової форми цього договору зазначений договір є нікчемним.

§ 5. Порядок і форми розрахунків у господарському обігу

Усі розрахунки в господарському обігу України юридичні та фізичні особи здійснюють як готівкою, так і у безготівковому порядку через установи банків відповідно до правил здійснення розрахункових і касових операцій, затверджених НБУ. Сфера засто-

сування готівки між юридичними особами обмежена і регулюється Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затвердженою постановою Правління НБУ від 21 січня 2004 р. Лr° 22, Інструкцією про касові операції в банках України, затвердженою постановою Правління НБУ від 14 серпня 2003 р. № 337, та Положенням про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, загв. постановою Правління НБУ від 15 грудня 2004 р. № 637.

Відповідно до Правил НБУ визначені головні вимоги щодо проведення банками касових операцій та касового обслуговування клієнтів. До них належать:

- здійснення касового обслуговування клієнтів на договірних засадах;
- повне і своєчасне задоволення потреб клієнтів у готівкових коштах;
- повне і своєчасне оприбуткування готівкових коштів, що надійшли до кас банків, та зарахування їх на рахунки клієнтів;
- проведення експертизи грошових знаків на справжність та платіжність;
- обмін непридатних до обігу грошових знаків на придатні (без обмежень і безкоштовно);
- вилучення з обігу сумнівних щодо справжності грошових знаків і відправлення їх для дослідження в НБУ;
- здійснення належного внутрішнього контролю за касовими операціями;
- створення безпечних умов роботи з готівкою та її збереження.

Банки мають право здійснювати касове обслуговування клієнтів після отримання ліцензії Національного банку за умови дотримання чинного законодавства України щодо організації готівкового обігу.

Важливим обов'язком банків є видача готівкових коштів підприємствам і організаціям, тобто безперебійне касове обслуговування клієнтів. Під касовими операціями мається на увазі діяльність банку, пов'язану з інкасацією, зберіганням та видачею підприємствам готівкових коштів. Підприємства здійснюють операції з готівковими коштами згідно з Інструкцією про організацію роботи з готівкового обігу установами банків України. Ці правила передбачають дотримання підприємствами касової дисципліни, тобто додержання встановленого порядку ведення підприємствами операцій з готівкою. Це означає, що усі підприємства, які здійснюють операції з готівкою в національній валюті та мають поточні рахунки в установах банків, можуть тримати в своїй касі на кінець дня готівку в межах лімітів каси.

Ліміт залишку готівки в касі - це граничний розмір, що може залишатися в касі підприємства в позаробочий час.

Уся готівка, що надходить до кас, має своєчасно у день одержання готівкових коштів та в повній сумі оприбутковуватися. Оприбуткуванням готівки в касах підприємств, які приводять готівкові розрахунки з оформленням їх касовими ордерами і веденням касової книги, є здійснення обліку готівки в повній сумі її фактичних надходжень у касовій книзі на підставі прибуткових касових ордерів. Виходячи з потреби прискорення обігу готівкових коштів і своєчасного їх надходження до кас банків для підприємств, що здійснюють операції з готівкою у національній валюті, установлюється ліміт каси та строк здавання готівки. Банкам і підприємствам ліміт каси та строки здавання готівки не встановлюються.

Підприємства мають право зберігати у своїй касі готівку, одержану в банку для виплат, що належать до фонду оплати праці, а також пенсій, стипендій, дивідендів, понад установлений ліміт каси протягом трьох робочих днів, включаючи день одержання готівки в банку.

Касові операції оформлюються касовими ордерами, видатковими відомостями, розрахунковими документами, документами за операціями із застосуванням платіжних карток, іншими касовими документами, які, згідно із законодавством України, підтверджували б факт продажу (повернення) товарів, надання послуг, отримання (повернення) готівкових коштів.

Ліміт каси підприємства встановлюють на підставі розрахунку середньодобового надходження готівки до каси або її середньодобової видачі з каси за рішенням керівника підприємства. До розрахунку приймається строк здавання підприємством готівкової виручки для її зарахування на рахунки в банках, визначений відповідним договором банківського рахунку.

Кожне підприємство визначає ліміт каси з урахуванням режиму і специфіки його роботи, віддаленості від банку, обсягу касових оборотів (надходжень і видатків) за всіма рахунками, установлених строків здавання готівки, тривалості операційного часу банку, наявності домовленості підприємства з банком на інкасацію тощо.

Підприємства, які встановлюють строк здавання готівкової виручки, мають здавати понадлімітну готівку для її зарахування на рахунок підприємства в банк не пізніше наступного робочого дня незалежно від установленого строку здавання готівкової виручки.

Якщо підприємствам ліміт готівки не встановлено (незалежно від причин такого невстановлення), то ліміт каси вважається

нульовим. У цьому разі вся готівка, що перебуває в його касі на кінець робочого дня і не здана підприємствам, вважається понадлімітною.

Розрахунки готівкою підприємств між собою та з підприємцями і фізичними особами проводяться як за рахунок коштів, одержаних з кас банків, так і за рахунок готівкової виручки через касу підприємств з веденням касової книги встановленої форми, так і через установи банків шляхом переказу готівки на користь підприємств (підприємців) та фізичних осіб для сплати будь-яких платежів.

Гранична сума готівкового рахунку одного підприємства (підприємця) з іншим підприємством (підприємцем) протягом одного дня з одним або кількома платіжними документами встановлюється відповідно до постанови Правління НБУ від 9 лютого 2005 р. «Про встановлення граничної суми готівкового рахунку».

Платежі понад установлену граничну суму проводяться тільки в безготівковому порядку. Кількість підприємств (підприємців), з якими проводяться розрахунки протягом дня, не обмежується.

У разі здійснення підприємствами готівкових розрахунків з іншими підприємствами (підприємцями) понад установлену граничну суму кошти в розмірі перевищення зазначеної суми розрахунково додаються до фактичних залишків готівки в касі на кінець дня платника готівки одноразово в день здійснення цієї операції, з подальшим порівнянням одержаної розрахункової суми із затвердженим лімітом каси.

Важливе значення має контроль за дотриманням порядку ведення операцій з готівкою.

Перевірки касової дисципліни здійснюються органами державної податкової служби, Державної контрольно-ревізійної служби України, Міністерства внутрішніх справ України, фінансовими органами. Особи, винні в порушенні касової дисципліни, притягуються до відповідальності.

НБУ зобов'язує комерційні банки подавати державним податковим адміністраціям матеріали про порушення суб'єктами підприємницької діяльності норм з регулювання обігу готівки (перевищення норм витрачання готівки на поточні потреби, невстановлення лімітів залишків готівки в касах). Чинне законодавство посилює режим фінансової відповідальності за порушення правил обігу готівки. Відповідно до Указу Президента України від 12 червня 1995 р. «Про застосування штрафних санкцій за порушення норм з регулювання

обігу готівки» у разі порушення юридичними особами всіх форм власності, фізичними особами - громадянами України, іноземними громадянами та особами без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, а також постійними представництвами нерезидентів, через які повністю або частково здійснюється підприємницька діяльність, норм з регулювання обігу готівки у національній валюті, що встановлюються НБУ, до них застосовуються фінансові санкції у вигляді штрафу:

- за перевищення встановлених лімітів залишку готівки в касах - у двократному розмірі сум виявленої понадлімітної готівки за кожний день;

- за неопробування (неповне та/або несвоєчасне опробування) у касах готівки - у п'ятикратному розмірі неопробуваної суми;

- за витрачання готівки з виручки, від реалізації продукції (робіт, послуг) та інших касових надходжень, на виплати що пов'язані з оплатою праці, за наявності податкової заборгованості - у розмірі здійснених виплат;

- за перевищення встановлених строків використання виданої під звіт готівки, а також за видачу готівкових коштів під звіт без повного звітування щодо раніше виданих коштів - у розмірі 25% виданих під звіт сум;

- за проведення готівкових розрахунків без подання одержувачем коштів платіжного документа (товарного або касового чека, квитанції до прибуткового ордера, іншого письмового документа), який би підтверджував би сплату покупцем готівкових коштів - у розмірі сплачених коштів;

- за використання одержаних в установі банку готівкових коштів не за цільовим призначенням - у розмірі витраченої готівки.

За невстановлення установами банків лімітів залишку готівки в касах з них стягується штраф у п'ятдесятикратному розмірі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за кожний випадок такого невстановлення.

Зазначені штрафи стягуються до державного бюджету згідно із законодавством. Контроль за додержанням вимог цього Указу здійснюють органи Державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, Міністерства внутрішніх справ України та фінансові органи, а банками - НБУ.

Важливу роль у здійсненні розрахунків між юридичними особами відведено розрахункам у безготівковому порядку. Безготівкові

розрахунки становлять систему грошових розрахунків, які проводяться без участі готівки у вигляді перерахування банком певної суми з рахунку платника на рахунок одержувача або заліком взаємних вимог підприємств, організацій. Здебільшого грошовий обіг між суб'єктами господарювання здійснюється безготівково. Безготівковий обіг має істотні переваги перед готівковим і пояснюється такими обставинами: *по-перше*, створюються сприятливі умови для державного регулювання і належного контролю грошового обігу; *по-друге*, забезпечується своєчасність розрахунків між суб'єктами грошового обігу за реалізовані товари і надані послуги; *по-третє*, прискорення обігу грошових коштів забезпечує тісний зв'язок суб'єктів господарювання з банками і впливає на функціонування грошового ринку, а це, у свою чергу, відіграє важливу роль в розвитку ринкової економіки в державі, і поліпшенні економічного становища суб'єктів господарювання.

Відповідно до ст. 51 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банківські розрахунки проводяться у готівковій та безготівковій формах згідно з правилами, встановленими нормативно-правовими актами НБУ. Безготівкові розрахунки проводяться на підставі розрахункових документів на паперових носіях чи в електронному вигляді. Банки в Україні можуть використовувати як платіжні інструменти: платіжні доручення, платіжні вимоги, вимоги-доручення, векселі, чеки, банківські платіжні картки та інші дебетові і кредитові платіжні інструменти, що застосовуються у міжнародній банківській практиці. Платіжні інструменти мають бути оформлені належним чином і містити інформацію про їх емітента, платіжну систему, в якій вони використовуються, правові підстави здійснення розрахункової операції і, як правило, держателя платіжного інструмента та отримувача коштів, дату валютування, а також іншу інформацію, необхідну для здійснення банком розрахункової операції, що цілком відповідає інструкціям власника рахунка або іншого передбаченого законодавством ініціатора розрахункової операції.

Детальніше загальні правила, форми і стандарти розрахунків банків та інших юридичних і фізичних осіб встановлено в Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затвердженій постановою Правління НБУ від 21 січня 2004 р. № 22.

Зазначена Інструкція ґрунтується на принципах вільного вибору форм розрахунків між суб'єктами господарювання, закріпленні

цього вибору у договорах і невтручанні установ банку у дані договірні відносини. Водночас з метою забезпечення правил документообігу Інструкцією встановлено, що розрахункові документи, які подаються клієнтами до банку, складаються на бланках встановленої форми і повинні мати реквізити, наведені в додатку до зазначеної Інструкції.

Розрахункові документи мають містити такі реквізити: назву документа, код розрахункового документа, його номер, дату складання, дату валютування, назви платника та одержувача коштів (їхнє офіційне скорочення), які відповідають зареєстрованим у статуті, їхні ідентифікаційні коди за Єдиним державним реєстром підприємств України, номери рахунків в установах банку; назви банків платника та одержувача, їх місцезнаходження та коди банків; суму платежу цифрами та літерами; підписи відповідальних осіб платника або одержувача коштів на першому примірнику та відбиток печатки; призначення платежу - назва товару, посилання на документ, на підставі якого здійснюється операція, із зазначенням його номера й дати, зазначення законодавчого акта, яким передбачено право безспірного стягнення коштів (його дата, номер і відповідний пункт), підрозділи бюджетної класифікації та строк настання платежу (у разі перерахування коштів до бюджету); суму податку на додану вартість або напис «без податку на додану вартість».

Якщо хоча б один із вищенаведених реквізитів не заповнений або заповнений неправильно, банк такий документ до виконання не приймає. Використання факсиміле при підписі, виправлення та заповнення розрахункового документа в кілька прийомів не дозволяються.

Відповідальність за правильність заповнення реквізитів розрахункового документа несе особа, яка його оформила і подала його до обслуговуючого банку.

Відповідно до вищезазначеної Інструкції під час здійснення розрахунків можуть застосовуватись різноманітні форми: акредитивна, інкасова, вексельна, за розрахунковими чеками, а також з використанням розрахункових документів на паперових носіях та в електронному вигляді. Велике значення у здійсненні розрахунків у електронному вигляді мають системи дистанційного обслуговування. Оперативне ведення клієнтом своїх розрахунків у банку та обмін технологічною інформацією, визначеною в договорі між банком та клієнтом, клієнт може здійснювати за допомогою систем дистанційного обслуговування, а саме систем «клієнт - банк», «клієнт - Інтернет - банк», телефонний банкінг тощо. Інструкцією

також визначено правила використання під час здійснення розрахункових операцій платіжних інструментів у формі: меморіального ордера, платіжного доручення, платіжної вимоги-доручення, платіжної вимоги, розрахункового чека, акредитива. Чинне законодавство спеціально регулює порядок використання банківських платіжних карток та векселів як платіжних інструментів.

Клієнти банків для здійснення розрахунків самостійно обирають платіжні інструменти (за винятком меморіального ордера) і зазначають їх під час укладення договорів.

Розглянемо конкретні форми безготівкових розрахунків, які проводяться банками (статті 1087-1088 ЦК України). Важливою формою, за допомогою якої списуються кошти з рахунку платника, є меморіальний ордер. Меморіальний ордер - це розрахунковий документ, який складається за ініціативою банку для оформлення операцій із списання коштів з рахунку платника внутрішньо-банківських операцій відповідно до нормативно-правових актів НБУ.

Факт списання коштів з рахунку платника документально оформляється меморіальним ордером (залежно від конкретного випадку) для:

- часткової оплати розрахункових документів; документального підтвердження операцій з перерахування з банківських рахунків на користь клієнтів-одержувачів (фізичних та юридичних осіб), внесених у касу банку коштів; перерахування коштів, зарахованих на рахунок «Кредитні суми для з'ясування»;
- перерахування банком коштів для вжиття заходів щодо виконання рішення (ухвали) суду, санкціонованої прокурором постанови слідчого, постанови державного виконавця про арешт коштів на рахунку;
- виконання банком платіжних доручень платника в довільній формі;
- перерахування банком коштів у разі закриття акредитива.

Дата складання меморіального ордера має відповідати даті списання коштів з рахунку платника.

Найбільш поширеною правовою формою безготівкового розрахунку є платіжне доручення (статті 1089-1092 ЦК України). Платіжне доручення - це розрахунковий документ, що містить письмове доручення платника обслуговуючому банку про списання зі свого рахунку зазначеної суми коштів та її перерахування на рахунок отримувача. Сутність цієї форми полягає в тому, що на бланку встановленої форми власник рахунку дає розпорядження

банку, що його обслуговує, на перерахування визначеної суми зі свого рахунка на рахунок отримувача коштів за поставлену продукцію, надані послуги тощо. Банки приймають до виконання платіжне доручення протягом десяти календарних днів від дати його виписки. День оформлення платіжного доручення не враховується. Платіжне доручення приймається банком до виконання за умови, якщо сума цього платіжного доручення не перевищує суму, що є на його рахунку. Платіжні доручення платника у разі відсутності, недостатності коштів на його рахунку банком приймаються лише тоді, якщо порядок приймання та виконання таких платіжних доручень передбачено договором між банком та платником.

Платіжні доручення застосовуються в розрахунках за товарними і нетоварними платежами: за фактично відвантаженою, проданою продукцією (виконані роботи, надані послуги тощо); у порядку попередньої оплати, якщо такий порядок розрахунків встановлено законодавством та/або обумовлено в договорі; для завершення розрахунків за актами звірки взаємної заборгованості підприємств, які складені не пізніше строку, встановленого чинним законодавством; для перерахування підприємствами сум, які належать фізичним особам (заробітна плата, пенсії тощо), на їхні рахунки; що відкриті в банках; для сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та/або державних цільових фондів; в інших випадках згідно з укладеними договорами та/або чинним законодавством.

У практиці взаємовідносин підприємницьких структур значного поширення набула платіжна вимога-доручення. Платіжна вимога-доручення - це вимога отримувача безпосередньо до платника сплатити суму грошей на підставі надісланих йому (минаючи банк) розрахункових та відвантажувальних документів вартість поставленої продукції, виконаних робіт, наданих послуг.

Платіжна вимога-доручення - це комбінований розрахунковий документ, який виписується на бланку встановленої банком форми і складається з двох частин:

- верхня - вимога отримувача коштів безпосередньо до платника про сплату визначеної суми коштів;
- нижня - доручення платника обслуговуючому банку про списання зі свого рахунка визначеної ним суми коштів та перерахування її на рахунок отримувача.

Платіжні вимоги-доручення можуть застосовуватися для здійснення розрахунків всіма учасниками безготівкових розрахунків клієнтами банків.

Ці форми безготівкових розрахунків є найбільш надійною, тому що вимоги на сплату подаються безпосередньо платнику, а не в банк. З метою гарантованої прискореної доставки вимог-доручень платникам рекомендується передавати їх у комплекті розрахункових та відвантажувальних документів за поставлену продукцію, виконані роботи та надані послуги, передбачені договором. Одержавши платіжну вимогу-доручення, платник у разі згоди сплатити суму заповнює її нижню частину і подає до банку, що його обслуговує.

Сума, яку платник погоджується сплатити отримувачу і яка зазначена в нижній частині вимоги-доручення, не може перевищувати суми, яку вимагає до сплати отримувач і яка зазначена у верхній частині вимоги-доручення.

Банк платника приймає вимогу-доручення від платника протягом 20 календарних днів з дати оформлення її отримувачем. Платіжна вимога-доручення повертається без виконання, якщо сума, що зазначена платником, перевищує суму, що є на рахунку платника. Причини несплати платником вимоги-доручення з'ясовуються безпосередньо між платником та отримувачем коштів без втручання банку.

Договором може бути передбачена відповідальність платника за безпідставну відмову від оплати або несвоєчасне подання платіжних документів у банк для оплати.

Спеціальною формою безготівкових розрахунків є платіжна вимога. Платіжна вимога - це розрахунковий документ, що містить вимогу стягувана або в разі договірною списання отримувача до банку, що обслуговує платника, здійснити переказ визначеної суми без погодження з платником з його рахунку на рахунок отримувача. Кошти з рахунків клієнтів банку списують лише за дорученням власників цих рахунків або на підставі платіжних вимог стягувачів у разі примусового списання коштів. Примусове списання коштів з рахунків платників ініціюють стягувані на підставі виконавчих документів, виданих судами.

Стягувач несе відповідальність за необґрунтованість примусового списання коштів і недостовірність даних, що внесені в платіжну вимогу. Платіжні вимоги стягувачів на примусове списання коштів банки приймають до виконання незалежно від наявності достатнього залишку коштів на рахунку платника. Ці платіжні вимоги виконуються банком частково в межах наявного залишку коштів платника, а в невиконаній сумі такі документи повертаються без виконання.

Правилами НБУ встановлено таку форму безготівкових розрахунків, як розрахунки чеками, що широко розповсюджені як у внутрішньому обороті країни, так і в міжнародній практиці (статті 1102-1106 ЦК України).

Розрахунковий чек - це розрахунковий документ, що містить нічим не обумовлене письмове розпорядження власника рахунку (чекодавця) банку, в якому відкрито його рахунок, про сплату чекодержателю зазначеної в чеку грошової суми.

Учасниками розрахунків чеками є чекодавець, чекодержатель і банк-емітент. Чекодавцем є юридична або фізична особа, яка здійснює платіж за допомогою чека та підписує його. Чекодержателем виступає юридична або фізична особа, яка є одержувачем коштів за чеком.

Банк-емітент - це банк, що видає чекову книжку (розрахунковий чек) юридичній або фізичній особі. Чеки застосовуються між юридичними особами, а також фізичними та юридичними особами з метою скорочення розрахунків готівкою за отримані товари, виконані роботи та надані послуги. Платником за чеком може бути тільки банк, де відкрито рахунок чекодавцю. У разі відмови банку-емітента сплатити чек чекодержатель має право пред'явити до чекодавця претензію. Відповідальність за неправильне використання чеків та завдані збитки несе чекодавець, якому видано чекову книжку.

Бланки чеків та чекові книжки видаються банками-емітентами юридичним і фізичним особам, яким відкрито рахунки у банках. Строк дії чекової книжки - один рік, розрахункового чека, який видається фізичній особі для одноразового розрахунку - три місяці з дати його видачі.

Строк дії невикористаної чекової книжки може бути подовжено за погодженням з банком-емітентом, про що він робить відповідну відмітку на обкладинці чекової книжки, яка засвідчується підписом головного бухгалтера і відбитком штампу банку.

Правова форма оплати за допомогою розрахункових чеків є гарантованою. Для гарантованої оплати розрахункових чеків чекодавець бронює кошти на окремому аналітичному рахунку «Розрахунки чеками» відповідних балансових рахунків у банку-емітенті.

Розрахунковий чек із чекової книжки пред'являється до оплати в банк чекодержателя протягом 10 календарних днів, не враховуючи день його виписки.

Заборонено передавання розрахункового чека (чекової книжки) його/її власником будь-якій іншій юридичній або фізичній особі,

а також підписання незаповнених бланків розрахункового чека і проставлення на них відбитка печатки юридичними особами.

За бажанням фізичної особи розрахунковий чек може виписуватися на ім'я іншої особи, яка стає в цьому разі його власником. Розрахункові чеки на пред'явника не видаються.

Банківські правила передбачають обов'язкові реквізити, які повинен мати кожний чек: назву «розрахунковий чек»; назву (для фізичних осіб - прізвище, ім'я, по батькові чекодавця, реквізити його паспорта або документа, що його замінює) власника чекової книжки та номер його рахунка; назву банку-емітента і його номер МФО; ідентифікаційні коди чекодавця та чекодержателя за Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України, у фізичних осіб - ідентифікаційні номери у разі їх присвоєння державною податковою адміністрацією; назву чекодержателя; доручення чекодавця банку-емітенту сплатити конкретну суму, що зазначена цифрами та письмово; призначення платежу; число, місяць та рік складання чека (місяць вказується літерами, дата видачі чека повинна відповідати його реальній видачі), місце складання чека; підписи чекодавця та відбиток печатки (юридичної особи). Чек, на якому відсутній будь-який із зазначених реквізитів, вважається недійсним і повертається банку-чекодавцю без виконання. Форма чека та порядок його заповнення встановлюється законом і банківськими правилами.

У практиці фінансових взаємовідносин розрізняють такі види чеків: ордерні та іменні. Чек, який виписаний на певну особу з обов'язковим застереженням про наказ оплатити, називається ордерним. Чек, який виписано на певну особу або передано іншій особі лише шляхом укладення договору про уступку вимоги, називають іменним.

У разі здійснення розрахунків чеками між клієнтами різних банків комерційні банки повинні укладати між собою кореспондентські угоди і передбачати в них взаємні зобов'язання щодо оплати чеків, а також відповідальність сторін за порушення правил розрахунків. У разі відсутності такої угоди банки зобов'язані приймати від клієнтів чеки та інкасувати їх у ті банки, які обслуговують чекодавця. У таких випадках кошти на рахунок пред'явника чека можуть бути зараховані лише за умови отримання їх з банку - емітента чека, тобто після пересилання банку платника.

У платіжному обігу існує і така форма безготівкових розрахунків, як акредитив (статті 1093-1098 ЦК України). Акредитив є грошо-

вим зобов'язанням банку, за яким банк-емітент за дорученням клієнта (платника) - заявника акредитива і відповідно до його вказівок або від свого імені зобов'язується провести платіж на умовах, визначених акредитивом, або доручає іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж на користь одержувача грошових коштів або визначеної ним особи-бенефіціара.

Умови та порядок проведення розрахунків за акредитивами передбачаються в договорі між бенефіціаром і заявником акредитива і не повинні суперечити чинному законодавству. Акредитив є договором, що відокремлений від договору купівлі-продажу або іншого контракту, на якому він може базуватися, навіть якщо в акредитиві є посилання на них.

Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті передбачено, що банк-емітент може відкривати такі види акредитивів: покриті та непокриті, а також відкличні або безвідкличні.

Покритим вважається акредитив, для здійснення платежів за яким завчасно бронюються кошти платника в повній сумі на окремому рахунку в банку-емітенті або у виконуючому банку. Такий вид акредитивів застосовується за відсутності між банком-емітентом і виконуючим банком кореспондентських відносин.

Непокритим (гарантованим) вважається акредитив, оплата за яким у разі тимчасової відсутності коштів на рахунку платника гарантується банком-емітентом за рахунок банківського кредиту.

Акредитиви також поділяються на відкличні або безвідкличні, про що має бути чітко зазначено. У разі відсутності такої позначки акредитив вважається безвідкличним.

Відкличний акредитив - це такий акредитив, який може бути змінений або анульований банком-емітентом у будь-який час без попереднього повідомлення бенефіціара. Усі розпорядження про зміни умов відкличного акредитива або його анулювання заявник може надати бенефіціару тільки через банк-емітент, який повідомляє виконуючий банк, а останній - бенефіціара. Виконуючий банк не має права приймати розпорядження безпосередньо від заявника акредитива. Документи за акредитивом, що відповідають умовам акредитива та подані бенефіціаром і прийняті виконуючим банком до отримання останнім повідомлення про зміну умов або анулювання акредитива, підлягають оплаті.

Безвідкличний акредитив - це такий акредитив, який може бути анульований або умови якого може бути змінено тільки за

•згодою на не бенефіціара, на користь якого він був відкритий. Бенефіціар може достроково відмовитися від використання акредитива.

Акредитив може відкриватися для розрахунків не тільки з одним постачальником. Також існує і перевідний акредитив. Строк дії та порядок розрахунків за акредитивом встановлюються у договорі між платником і постачальником. Для відкриття акредитива клієнт подає обслуговуючому банку-емітенту заяву, в якій платник повинен зазначити:

- дату і номер договору, згідно з якими відкривається акредитив;
- строк дії акредитива (число, місяць закриття акредитива);
- назву заявника та бенефіціара, їхні ідентифікаційні коди;
- назву банку-емітента та банку, що виконує акредитив, вид акредитива;
- суму акредитива; умови акредитива (види товарів, які сплачуються, розрахункові документи, порядок оплати цих документів).

Зазначені реквізити є обов'язковими. У разі відсутності одного з них акредитив не відкривається.

Для одержання коштів за акредитивом, депонованим у банку-емітенту, бенефіціар після відвантаження продукції (виконання робіт, надання послуг) подає виконуючому банку потрібні документи, що передбачені умовами акредитива, разом з реєстром документів за акредитивом. Після ретельної перевірки поданих бенефіціаром документів і дотримання всіх умов акредитива виконуючий банк здійснює списання коштів з аналітичного рахунку «Розрахунки за акредитивами». Не приймаються до оплати за акредитивом документи, які мають розбіжності з умовами акредитива або зміст яких суперечить один одному.

Якщо умовами акредитива передбачено акцепт заявника акредитива, то у виконуючому банку відповідальний виконавець перевіряє наявність акцептованого напису та відповідність його поданому зразку.

У такому разі уповноважена особа заявника повинна подати бенефіціару документ, що засвідчує її особу, зразок її підпису, засвідчений заявником акредитива, доручення, видані заявником акредитива, щодо її повноважень.

На банки покладається контроль за дотриманням умов акредитива. Виплати за акредитивом готівкою не допускаються.

Закриття акредитива можливе в таких випадках: після закінчення обумовленого в акредитиві строку дії, відмови одержувача грошових коштів від використання акредитива до спливу строку його дії, якщо це передбачено умовами акредитива, та повного або часткового відкликання акредитива платником, якщо таке відкликання передбачене умовами акредитива.

Про закриття акредитива виконуючий банк надсилає повідомлення банку-емітенту. Усі претензії до бенефіціарів, крім тих, що виникли з вини банку, розглядаються сторонами без участі банку.

Відносно новою формою безготівкових розрахунків у платіжному обігу України є вексель. Вексель - це цінний папір, борговий документ, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання боржника (векселедавця) сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю). Вексельний обіг на території України запроваджено Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1992 р. «Про застосування векселів в господарському обороті України»¹. Питання використання векселів регулюються як загальним законодавством України, так і спеціальним законодавством України у сфері вексельного обігу. Відповідно до п. 3 ст. 341 ГК України безготівкові розрахунки можуть здійснюватися у різних формах, в тому числі за допомогою векселів. У ст. 14 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» наведено правову характеристику векселя, його види. З метою створення спеціального вексельного законодавства в Україні прийнято понад 30 нормативних актів, які регулюють вексельний обіг. Зокрема, випадки і порядок використання векселів у господарському обігу передбачено:

- для покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності згідно з Указом Президента України від 14 вересня 1994 р. № 530/94 «Про випуск та обіг векселів для покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності України»;

- для сплати ввізного мита, податків та зборів вітчизняним виконавцем при ввезенні на митну територію України давальницької сировини, а також для сплати вивізного (експортного) мита, податків та зборів вітчизняним замовником при вивезенні давальницької сировини за межі митної території України згідно із Законом України «Про операції з давальницькою сировиною

¹ Відомості Верховної Ради України.- 1992 - № 35 - С. 516.

зовнішньоекономічних відносинах» в редакції Закону від 4 жовтня 2001 р.;

— у разі застосування векселів Державного казначейства згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 1996 р. № 689 «Про затвердження порядку застосування векселів Державного казначейства»;

— для випуску, обігу та погашення податкових векселів (податкових розписок), які видаються до отримання спирту етилового неденатурованого (Постанова Кабінету Міністрів України від 22 червня 2005 р.) та ін.

Важливе значення для врегулювання операцій з векселями в господарській діяльності має Закон України від 5 квітня 2001 р. «Про обіг векселів в Україні»¹, яким визначено особливості обігу векселів в Україні, а також Положення про порядок здійснення банками операцій з векселями в національній валюті на території України, затверджене постановою Правління НБУ від 16 грудня 2002 р. № 508, Положення «Про розрахункові палати для пред'явлення векселів до платежу», затверджене постановою Правління НБУ від 25 вересня 2001 р. № 403.

Векселі поділяють на прості та переказні, які можуть бути виставлені як у національній, так і в іноземній валюті. Простий вексель - це документ, який містить просте і нічим не обумовлене зобов'язання векселедавця сплатити власнику векселя в зазначений строк визначену суму. Переказний вексель (тратта) - це складений за суворо визначеною формою документ, який містить письмовий наказ векселедавця (трасанта), адресований платнику (трасату), сплатити третій особі (ремітентові) певну суму грошей у зазначений строк. Трасат стає боржником по векселю лише після того, як акцептує вексель, тобто дає згоду на його оплату, поставивши на ньому свій підпис.

Переказний вексель відрізняється від простого тим, що векселедавець у переказному векселі сам платежу не здійснює, а переказує цей обов'язок на свого боржника (платника за векселем). Переказний вексель також може переказуватись одним держателем іншому шляхом передаточного напису (індосаменту). Індо-самент має бути написаний на переказному векселі чи на приєднаному до нього аркуші (алонжі). Вексель як борговий документ має низку особливостей, за якими він відрізняється від інших

¹ Відомості Верховної Ради України.- 2001,- № 24 - С. 128.

боргових зобов'язань. До них належать: грошовість, тобто предметом векселя можуть бути тільки гроші; терміновість та визначеність, тобто тривалість існування вексельного зобов'язання може бути розрахована заздалегідь або лише за одними даними в тексті векселя, або на підставі вексельного закону; безумовність та беззастережність - це означає, що наказ у векселі про сплату визначеної грошової суми не має обумовлюватись будь-якими вимогами і застереженнями або посиленнями на них; абстрактність, тобто в тексті векселя не вказується причина його появи, а видача векселя юридично не пов'язується з будь-якими обставинами, письмову, суворо встановлена законом форму; оборотність та однобічність, тобто для одержання платежу за векселем необхідно його пред'явлення, а однобічність вексельного зобов'язання означає зобов'язання сплатити суму векселя законному власникові держателю векселя.

У процесі здійснення безготівкових розрахунків можуть застосовуватися розрахунки під час здійснення заліку взаємної заборгованості. До розрахунків, що здійснюються шляхом заліку взаємних вимог, належать розрахунки, за якими взаємні зобов'язання боржників і кредиторів погашаються в рівнозначних сумах і лише за їх різницею здійснюється платіж на загальних підставах. Такі розрахунки можуть здійснюватися шляхом зарахування зобов'язань між двома або групою платників усіх форм власності, або різних галузей господарства.

Підприємства, що мають господарські зв'язки за поставками товарів (виконаними роботами, наданими послугами), можуть здійснювати розрахунки періодично за сальдо зустрічних вимог.

У договорах між підприємствами передбачаються періодичність звіряння взаємної заборгованості зі складанням відповідного акта, строки та платіжні інструменти, із застосуванням яких здійснюватимуться розрахунки. Після складання акта звіряння взаємної заборгованості в строки, визначені чинним законодавством, та сторона, на користь якої склалося кредитне сальдо взаємозобов'язання, виписує розрахунковий документ (платіжне доручення, платіжну вимогу-доручення) або оформляє вексель.

Особливою формою безготівкових розрахунків є інкасове доручення (статті 1099-1101 ЦК України) Інкасування (інкасо) - це здійснення банком за дорученням клієнта операцій з розрахунковими та супровідними документами з метою одержання платежу

•¹⁰⁰ передавання розрахункових та/чи супровідних документів проти платежу, або передавання розрахункових та/чи супровідних документів за інших умов.

У разі розрахунків за інкасовими дорученнями банк-емітент за дорученням клієнта здійснює за рахунок клієнта дії щодо одержання від платника та/або акцепту платежу. Банк-емітент, який одержав інкасове доручення, має право залучати для його виконання інший банк.

Новою прогресивною формою організації безготівкових розрахунків є платіжні картки. Платіжна картка - це спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу грошей з рахунка платника або відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування грошей зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання грошей у готівковій формі в касах банків, пунктах обміну іноземної валюти уповноважених банків та через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором.

Договір про надання і використання платіжної картки укладається згідно із законодавством України та правилами платіжної системи.

Цей договір може включати умови, що визначають порядок відкриття карткового рахунка (надалі - картрахунок) і порядок надання та використання платіжної картки. Допускається укладення окремого договору про відкриття картрахунка.

Договір містить норми, що встановлюють порядок відкриття карткового рахунка та порядок надання й використання платіжної картки. Порядок відкриття карткового рахунка відповідно до глави 72 Цивільного кодексу України (статті 1066-1067) регулюється договором банківського рахунка.

Крім того, якщо договором передбачено використання кредитної схеми використання держателем коштів, то цей договір має визначати також умови кредитування (права та обов'язки сторін, пов'язані з кредитуванням рахунка, визначаються положенням про позику та кредит — параграфи 1 і 2 глави 71 Цивільного кодексу України), якщо інше не встановлено договором або законом.

Отже, згідно з п. 2 ст. 628 Цивільного кодексу України за своїм змістом такий договір можна віднести до змішаного типу договорів,

який містить норми договорів банківського рахунка, про надання та використання платіжної картки і кредитного договору.

У договорі про надання та використання платіжної картки необхідно обумовити предмет договору, права, обов'язки клієнта та емітента, їх відповідальність, порядок розгляду спорів та інші визначені сторонами умови.

Організація розрахунків за допомогою платіжних карток регулюється Положенням про впровадження пластикових карток міжнародних платіжних систем у розрахунках за товари, надані послуги та при видачі готівки від 24 лютого 1997 р. та Положенням про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням від 19 квітня 2005 р. № 137, затвердженими постановами Правління НБУ.

Правилами НБУ закріплені такі принципи, що стосуються операцій з використанням платіжних карток:

- емісія платіжних карток у межах України проводиться виключно банками, що уклали договір з платіжною організацією відповідно до платіжної системи та отримали її дозвіл на виконання цих операцій;

- з метою розширення спектра послуг банку держателям платіжних карток є надання банкам можливості здійснювати облік коштів за операціями з використанням платіжних карток не тільки на карткових рахунках, а й на звичайних поточних рахунках клієнтів;

- платіжна картка є власністю емітента і надається клієнтові або його довірєній особі відповідно до умов договору з клієнтом;

- еквайринг платіжних карток у межах України здійснюється виключно юридичними особами-резидентами, що уклали договір з платіжною організацією відповідної платіжної системи;

- у межах України переказ коштів за операціями, ініційованими із застосуванням платіжних карток, здійснюється виключно в гривнях;

- операції держателів платіжних карток повинні виконуватися з оформленням документів за операціями із застосуванням платіжних карток на паперових носіях (сліп, квитанція платіжного терміналу, чек банкомату тощо) та/або документів у електронному виді;

- міжбанківський переказ між членами платіжних систем за операціями із застосуванням платіжних карток, здійсненими

їх держателями в межах України, проводяться виключно в гривнях незалежно від того, у якій валюті відкритий картрахунок клієнта.

Банківська платіжна картка (БПК) - це узагальнюючий термін, що означає всі види карток, і є засобом безготівкових розрахунків і отримання кредиту.

БПК - пластиковий ідентифікаційний засіб, за допомогою якого отримувачу БПК надається можливість здійснювати операції оплати вартості товарів і послуг та отримувати гроші у готівковій формі. Ідентифікування отримувача БПК має забезпечуватись нанесенням на БПК номера, строку дії, прізвища, імені і зразка підпису держателя БПК.

БПК можна класифікувати за різними ознаками.

За своїми функціональними характеристиками (можливістю кредитування) існують картки **дебетові** і **кредитні**. **Дебетові** картки,- призначені для отримання готівки в банківських автоматах або купівлі товарів з розрахунком через електронні термінали, однак без дозволу сплачувати покупки за відсутності грошей на рахунку в банку. Із цими картками кошти можна використовувати в межах залишку на спеціальних карткових рахунках.

Для обліку операцій фізичних осіб з використанням наперед оплачених платіжних карток за дебетовою схемою банк відкриває консолідований картковий рахунок для емітованих ним наперед оплачених платіжних карток.

Максимальна сума емітованої банком наперед оплаченої платіжної картки, кошти за якою обліковуються на консолідованому картковому рахунку банку, не може перевищувати суму 1000 грн або її еквівалент в іноземній валюті.

Кредитні картки дають змогу її власникам автоматично отримувати від банку кредит при оплаті товарів або послуг, вартість яких є вищою за залишок на їх спеціальних карткових рахунках, однак виданий кредит має бути погашено протягом певного терміну.

Залежно від характеру використання (картки, які надаються фізичним особам, і картки, які надаються підприємствам та приватним підприємцям) БПК бувають:

особисті - платіжні картки, емітовані на ім'я клієнта - фізичної особи, що не є суб'єктом підприємницької діяльності;

корпоративні - платіжні картки, емітовані на ім'я довіреної особи - клієнта - юридичної або фізичної особи - підприємця. Такі картки видаються банком підприємствам або приватному підприємцеві. Користуватися ними можуть його уповноважені співробітники.

За матеріалом виготовлення картки поділяють на паперові, пластикові та металеві. Нині найбільшого розповсюдження набули пластикові картки.

За сферою використання картки бувають **універсальні**, тобто ті, які служать для оплати будь-яких товарів і послуг, та **приватні комерційні** - розраховані на оплату певної послуги (зокрема, картки супермаркетів, готелів та ін.).

За технічними характеристиками картки поділяють на звичайні, магнітні, мікропроцесорні.

За територіальною належністю картки бувають міжнародні, національні (діють в одній державі) і локальні (використовуються в певній частині держави).

Учасниками такої платіжної системи може стати юридична або фізична особа, яка має договірно-правові відносини з членами платіжної системи, тобто з юридичними особами, які одержали ліцензію міжнародної платіжної системи на емісію карток цієї системи та на їх обслуговування (еквайринг).

Банки зобов'язані у порядку, встановленому законодавством України, ідентифікувати клієнтів, які відкривають карткові та інші рахунки в банках, та держателів платіжних карток, які здійснюють операції з їх використанням за цими рахунками.

Ідентифікація клієнтів банку не є обов'язковою під час здійснення кожної операції, якщо клієнти були раніше ідентифіковані згідно з вимогами законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

Банки мають право вимагати, а клієнти зобов'язані надати документи і відомості, необхідні для з'ясування особи, суті діяльності, фінансового стану.

Порядок проведення емісії платіжних карток та здійснення операцій з їх застосуванням, у тому числі обмеження щодо цих операцій, визначаються НБУ згідно з вимогами законодавства України.

Вид платіжної картки, що емітується банком, тип її носія, ідентифікаційних даних (магнітна смуга, мікросхема тощо), реквізити, що наносяться на неї в графічному вигляді, визначаються платіжною організацією відповідної платіжної системи, в якій ця картка застосовується, з урахуванням вимог, установлених відповідними стандартами України та міжнародними стандартами, прийнятими Міжнародною організацією зі стандартизації.

Обов'язковими реквізитами, що наносяться на платіжну картку, є реквізити, що дають змогу ідентифікувати платіжну систему та емітента.

Банківські платіжні картки запроваджені в практику безготівкових розрахунків з метою прискорення касового обслуговування і скорочення готівкового обігу національної валюти із врахуванням міжнародного досвіду¹.

Розрахунки із застосуванням платіжних карток в Україні проводяться з 1997 року і сьогодні використовуються такі платіжні картки:

а) міжнародних платіжних систем («Master Card», VISA), небанківських платіжних систем (American Express, Diners Club, JCB), інших платіжних систем («Золота корона», Union Card, СТБ тощо);

б) державних і внутрішньобанківських платіжних систем, запроваджених вітчизняними банками (Укркарт); локальних одноемітентних платіжних систем (СБОН, ПБ, МТ-Карт, МЕЛКарт тощо);

в) Національної системи масових електронних платежів (НСМЕП) - це внутрішньодержавна банківська багатоемітентна платіжна система, в якій розрахунки за товари і послуги здійснюються з використанням платіжних карток з чіпами при контролі з боку НБУ.

Останнім часом у платіжних технологіях відбулися істотні зміни, модернізувалися не тільки самі платіжні картки, а й їхні можливості з великим обсягом пам'яті, вдосконалюється термінальне обладнання для їх обслуговування та ін.

Принципи побудови, організація, структура і технологія роботи, емісія платіжних карток НСМЕП визначені Правилами Національної системи масових електронних платежів, затвердженими постановою Правління НБУ 10 грудня 2004 р. № 620. НСМЕП є відносно дешевою, надійно захищеною автоматизованою системою масових платежів з використанням платіжних карток, яка дає можливість населенню здійснювати розрахунки за товари і послуги швидко, зручно і безпечно, не користуючись готівкою, зберігати та заощаджувати кошти в банках на поточних і карткових рахунках.

¹ Див.: *Постанова* Кабінету Міністрів України та НБУ від 26 травня 2006 р. № 753 «Про схвалення Концепції поширення безготівкових розрахунків з використанням спеціальних платіжних засобів».

Важливу роль у здійсненні платежів і розрахунків між клієнтами відіграє система міжбанківських розрахунків¹. Міжбанківські розрахунки - це система здійснення і регулювання платежів за грошовими внесками і зобов'язаннями, які виникають між банківськими установами у процесі їх діяльності.

Вдосконалення платіжної системи в Україні вирішується шляхом створення і розвитку електронної системи міжбанківських розрахунків. Електронні міжбанківські розрахунки становлять собою розрахунки із застосуванням електронних засобів одержання, передачі, оброблення та захисту інформації. Електронні розрахункові документи становлять собою документи, інформація в яких представлена у формі електронних даних з відповідними реквізитами. Під час здійснення розрахунків за допомогою систем дистанційного обслуговування таких, як система «клієнт-банк», «клієнт-Інтернет-банк», «телефонний банкінг» застосовуються електронні розрахункові документи. В Україні діють системи електронних платежів НБУ (СЕП НБУ), НСМЕП і система термінових переказів, які становлять систему електронних міжбанківських переказів (СЕМІ), державну систему міжбанківських розрахунків. Постановою Правління НБУ «Про затвердження правил організації електронних документів» певною мірою визначено порядок передачі повідомлень між банками через СЕП. Міжбанківські розрахунки можуть здійснюватися через систему електронних платежів НБУ, через власну внутрішньобанківську платіжну систему, через прямі кореспондентські відносини між комерційними банками.

Міжбанківські безготівкові розрахунки здійснюються через банки за допомогою кореспондентських відносин, що зумовлюють ведення кредитними установами кореспондентських рахунків.

Кореспондентський рахунок - це рахунок одного банку, відкритий в іншому банку, для обліку розрахунків, що виконує одна кредитна установа за дорученням і на кошти іншої кредитної установи на підставі укладеного між ними кореспондентського договору. Кореспондентський договір є угодою між двома або декількома

¹ Див.: *Інструкція про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті, затв. постановою Правління НБУ № 320 від 16 серпня 2006 р.*

кредитними установами про здійснення платежів і розрахунків однією з них за дорученням і на кошти іншої. Кореспондентські рахунки підрозділяють на два види: рахунок «НОСТРО» (наш рахунок у Вас) і рахунок «ЛОРО» (Ваш рахунок у нас). Ці рахунки можуть відкриватися в односторонньому порядку і на взаємній підставі.

На підставі кореспондентських рахунків міжбанківські розрахунки можуть здійснюватися такими способами:

- шляхом відкриття комерційними банками (один одному) взаємних кореспондентських рахунків;
- шляхом відкриття комерційними банками, що не мають безпосередньо кореспондентських відносин, кореспондентського рахунка в третьому банку. Наприклад, розрахунки через кореспондентські рахунки, відкриті в НБУ, які здійснюються розрахунковими палатами (РП) НБУ;
- шляхом створення спеціальних клірингових палат, учасники яких провадять залік взаємних вимог.

Кліринг - це система безготівкових розрахунків за товари, цінні папери та надані послуги, що оснований на заліку взаємних вимог і зобов'язань. Застосування клірингу дає змогу звести до мінімуму погашення фінансових зобов'язань готівкою. Міжбанківські клірингові розрахунки здійснюються через спеціально створені клірингові палати, НБУ або великі комерційні банки.

У платіжній практиці розрізняють внутрішній - міжбанківський та міжнародний - валютний кліринг. Міжбанківський кліринг - це систематичні безготівкові розрахунки між банками шляхом заліку взаємних грошових вимог юридичних осіб однієї країни. Валютний кліринг - це спосіб розрахунків у зовнішній торгівлі та інших формах економічних відносин між країнами на підставі міжнародних платіжних угод. Валютний кліринг широко використовується для розрахунків між країнами, коли вони не мають конвертованої валюти.

Широке використання в банківській справі електронних засобів передачі інформації сприяло розповсюдженню клірингових розрахунків на основі створення автоматизованих розрахункових палат, що функціонують із застосуванням магнітних носіїв інформації.

Важливу роль у зміцненні розрахункової дисципліни відіграє інститут цивільної відповідальності. За порушення правил здійснення розрахункових операцій банки, платники і отримувачі несуть відповідальність у формі відшкодування збитків та сплати неустой-

ки (пені, штрафу), яка передбачається чинним законодавством та укладеними договорами.

Відповідно до Закону України від 5 квітня 2001 р. «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» банки несуть таку відповідальність перед платниками у здійсненні переказу грошей. У разі порушення банком, що обслуговує платника, строків виконання доручення клієнта банк зобов'язаний сплатити пеню у розмірі 0,1% суми простроченого платежу за кожний день прострочення, що не може перевищувати 10% суми переказу, якщо інший розмір пені не обумовлено договором між ними.

У разі порушення банком, що обслуговує отримувача, строків завершення переказу цей банк зобов'язаний сплатити отримувачу пеню у розмірі 0,1% суми простроченого платежу за кожний день прострочення, що не може перевищувати 10% суми переказу, якщо інший розмір пені не обумовлено договором між ними. У цьому випадку платник не несе відповідальності за прострочення перед отримувачем.

Платник має право на відшкодування банком, що обслуговує отримувача, шкоди, заподіяної йому внаслідок порушення цим банком строків завершення переказу. Отримувач має право на відшкодування банком, що обслуговує платника, шкоди, заподіяної йому внаслідок порушення цим банком строків виконання документа на переказ.

У разі помилкового переказу коштів, що стався з вини банку, банк-порушник зобов'язаний негайно після виявлення помилки переказати за рахунок власних коштів суму переказу законному отримувачу. Інакше отримувач має право у встановленому законом порядку вимагати від банку-порушника ініціювання переказу йому суми переказу за рахунок власних коштів, сплати пені у розмірі 0,1% суми простроченого платежу за кожний день прострочення, починаючи від дати завершення помилкового переказу, що не може перевищувати 10% суми переказу.

У разі помилкового переказу з рахунка неналежного платника з вини банку, цей банк зобов'язаний переказати відповідну суму грошей з рахунку платника на рахунок неналежного платника, а також сплатити платнику, що постраждав, пеню у розмірі процентної ставки, що встановлена цим банком за короткостроковими кредитами, за кожний день, починаючи від дня помилкового переказу до дня повернення суми переказу на рахунок неналежного платника, якщо інша відповідальність не передбачена договором.

У свою чергу, передбачається і відповідальність платника перед банком або іншою установою - членом платіжної системи, що його обслуговує. Згідно із Законом України від 22 листопада 1996 р. «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню у розмірі, що встановлюється за згодою сторін (треба взяти до уваги, що дія цього Закону не поширюється на порядок нарахування та сплати пені, штрафних санкцій за несвоєчасну сплату податків, податкового кредиту та інших платежів до бюджетів всіх рівнів і позабюджетних фондів).

У разі затримки зарахування грошових надходжень на рахунок клієнта банки сплачують на користь одержувачів коштів пеню у розмірі, що передбачено угодою про проведення касово-розрахункових операцій. Розмір встановленої сторонами пені нараховується від суми простроченого платежу, але не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ, що діяла у період, за який сплачується пеня. Платники самостійно нараховують пеню за несвоєчасно сплачені ними суми, оформляючи і подаючи до банку окреме платіжне доручення про сплату пені. Відповідальність за правильність визначеної суми пені, повноту і своєчасність її сплати несе платник.

Платник несе відповідальність за правдивість інформації, поданої ним в документі на переказ, та суті операції, щодо якої здійснюється цей переказ. Платник має відшкодувати банку або іншій установі - члену платіжної системи шкоду, заподіяну внаслідок такої невідповідності інформації. Платник зобов'язаний відшкодувати шкоду, заподіяну банку або іншій установі - члену платіжної системи, що його обслуговує, внаслідок недотримання цим платником вимог щодо захисту інформації і проведення незаконних операцій з компонентами платіжних систем (платіжні інструменти, обладнання, програмне забезпечення тощо). При цьому банк або інша установа - член платіжної системи, що обслуговує платника, звільняється від відповідальності перед платником за проведення переказу. За необґрунтованість примусового списання (стягнення) коштів, недостовірність даних, зазначених у розрахункових документах, стягвані несуть відповідальність згідно з чинним законодавством та відшкодовують збитки, завдані внаслідок безпідставного примусового списання (стягнення) коштів. Згідно зі ст. 8 ГПК України за необґрунтоване списання у безспірному порядку претензійної суми винна сторона сплачує іншій стороні штраф у розмірі 10% списаної суми. Банки не несуть відповідаль-

ності за достовірність змісту розрахункового документа, оформленого клієнтами, а також за повноту і своєчасність сплати клієнтом податків, зборів та обов'язкових платежів, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Крім того, в договорах може передбачатися відповідальність у вигляді штрафу за випадки необгрунтованого безспірного стягнення коштів, що встановлюється за згодою сторін.

Усі спори, які виникають між сторонами (банком, платником, отримувачем) при проведенні переказу, розглядаються у судовому порядку.

Відповідно до ст. 1071 ЦК України банки можуть списувати кошти з рахунків клієнтів тільки за їх розпорядженням або на підставі рішень суду, а також у випадках, встановлених договором між банком і клієнтом.

Особливе місце у правовому режимі здійснення розрахунків займає примусове стягнення коштів з рахунків платників, тобто така форма розрахунків, за якої у випадках, встановлених чинним законодавством, банк здійснив платіж з рахунка платника без згоди останнього.

У законах, які прийняті останнім часом, застосовується узагальнюючий термін «примусове стягнення коштів». Однак на практиці слід розрізняти примусове стягнення коштів шляхом:

- а) безспірного стягнення коштів з рахунків платників;
- б) безакцептного списання коштів з рахунків платників.

Безспірне стягнення коштів - це захід публічно-правового характеру, за якого в установлених законодавством випадках за рішенням судових та інших органів стягувач має право отримати платіж з банківського рахунку платника в примусовому порядку. Таке стягнення може здійснюватися на підставі виконавчих документів, виданих за рішенням судів, за наказами господарських судів, за виконавчими написами нотаріусів та в інших випадках, передбачених законом.

Примусове списання, стягнення, примусову оплату коштів з рахунків платників, відкритих у банках, відповідно до законів України ініціюють:

- державні виконавці, які отримали відповідне право виключно на підставі визначених законом виконавчих документів;
- банки на підставі своїх наказів про примусову оплату боргового зобов'язання з рахунків клієнтів-боржників, якщо це передбачено кредитними договорами.

Безакцептне списання коштів - це захід приватно-публічного характеру, за якого у випадках, спеціально передбачених законодавством, стягувач має право отримати через банк платіж з рахунку платника без безпосередньої згоди останнього, тобто «без акцепту» на підставі документів, поданих банку стягувачем.

Безакцептне списання коштів передбачено статтями 55 і 183 Кодексу торговельного мореплавства України - для компенсації витрат із судновласника на репатріацію членів екіпажу і сплати штрафів за простій суден; ст. 7 Декрету Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1993 р. «Про порядок вилучення та реалізації вантажів, що знаходяться в морських торгових портах та на припортових залізничних станціях понад установлений строк» - для компенсації витрат морських портів або припортових залізничних станцій на відправлення вантажовласнику (вантажовідправнику) залежаного вантажу; п. 9 ст. 49 Закону України «Про банки і банківську діяльність» - для реалізації банківського наказу про примусову оплату боргового зобов'язання, якщо це передбачено угодою з позичальником. Останнім часом спостерігається тенденція до скорочення випадків безакцептного списання коштів з рахунків платників. Слід зазначити, що у ст. 1071 ЦК України визначені підстави списання коштів з рахунку клієнта, а саме: банк може списати грошові кошти з рахунку клієнта на підставі його розпорядження. Грошові кошти можуть бути списані з рахунку клієнта без його розпорядження на підставі рішення суду, а також у випадках, установлених договором між банком і клієнтом. Порядок примусового списання коштів з рахунків у банках визначено розділом V Інструкції про безготівкові рахунки в Україні в національній валюті.

Для забезпечення примусового списання коштів, виконання судових рішень важливе значення має накладання арешту на майно та кошти, що належать власнику рахунку. Арешт на майно, кошти та інші цінності призводить до обмеження прав власника на ці об'єкти, зокрема, припиняються операції з видачі грошей з рахунку власника та забороняється розпоряджатися вкладками в банку.

Згідно зі ст. 59 Закону України «Про банки і банківську діяльність» арешт на майно або кошти банку, що знаходяться на його рахунках, а так само арешт на кошти та інші цінності юридичних

або фізичних осіб, що знаходяться в банку, здійснюються виключно за рішенням суду про стягнення коштів або про накладення арешту в порядку, встановленому законом. Звільнення майна та коштів з-під арешту здійснюється за постановою державного виконавця або за рішенням суду. Зупинення власних видаткових операцій банку за його рахунками, а також видаткових операцій за рахунками юридичних або фізичних осіб здійснюється лише в разі накладення арешту відповідно до закону України на підставі рішень суду. Зупинення видаткових операцій здійснюється в межах суми, на яку накладено арешт, крім випадків, коли арешт накладено без установлення такої суми.

Заборонено накладати арешт на кореспондентські рахунки банку.

Рішення суду про стягнення на кошти, які знаходяться на рахунках юридичних чи фізичних осіб, підлягають негайному і безумовному виконанню, за винятком випадків введення мораторію згідно з чинним законодавством.

Згідно зі статтями 1, 21, 26 Закону України від 5 квітня 2001 р. «Про платежі системи та переказ коштів в Україні» цікавою новелою є розрахунки в порядку договірної списання, що є самостійною формою розрахунків і охоплює процедуру, коли банк реалізує платіжну вимогу на виконання відповідно укладеного господарського договору між сторонами.

Фізичні та юридичні особи при укладенні договорів мають право передбачати право отримувача на договірне списання грошей з рахунка платника.

Передбачене в договорі право отримувача банк, що обслуговує платника, реалізує у разі отримання доручення платника на здійснення договірної списання.

Під дорученням платника обслуговуючому його банку на здійснення договірної списання мається на увазі зазначене в договорі, укладеному між платником та обслуговуючим його банком, розпорядження на списання грошей. Зазначене розпорядження має включати інформацію, що буде достатньою для належного виконання банком, який обслуговує платника, його доручення: обставини, за яких банк має право здійснити договірне списання, найменування особи отримувача, реквізити рахунка платника, з якого має здійснюватися договірне списання, реквізити договору між платником та отримувачем, що передбачає право отримувача на

договірне списання, перелік документів, що мають бути представлені отримувачем в обслуговуючий платника банк, тощо.

Отримувач для здійснення договірного списання оформляє платіжну вимогу, яку подає до банку, що обслуговує платника.

У разі, якщо кредитором за договором є обслуговуючий платника банк, право банку на проведення договірного списання передбачається в договорі на розрахунково-касове обслуговування або в іншому договорі про надання банківських послуг. Договір повинен містити інформацію, яка потрібна банку для списання коштів з рахунка платника.

Важливим аспектом у правовому режимі банківського рахунка є черговість списання грошових коштів. Банк виконує розрахункові документи відповідно до черговості їх надходження та виключно в межах залишку грошових коштів на рахунку клієнта, якщо інше не встановлено договором між банком і клієнтом. Порядок календарної черговості списання грошових коштів з рахунка, передбачений ст. 1072 ЦК України.

У разі одночасного надходження до банку кількох розрахункових документів, на підставі яких здійснюється списання грошових коштів, банк списує кошти з рахунку клієнтів у такій черговості:

- у першу чергу списуються грошові кошти на підставі рішення суду для задоволення вимог про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, а також вимог про стягнення аліментів;

- у другу чергу списуються грошові кошти на підставі рішення суду для розрахунків щодо виплати вихідної допомоги та оплати праці особам, які працюють за трудовим договором (контрактом), а також виплати за авторським договором;

- у третю чергу списуються грошові кошти на підставі інших рішень суду;

- у четверту чергу списуються грошові кошти за розрахунковими документами, що передбачають платежі до бюджету;

- у п'яту чергу списуються грошові кошти за іншими розрахунковими документами в порядку їх послідовного надходження.

У разі відсутності (недостатності) грошових коштів на рахунку клієнта банк не веде обліку розрахункових документів, якщо інше не встановлено договором між банком і клієнтом.

§ 1. Поняття, призначення і види кредиту

Кредит посідає важливе місце у фінансовій системі України. Кредит - це важливий інститут, за допомогою якого держава здійснює мобілізацію та перерозподіл тимчасово вільних коштів і контроль за їхнім правильним використанням. Кредит сприяє підвищенню ефективності економіки, забезпечує перелив капіталу, стимулює грошовий обіг та є важливим інструментом державного регулювання економікою.

Установлений законодавством обов'язковий порядок зберігання всіма підприємствами, організаціями та установами своїх коштів на рахунках у банках дає можливість використовувати такі вільні кошти у кредитуванні. У процесі кредитування виникають відносини, пов'язані з мобілізацією тимчасово вільних коштів підприємств, організацій, бюджету та населення. Використання цих коштів відбувається на умовах повернення для задоволення економічних і соціальних потреб держави.

Термін «кредит» відноситься до числа центральних системоутворюючих понять банківського права. Найбільш розповсюдженим дефініцієм у загальному визначенні поняття кредиту є те, що кредит - це кошти та матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним чи фізичним особам на певний строк під відсоток.

Поняття «кредит» має широке значення, і в подальшому термін «кредит» визначено як позиковий капітал банку в грошовій формі та банківських металах, що передається в тимчасове користування на умовах забезпеченості, повернення, строковості, платності, а кредитна операція - це договір про надання кредиту, який супроводжується записами за банківськими рахунками з відповідним відображенням у балансах кредитора та позичальника.

Кредит як інститут фінансової системи держави виконує емісійну, розподільчу і контрольну функції. Ці функції взаємоза-

лежні і мають у кредитуванні специфічні особливості. Емісійна функція здійснюється шляхом випуску і розміщення цінних паперів. Ринок цінних паперів доповнює систему банківського кредитування і взаємодіє з нею. Нестача платіжних засобів в економіці також може покриватись за рахунок розширення комерційного кредиту.

Розподільча функція проявляється в процесі мобілізації та витрачання централізованих і децентралізованих фондів коштів, у розподілі та перерозподілі національного доходу між суб'єктами господарської діяльності. Отже, в умовах ринкової економіки значена функція сприяє вдосконаленню кредитної політики з метою регулювання грошового обігу і здійснення ефективного впливу на економічні процеси в державі.

Контрольна функція забезпечує нагляд за правильним і ефективним використанням коштів, що надаються клієнтурі банками, та - за їх поверненням у певні строки.

У банківській практиці існує різна класифікація кредитів, багатогранність їх критеріїв (ст. 347 ГК України). Так, кредит розподіляється на фінансовий, товарний та кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики.

Фінансовий кредит - це кошти, які надаються банком-резидентом або нерезидентом, кваліфікованим як банківська установа згідно із законодавством країни перебування нерезидента, або резидентами і нерезидентами, які мають статус небанківських фінансових установ, згідно із законодавством, у позику юридичній чи фізичній особі на певний строк, для цільового використання та під відсоток. Правила надання фінансових кредитів встановлюються НБУ (стосовно банківських кредитів), а також Кабінетом Міністрів України (стосовно небанківських фінансових організацій) згідно із законодавством.

Товарний кредит - це товари, що передаються резидентом або нерезидентом у власність юридичним чи фізичним особам на умовах угоди, що передбачає відстрочку кінцевого розрахунку на визначений строк та під відсоток.

Кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики - це кошти, що залучаються юридичною особою - боржником (дебітором) від інших юридичних чи фізичних осіб як компенсація вартості випущених (емітованих) таким дебітором облігацій або депозитних сертифікатів.

У господарській діяльності використовуються такі форми кредиту: *лізинговий, іпотечний, споживчий, бланковий, консорціумний, податковий*.

Лізинговий кредит - це відносини між суб'єктами лізингу, які виникають у разі оренди майна і супроводжуються укладанням лізингової угоди. Лізинг є формою майнового кредиту.

Об'єктом лізингу є різне рухоме майно (машини, обладнання, транспортні засоби, обчислювальна та інша техніка) і нерухоме майно (будинки, споруди, системи телекомунікацій тощо). Суб'єктами лізингу виступають: лізингодавець - суб'єкт господарювання, що є власником об'єкта лізингу і здає його в оренду; користувач-суб'єкт, що домовляється з лізингодавцем на оренду про набуття права володіння та розпорядження об'єктом лізингу в межах, установлених лізинговою угодою; і виробник - підприємство, організація та інші суб'єкти господарювання, які здійснюють виробництво або реалізацію товароматеріальних цінностей.

Іпотечний кредит - це особливий вид економічних відносин з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна. Відносини у системі іпотечного кредитування регулюється Законом України від 19 червня 2003 р. «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати».

Споживчий кредит - це кредит, який надається фізичним особам - резидентам України на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і повертається в розстрочку, якщо інше не передбачено умовами кредитного договору.

Бланковий кредит - це кредит, який надається банком в межах наявних власних коштів (без застави майна чи інших видів забезпечення - тільки під зобов'язання повернути кредит) із застосуванням підвищеної відсоткової ставки надійним позичальникам, які мають стабільні джерела погашення кредиту і перевірений авторитет у банківських колах.

Консорціумний кредит¹ - це кредит, який надається позичальнику банківським консорціумом такими способами:

а) шляхом акумулювання кредитних ресурсів у визначеному банку з подальшим наданням кредитів суб'єктам господарської діяльності;

¹ Див.: Положення про порядок здійснення консорціумного кредитування, загв. Постановою Правління Національного банку України від 21 лютого 1996 р, Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2001, № 5.

б) шляхом гарантування загальної суми кредиту провідним банком або групою банків. Кредитування здійснюється залежно від потреби в кредиті;

в) шляхом зміни гарантованих банками-учасниками квот кредитних ресурсів за рахунок залучення інших банків для участі в консорціумній операції.

Податковий кредит становить суму (вартість) витрат, понесених платником податку у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів - фізичних або юридичних осіб протягом звітного року (крім витрат на сплату податку на додану вартість та акцизного збору), на суму яких дозволяється зменшення загального річного оподаткованого доходу, одержаного за результатами такого звітного року, у випадках, визначених Законом України від 22 травня 2003 р. «Про податок з доходів фізичних осіб»¹.

У характеристиці кредиту найбільш поширеною є класифікація кредитних операцій залежно від кредитора, у зв'язку з цим розрізняють *державний, банківський і комерційний* кредити.

Державний кредит надається державою іншій державі, а також юридичним чи фізичним особам. У державному кредиті позичальником (кредитором) виступає держава чи місцеві органи влади. Формами державного кредиту є натуральні позики (наприклад, хлібні, цукрові), державні позики (облігації, казначейські зобов'язання) та інші кредитні документи. Кошти, які збирає держава за реалізовані цінні папери, становлять її борг. Після закінчення строку позики держава повинна розрахуватися з кредиторами. Призначенням державного кредиту є мобілізація державою коштів для фінансування державних видатків та покриття частки державного боргу.

Банківський кредит надається суб'єктам господарської діяльності усіх форм власності у тимчасове користування на умовах, передбачених кредитним договором. Банківський кредит - це економічні відносини з акумуляції кредитних ресурсів за рахунок статутних та інших фондів банків, коштів на депозитних рахунках, коштів у обігу і в міжбанківських розрахунках та інших грошових ресурсів. Банківський кредит є основною формою кредиту, за якої грошові кошти надаються банками у тимчасове користування.

¹ Наказ Державної податкової адміністрації України від 22 вересня 2003 р. № 442 «Про затвердження Інструкції про податковий кредит» // Збірник поточного законодавства, нормативних актів арбітражної та судової практики, № 42,- Жовтень 2003 р,- С. 23.

Банківський кредит - це надання банками грошей (готівкою чи безготівкове) в позику юридичним та фізичним особам, державі.

У ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» наведено таке визначення банківського кредиту: «Банківський кредит - будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми». Отже, у наведеному визначенні кредит - це не тільки грошові кошти, а й зобов'язання, що випливають з договору чи з інших підстав.

Відповідно до статей 47 і 49 Закону України «Про банки і банківську діяльність» до кредитних операцій віднесено:

операції з розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик;

організація купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;

здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг);

операції за грошовими вимогами, надання гарантій, порук за грошовими зобов'язаннями;

фінансування під відступлення права грошової вимоги (факторинг) та пов'язане з цим ведення обліку грошових вимог клієнтів до боржників, пред'явлення до сплати грошових вимог від клієнтів або від свого імені, а також інші операції, спрямовані на одержання коштів від боржника;

лізинг.

При аналізі сутності банківського кредиту слід зазначити, що банки не можуть надавати кредити:

- на покриття збитків господарської діяльності позичальникам;
- на формування та збільшення статутного фонду клієнта;
- на внесення клієнтом коштів до бюджету і позабюджетних фондів;
- підприємствам, щодо яких порушено справу про банкрутство;
- підприємствам, у контрактах яких не передбачено страхування можливих втрат від непоставки товарно-матеріальних цінностей;
- підприємствам, які мають прострочену заборгованість за раніше отриманими позичками і неоплаченими відсотками.

Банківський кредит класифікується залежно від певних ознак та різних підстав. Зокрема, зважаючи на економічну сферу засто-

сування, кредит розподіляється на внутрішній і міжнародний. В Україні дворівнева банківська система передбачає кредит центрального банку і кредит комерційних банків. Залежно від позичальників та мети використання кредити поділяють на **виробничі, споживчі, інвестиційні, кредити на операції з цінними паперами, міжбанківські, імпорتنі та експортні**. Залежно від забезпеченості кредити поділяють на **незабезпечені (бланкові)** та **забезпечені (персональні)**, більшість кредитів, що надаються банками, мають відповідне забезпечення: наявність застави, відповідна гарантія або порука, страхування кредитного ризику. Надання незабезпечених кредитів означає вияв особливої довіри банку до свого клієнта, свідчить про його платоспроможність і враховується банком при аналізі економічного становища клієнтів.

Кредити, які надаються банками, також поділяють за строками користування на коротко-, середньо- й довгострокові. Строк користування короткостроковими кредитами не перевищує 12 місяців, середньостроковими - до 3 років, довгостроковими - понад 3 роки.

За ступенем ризику кредити поділяють на:

- а) стандартні кредити;
- б) кредити з підвищеним ризиком.

За методами надання:

- а) у разовому порядку;
- б) відповідно до відкритої кредитної лінії;
- в) гарантійні (із заздалегідь обумовленою датою надання, за потребою, із стягненням комісії за зобов'язання).

За строками погашення:

- а) одночасно;
- б) у розстрочку;
- в) достроково (на вимогу кредитора або за заявою позичальника);
- г) з регресією платежів;
- д) після закінчення обумовленого періоду (місяця, кварталу).

На практиці застосовуються кредити на поточні та капітальні витрати і в зв'язку з цим розрізняють кредити в оборотні фонди і фонди обігу, а також кредити в основні фонди.

Ще однією формою кредиту є **комерційний**, який надається одним суб'єктом господарської діяльності іншому у вигляді продажу товарів з відстрочкою платежу. Комерційний кредит оформляється векселем і призначений для прискорення реалізації товарів та одержання підприємствами прибутку.

Комерційний кредит може бути погашений після переоформлення його на банківський кредит, який здійснюється сторонами на умовах, передбачених договором.

Для реалізації кредитної політики, яка забезпечує функціонування суспільного виробництва, важливу роль в державі відведено кредитній системі - сукупності кредитно-фінансових установ, які акумулюють вільні грошові капітали, доходи і надають їх у позику- юридичним і фізичним особам, уряду, і тим самим реалізують кредитні відносини в державі.

Кредитну систему України очолює НБУ, який здійснює систему заходів у кредитній сфері з метою регулювання грошового обігу. До кредитної системи України належать також комерційні банки та небанківські кредитно-фінансові установи, які повинні мати ліцензію НБУ для здійснення кредитування.

До небанківських кредитно-фінансових установ належать лізингові, факторингові, фінансові, страхові, інвестиційні компанії, біржі, недержавні пенсійні фонди, ломбарди, каси взаємної допомоги та кредитні спілки, довірчі товариства тощо (див. таблицю на с. 209).

Відповідно до Закону України від 12 липня 2001 р. «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» в Україні діє Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг, яка здійснює реєстрацію та ліцензування фінансових установ та поточний контроль за їх діяльністю.

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 47 Закону України «Про банки і банківську систему» до поширених традиційних банківських кредитних операцій належить розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик. Ця операція є одним із основних видів активних банківських операцій і є об'єктом спеціального нормативного регулювання.

Статтею 49 Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачено, що для проведення спільного фінансування банки можуть укладати угоди про консорціумне кредитування. Консорціумне кредитування здійснюється шляхом об'єднання банків у консорціум, який надалі виступатиме кредитодавцем для одного або кількох позичальників. Банківські консорціуми не є юридичними особами і створюються на підставі консорціумного договору між його учасниками, як тимчасові об'єднання банків для координації дій при проведенні різного виду банківських операцій. У рамках такої угоди банки-учасники встановлюють умови надання кредиту та призначають банк, відповідальний за виконання угоди. Банки-учасники несуть

ризик за цим кредитом пропорційно до внесених у консорціум коштів. Банки зобов'язані мати підрозділ, функціями якого є надання кредитів та управління операціями, пов'язаними з кредитуванням.

Законодавством встановлено певні обмеження при проведенні кредитування.

Банкам заборонено прямо чи опосередковано надавати кредити для придбання власних цінних паперів. Використання цінних паперів власної емісії для забезпечення кредитів можливе з дозволу НБУ.

Банки зобов'язані дотримуватися основних принципів кредитування, зокрема, перевіряти кредитоспроможність позичальників та наявність забезпечення кредитів, дотримуватися встановлених

Таблиця

КРЕДИТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Установи	Форма власності
I. Національний банк України	Державна
II. Банківська система: - системоутворюючі універсальні банки на акціонерній основі («Промінвестбанк», «Укрсоцбанк»); - спеціалізовані комерційні банки на державній основі (Ексімбанк України, Ощадний банк); - інші комерційні банки	Акціонерна, кооперативна
III. Небанківські фінансово-кредитні установи: Спеціалізовані інститути; - інвестиційні компанії та фонди; - фінансові, трастові компанії; - лізингові, факторингові компанії; - клірингові центри; - фондова та валютні біржі; - кредитні спілки, кредитні установи; - ломбарди; - каси взаємодопомоги; - довірчі товариства	Колективна
IV. Страхові установи та інші фонди: - страхові компанії; - недержавні пенсійні фонди	Колективна

НБУ вимог щодо концентрації ризиків. Банки не можуть надавати кредити під процент, ставка якого є нижчою від процентної ставки за кредитами, які бере сам банк, і від процентної ставки, що виплачується ним за депозитами. Виняток може бути зроблено лише у разі, якщо у здійсненні такої операції банк не матиме збитків. Забороняється надання кредитів на покриття збитків господарської діяльності, а також існують певні обмеження щодо надання кредитів пов'язаним особам та інсайдерам.

Банки мають право видавати бланкові кредити за умов додержання економічних нормативів. Надання безпроцентних кредитів заборонено, за винятком передбачених законом випадків.

У разі несвоечасного погашення кредиту або відсотків за його користування банки мають право видавати наказ про примусову оплату боргового зобов'язання, якщо це передбачено угодою.

Чинне законодавство також передбачає, що до функцій НБУ належить і те, що він виступає кредитором останньої інстанції для банків та організовує систему рефінансування. НБУ надає кредити комерційним банкам для підтримки ліквідності за ставкою не нижче від ставки рефінансування НБУ та в порядку, визначеному НБУ (п. 1 ст. 42 Закону України «Про Національний банк України»)¹.

Комерційні банки здійснюють кредитні операції в межах кредитних ресурсів, які вони утворюють у процесі своєї діяльності. При потребі, банки можуть на договірних засадах позичати ресурси один в одного, або брати кредит в НБУ, залучати і розмішувати кошти у формі депозитів та вкладів. Кредитні ресурси НБУ становлять кошти статутного та інших фондів, інші кошти, що використовуються як кредитні ресурси відповідно до закону.

У проведенні кредитної політики, визначеної НБУ, комерційні банки виходять з необхідності забезпечення поєднання інтересів банку, його акціонерів і вкладників та суб'єктів господарської діяльності із врахуванням загальнодержавних інтересів. У разі надання позичальнику кредиту в розмірі, що перевищує 10% власного капіталу («великі кредити»), комерційний банк повідомляє про кожний такий випадок НБУ. Жоден з виданих великих кредитів не може перевищувати 25% власних коштів банків. Загальний обсяг наданих кредитів не може бути більшим за восьмикратний розмір

¹ Див.: *Постанову Правління НБУ 13 липня 2010 р. «Про затвердження Положення про надання Національним банком України стабілізаційних кредитів банкам України».*

власних коштів комерційного банку, а загальний розмір отримання комерційними банками міжбанківських кредитів обмежується двократним розміром власних коштів банку. Недотримання обмежень, установлених законодавством, тягне за собою застосування до порушників заходів впливу.

Слід також зазначити, що отримання резидентами України кредитів в іноземній валюті регламентується спеціальними нормативними актами¹.

§ 2. Поняття та елементи кредитних правовідносин

Підприємства, організації в процесі господарської діяльності часто відчують необхідність у власних обігових коштах. Потреба суб'єктів господарської діяльності в коштах може бути задоволена за допомогою кредиту банку. Банківським кредитом покриваються як тимчасові, так і постійні потреби в додаткових обігових коштах. Відносини, що виникають між банками і клієнтами з метою одержання ними банківського кредиту, регулюються нормами права і називаються кредитними правовідносинами.

Банківські кредитні правовідносини - це правовідносини, на підставі яких позичальник зобов'язується повернути у встановлений строк кредитодавцю - кредитній установі одержану суму грошей з відсотками.

Отже, кредитні правовідносини - це врегульовані нормами права суспільні відносини самостійного характеру, що виникають між учасниками майнового обігу з приводу надання коштів або товарно-матеріальних цінностей на певний строк або з відстрочкою платежу.

Правова природа банківських кредитних правовідносин неоднорідна і регламентується нормами різних галузей права (цивільного, господарського, банківського). До кредитних правовідносин

¹ Див.: Указ Президента України від 27.06.1999 р. «Про врегулювання порядку одержання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів та застосування штрафних санкцій за порушення валютного законодавства» // Урядовий кур'єр.- 1999 - 1 липня; Положення про порядок отримання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів і надання резидентами позик в іноземній валюті нерезидентам, затв. постановою Правління НБУ від 17 червня 2004 р., № 270, Офіційний вісник України, 2003, №51.

застосовуються положення ч. 2 ст. 1054 ЦК України, а також більшість норм, що регулюють договір позики (статті 1046-1052 ЦК України). При цьому кредит можна розглядати як самостійне правовідношення (кредитний договір або договір позики) або як важливий елемент, що входить до складу іншого правовідношення (комерційне кредитування).

Кредитні правовідносини, як і решта правових відносин, складаються з таких елементів: суб'єктів, об'єкта і змісту.

Суб'єктами кредитних правовідносин можуть виступати з боку кредитодавця - лише кредитні установи, а з боку позичальника - підприємства, організації, громадяни.

Кредитодавець - це суб'єкт кредитних відносин, який надає кредит позичальнику на певний строк. Джерелом коштів для надання кредиту можуть бути власні кошти (для всіх суб'єктів кредитних відносин) і позичкові кошти (для банків та інших кредитних установ).

Позичальник - це суб'єкт кредитних відносин, який отримує кредит у тимчасове користування. Позичальниками є юридичні та фізичні особи, яким не вистачає власних коштів. Позичальник повинен бути кредитоспроможним, тобто мати економічну можливість повернути кредит. Об'єктом кредитних правовідносин є гроші в безготівковій формі або готівка.

Правове оформлення відносин щодо забезпечення кредитного зобов'язання може мати місце або безпосередньо в кредитному договорі, або шляхом укладення одночасно спеціального договору, наприклад, договору поруки або гарантії. Крім грошей, об'єктом комерційного кредиту можуть бути реалізовані товари, виконані роботи, надані послуги, щодо яких надано відстрочку. Отже, незалежно від форми кредиту (грошова або товарна) він має грошову природу і визначається вартісним характером. Зміст кредитних правовідносин - це права й обов'язки їх суб'єктів. Зміст банківських кредитних правовідносин в основному виявляється в принципах кредитування, до яких належать: добровільність, забезпеченість, строківість, платність, повернення кредиту та цільовий характер.

Принцип забезпеченості кредиту має на меті захистити інтереси банку і не призвести до збитків від неповернення через неплатоспроможність позичальника. Кредити надаються під конкретні товарно-матеріальні цінності та витрати виробництва і забезпечуються заставою цих цінностей, або продукцією, яка надходить у заставу у міру її випуску. Крім матеріального забезпечення,

гарантією повернення кредиту можуть бути також цінні папери: акції, облигації, страхові поліси, векселі; гарантії та поруки платоспроможності юридичних і фізичних осіб тощо. Важливе значення для забезпеченості кредиту має і неустойка (штраф, пеня), страхування відповідальності позичальника за непогашення кредиту. Спосіб забезпеченості кредиту передбачається в кредитному договорі.

Принцип строковості означає, що кредит має бути повернено у визначений у договорі строк. Строк повернення кредиту залежить від цілей кредитування, розміру кредиту, платоспроможності позичальника. Установи банків можуть надавати відстрочку повернення кредиту, стягуючи за це підвищений процент. Від дотримання принципу строковості кредиту залежить нормальне забезпечення підприємств коштами і можливість надання нових кредитів, оскільки одним із ресурсів кредитування є повернені позички. При порушенні строків повернення і наявності прострочених позичок нові кредити підприємствам не надаються.

Платність кредиту означає, що банк вимагає не тільки повернення одержаної позички, а й сплати певного відсотка за користування нею. Розмір відсоткових ставок, що встановлюється комерційними банками, залежить від різних факторів: терміну й виду кредиту, ступеня його ризику для банку, темпів інфляції, попиту на кредити з боку підприємств, структури кредитних ресурсів конкретного банку, облікової ставки тощо. Платність кредиту справляє стимуляційний вплив на комерційний розрахунок, його впровадження і зміцнення.

Принцип повернення кредиту є основним принципом кредитних праввідносин і означає, що кредит має бути обов'язково повернений позичальником банку у визначений у кредитному договорі строк шляхом перерахування відповідної суми коштів на рахунок банку, який надав кредит.

Принцип цільового характеру використання кредиту означає вкладення позичкових коштів у конкретні господарські процеси, на чітко визначені цілі.

Згідно з ч. 3 ст. 1056 ЦК України у разі порушення позичальником установленого кредитним договором обов'язку цільового використання кредиту кредитодавець має право також відмовитися від подальшого кредитування позичальника за договором.

Отже, принципи банківського кредитування визначають основні положення кредитного механізму і спрямовані на ефективне управління кредитом.

§ 3. Правова природа кредитного договору

Комерційні банки здійснюють кредитування підприємств та організацій на договірних умовах. Надання банківського кредиту оформлюється укладенням кредитного договору. За цим договором одна сторона - банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит у встановлений строк та сплатити відсотки (ч. 1 ст. 1054 ЦК України).

Кредитний договір є договором консенсуальним, платним, двосторонньо зобов'язальним. Однак від договору позики кредитний договір відрізняється такими ознаками:

- 1) надання кредиту забезпечується заставою, гарантією тощо;
- 2) однією із сторін в цьому договорі завжди буде виступати установа банку або фінансова установа, що має відповідну ліцензію НБУ;
- 3) предметом цього договору є гроші, а кредит надається банками завжди за плату;
- 4) існує різниця в правовому режимі майна, яке є предметом кредитного договору і договору позики.

Вимоги до форми і порядку укладення кредитного договору передбачено у ст. 1055 ЦК України, ст. 6 Закону України від 12 липня 2001 р. «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». Кредитний договір укладається між позичальником і кредитодавцем в письмовій формі і визначає взаємні зобов'язання стосовно суми кредиту, терміну його повернення, розміру та порядку сплати відсотків і не може змінюватися в односторонньому порядку.

Кредитні договори, укладені з недодержанням письмової форми, є нікчемними.

Кредитний договір є юридичним документом, який визначає взаємні зобов'язання і відповідальність між комерційним банком і клієнтом з метою одержання останнім кредиту. До умов кредитного договору належать: об'єкти кредитування; розмір кредиту; умови його надання та погашення; процентні ставки за користування кредитом та порядок сплати процентів; умови здійснення банківського контролю за використанням коштів; способи забезпечення виконання зобов'язань клієнтом; перелік розрахунків та відомостей, необхідних для кредитування, строк їх надання клієнту; майнова відповідальність за порушення умов договору тощо.

Конкретний зміст зазначеного договору і перелік усіх його умов визначаються за згодою сторін.

Принципове значення в кредитному договорі має розмір процентної ставки за користування кредитом, яка встановлюється банком і позичальником самостійно. Її розмір залежить від кредитного ризику, наданого забезпечення, попиту на кредит, строку кредитування, облікової ставки та інших факторів. У кредитному договорі реальна процентна ставка визначається на підставі ставки рефінансування НБУ, яку називають обліковою ставкою. Банківська практика свідчить, що ставка рефінансування має формуватися, виходячи із існуючих міжнародних ставок, - сьогодні ставка (Libor)¹ варіює від 0,1 до 5%.

Важливим є право позичальника на отримання попередньої достовірної інформації про умови кредитування, у тому числі про усі платежі, які пов'язані з отриманням, обслуговуванням та погашенням кредиту.

Відповідно до вимог правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затверджених постановою Правління Національного банку України від 10 травня 2007 року, кредитний договір обов'язково має містити такі дані:

- детальний розпис сукупної вартості кредиту з урахуванням процентної ставки та вартості всіх супутніх послуг;

- графік платежів згідно зі строковістю, зазначеною в кредитному договорі, - щомісяця, щокварталу тощо у розрізі сум погашення основного боргу, сплати процентів за користування кредитом, вартості всіх супутніх послуг;

- сукупну вартість кредиту, зазначену як у процентному виразі, так і в абсолютному значенні у випадку подорожчання кредиту (у грошовому виразі).

Крім цього, зазначеними правилами (п. 3, 5) встановлено, що банки не мають прав змінювати процентну ставку за кредитом у зв'язку з волевиявленням однієї зі сторін. Ця норма також передбачена у ст. 1056¹ ЦК України, відповідно до якої встановлений кредитним договором розмір процентів не може бути збільшений банком в односторонньому порядку, а умови кредитного договору щодо права банку змінювати розмір процентів в односторонньому порядку є нікчемною, тобто недійсною.

¹ *Либор* (Libor) - середньосвітова ціна на кредитні ресурси.

Для отримання кредиту позичальник звертається до банку з клопотанням (заявою), а також надає установчі документи, картку із зразками підписів, довідки банків про залишки коштів на рахунках і наявність заборгованості за позичками, техніко-економічне обґрунтування необхідності кредиту та джерел його погашення. Рішення про надання кредиту, незалежно від його розрахунку, приймається колегіально (правлінням банку, кредитним комітетом) і оформлюється протоколом.

Укладенню договору передують глибоке вивчення банком господарсько-фінансової діяльності позичальника, а саме: його акуратність у розрахунках, поточне фінансове положення і перспектива, спроможність за потреби мобілізувати грошові кошти з різних джерел, вивчення показників ліквідності балансу або окремих видів активів.

Банк приймає рішення про надання кредиту на підставі аналізу діяльності потенційного позичальника, його кредитоспроможності, прогнозованого ризику неповернення кредиту.

Видана за кредитним договором сума грошей зараховується банком на рахунок, який відкривається в установах банку для обліку виданого кредиту.

У банківській практиці перспективними формами організації кредитних відносин банку з позичальниками є кредитні лінії і овердрафт. Кредитна лінія — це договір між банком і позичальником, згідно з яким банк зобов'язується здійснювати надання кредиту протягом певного часу в межах установленого ліміту. Надання кредиту у виді кредитної лінії свідчить про високий рівень довіри банку до позичальника і сприяє вдосконаленню ефективності кредитування, забезпеченню надійного партнерства між банком і клієнтами. Кредит у вигляді овердрафта означає, що банк може сплачувати розрахункові документи клієнта на суми, що перевищують кредитовий залишок на його рахунок. Між банком і клієнтом укладається договір про те, що клієнт має право в порядку і на умовах, встановлених у договорі, випускати чеки на загальну суму, яка перевищує позитивний залишок на його рахунок. В разі відсутності коштів на чековому рахунок чек має бути сплачено за рахунок кредиту банку. Овердрафт (контокорент) застосовується з позичальниками, які характеризуються високим рівнем платоспроможності, і є найбільш ефективним і вигідним методом кредитування.

За кредитним договором юридичні права й обов'язки сторін - банків та клієнтури - неоднакові. У банку-кредитора фактично знаходяться всі права, а важливими обов'язками є надання кредитів різних

видів та інформування клієнтів про умови кредитування. На клієнті лежать в основному обов'язки, хоча позичальник може і відмовитися від укладення договору. Обов'язки клієнта: повернути в строк одержаний кредит, сплатити банку проценти за користування кредитом, не ухилятися від банківського контролю, надати і гарантувати наявність забезпечення за договором на весь строк кредитування.

За порушення зобов'язань за кредитним договором сторони несуть відповідальність у вигляді стягнення неустойки і повинні відшкодувати збитки. У кредитуванні підприємств, організацій важливе значення має зміцнення кредитної дисципліни, яка означає своєчасне погашення кредиту і точне дотримання позичальниками всіх умов договору. У разі порушення кредитної дисципліни до клієнта можуть застосовуватися такі санкції: сплата банку підвищених процентів з простроченого кредиту; припинення кредитування з правом дострокового одностороннього розірвання договору; дострокове стягнення раніше наданого кредиту зі сплатою штрафу; переведення на акредитивну форму розрахунків або надання додаткових гарантій, звернення стягнення на предмет застави.

У свою чергу, банк несе відповідальність за несвоєчасну видачу кредиту, якщо це передбачено умовами кредитного договору, та за відшкодування збитків, завданих клієнту.

У кредитних договорах також передбачається відповідальність позичальника за несвоєчасне повернення кредиту та відсотків за його користування і банку за несвоєчасне перерахування валют кредиту у вигляді стягнення пені, що встановлюється за згодою сторін (ч. 1 ст. 1050 ЦК України).

Якщо кредитним договором спеціально не передбачена відповідальність банку за несвоєчасну видачу кредиту, то банк повинен відшкодувати збитки, завдані клієнту.

За порушення банками та іншими фінансово-кредитними установами банківського законодавства, нормативно-правових актів НБУ або здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, НБУ застосовує заходи впливу, зокрема, накладення на банки штрафів у розмірі одного відсотка зареєстрованого статутного фонду банку-порушника за кожний випадок порушення¹.

¹ Див.: Положення про застосування Національним банком України заходів впливу за порушення банківського законодавства від 28 серпня 2001 р. № 369 та Положення про порядок накладення адміністративних штрафів від 29 грудня 2001 р. № 563, затверджені постановами Правління НБУ.

Комерційні банки зобов'язані у кожному випадку неповернення кредиту та нарахованих відсотків за користування кредитом вирішувати питання про стягнення заборгованості в установленому чинним законодавством порядку, а в разі неможливості стягнення - порушувати у суді справу про банкрутство.

Серед правових засобів, які забезпечують виконання зобов'язань за кредитним договором, слід назвати: а) неустойку (штраф, пеня), заставу, банківську гарантію і поруку; б) договори страхування, коли кредит надається під спеціальні страхові гарантії, а кредитний ризик ґрунтується на договорі страхування ризику непогашення кредиту; в) право кредитора на безакцептне списання коштів із рахунків боржника, уступка права вимоги або перевід боргу, а також г) припинення зобов'язань (цесія) у зв'язку відступним та новації.

Способи забезпечення виконання кредитних зобов'язань - це спеціальні заходи, які призначаються за домовленістю сторін або за вказівкою закону. При виконанні кредитних зобов'язань можливе одночасне застосування всіх або кількох способів забезпечення виконання кредиту, а вибір одного із них або їх поєднання є прерогативою сторін кредитних правовідносин.

Отже, відносини, що виникають при укладенні кредитного договору, є специфічною формою взаємовідносин комерційного банку та клієнта, і хоч виникають за волевиявлення позичальників, мають грошовий характер і характеризуються нерівністю суб'єктів (банку й клієнта).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що означає поняття «кредит»?
2. Яка класифікація кредитних операцій?
3. З чого складається сучасна кредитна система України?
4. Охарактеризуйте поняття й елементи кредитних правовідносин.
5. Які принципи банківського кредитування?
6. Яка правова природа кредитного договору?
7. Який зміст кредитного договору?
8. Яка відповідальність настає за порушення зобов'язань щодо кредитного договору?
9. Дайте визначення банківського кредиту і назвіть його види.
10. Як визначити платоспроможність позичальника?
11. Які правові засоби забезпечення погашення банківського кредиту?

§ 1. Поняття ринку цінних паперів та його регулювання

Ринок цінних паперів (далі - РЦП) відіграє важливу роль у фінансуванні економіки, в реалізації державних цінних паперів, виступаючи найважливішим джерелом додаткового та альтернативного фінансування різних галузей економіки поряд з іншими його джерелами (бюджетом, кредитом, власними коштами підприємств).

Перехід до ринкової економіки, створення сучасної кредитної системи, поява підприємств різних форм власності, випуск цінних паперів сприяли становленню й розвитку РЦП в Україні. Для кращого розуміння ролі та місця РЦП у сучасній економіці зупинимось, насамперед, на економічному понятті цієї категорії. **Ринок цінних паперів** - це частина ринку позикових капіталів, де здійснюються емісія, купівля-продаж цінних паперів та їх перепродаж. Через РЦП (банки, спеціальні кредитно-фінансові установи, фондову біржу) акумулюються кошти підприємств, банків, держави і населення, які спрямовуються на виробниче і невиробниче вкладення капіталів.

Розрізняють **первинний і вторинний ринки ЦІННИХ паперів.**

Первинний РЦП - це ринок, на якому реалізуються, продаються заново випущені цінні папери емітентом - державою, кредитно-фінансовими установами, підприємствами, компаніями. Первинне розміщення цінних паперів провадиться за підпискою або у формі безпосереднього продажу первинним покупцем.

Вторинний РЦП - це ринок без посередників, на якому здійснюються операції купівлі або продажу раніш випущених цінних паперів між особами, які не є первинними кредиторами і позичальниками. Організованим вторинним ринком виступає Фондова біржа, яка працює з корпоративними цінними паперами.

Важливого значення для ефективного функціонування РЦП набуває його правове регулювання. В Україні створено нормативну

базу щодо врегулювання РЦП. Фундаментальними інструментами законодавства про РЦП є закони України від 23 лютого 2006 р. «Про цінні папери і фондовий ринок», від 30 жовтня 1996 р. «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», від 10 грудня 1997 р. «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні», від 5 квітня 2001 р. «Про обіг векселів в Україні». Правовому режиму цінних паперів у господарській діяльності присвячені гл. 14 ЦК України і гл. 17 ГК України, в яких визначено суть цінних паперів та їх види, умови і порядок їх випуску, порядок придбання цінних паперів суб'єктами господарювання, здійснення державного регулювання ринку цінних паперів.

22 вересня 1995 р. Верховна Рада України своєю постановою схвалила Концепцію функціонування та розвитку фондового ринку України, в якій визначено головну мету - становлення цілісного, високоліквідного, ефективного і справедливого РЦП в Україні, регульованого державою та інтегрованого у світові фондові ринки.

Для розв'язання загальних питань РЦП суттєву роль відіграли прийняті законодавчі акти про власність, приватизацію, банки і банківську діяльність, господарські, акціонерні товариства та ін.

У системі нормативного регулювання РЦП важливе місце займають Указ Президента України «Про Положення про Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку» від 15 грудня 2004 р., Розпорядження Президента України від 19 червня 1998 р. «Про заходи щодо прискорення розвитку фондового ринку України», Загальні засади функціонування Національного депозитарію України, затверджені Указом Президента України від 22 червня 1999 р., Указ Президента України від 24 листопада 2005 р. «Основні напрями розвитку фондового ринку України на 2005-2010 роки», Указ Президента України від 25 вересня 2002 р. «Про додаткові заходи щодо вдосконалення діяльності Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку» та ін.

Ураховуючи значення вищого органу виконавчої влади для забезпечення правового регулювання господарської діяльності, Кабінет Міністрів України прийняв низку постанов, якими регламентував різні аспекти стосовно РЦП: «Про встановлення плати за видачу дозволу на здійснення діяльності по випуску та обігу цінних паперів» від 25 жовтня 1991 р. № 282, «Про випуск безвідсоткових (дисконтних) облігацій внутрішньої державної позики 1996 року» від 29 квітня 1996 р. № 496, «Про затвердження Порядку

накладення арешту на цінні папери» від 22 вересня 1999 р. № 1744 та ін.

Важливим напрямом правового регулювання ринку цінних паперів є видання нормативних актів міністерствами та іншими органами виконавчої влади з питань випуску цінних паперів (наприклад, спільна Інструкція Мінфіну України і НБУ про умови здійснення комерційними банками діяльності щодо випуску та обігу цінних паперів (1991 р.); Положення щодо організації діяльності комерційних банків на ринку цінних паперів, затверджене постановою Правління НБУ і рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 18 травня 1999 р. № 104, Положення про порядок здійснення банками операцій з векселями в національній валюті на території України, затверджене постановою Правління НБУ від 16 грудня 2002 р. № 508, Положення про депозитарну діяльність Національного банку України, затверджене постановою Правління НБУ від 19 березня 2003 р., Інструкція з бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами в банках України, затв. постановою Правління НБУ від 3 жовтня 2005 р. № 358.

Серед джерел, що становлять правову основу РЦП, важливе місце займають нормативні акти, прийняті Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку: Рішення від 26 травня 1998 р. № 60, яким затверджено Положення про ведення реєстрів власників іменних цінних паперів; від 23 червня 2007 р. «Про затвердження Правил розгляду справ про порушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій»; а також рішення цієї комісії від 27 січня 1998 р. № 11-а «Про затвердження Положення про розрахунково-клірингову діяльність»; від 11 червня 2002 р. «Про затвердження Положення про порядок реєстрації випуску акцій закритих акціонерних товариств»; від 26 травня 1998 р. № 61 «Про затвердження «Положення про депозитарну діяльність», від 8 липня 2003 р. № 203 «Про затвердження правил проведення перевірок діяльності емітентів та саморегульованих організацій на ринку цінних паперів», про затвердження Положення про здійснення фінансового моніторингу учасниками ринку цінних паперів» від 4 жовтня 2005 р. № 538, «Про затвердження Положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів» від 17 жовтня 2006 р., «Про затвердження Положення про порядок реєстрації випуску акцій під час створення акціонерних товариств» від 15 березня 2007 р. № 987, «Про затвердження Положення про саморегульовані організації професійних учасників»

фондового ринку від 17 лютого 2009 р. Л^о 125, «Про затвердження порядку контролю за дотриманням професійними учасниками фондового ринку вимог законодавства про цінні папери» від 17 березня 2009 р. тощо.

Наведені нормативні акти свідчать про створення правової основи ринку цінних паперів у державі, яка покликана встановити правові засади регулювання цієї діяльності та здійснювати контроль за випуском і обігом цінних паперів, сприяти юридичному визначенню поняття «ринку цінних паперів». Під РЦП як правовою категорією слід розуміти сукупність суспільних відносин, що складаються у сфері обміну фінансовими й іншими активами у процесі випуску та здійснення угод із цінними паперами.

З аналізу чинного законодавства про РЦП випливає, що важливим, насамперед, є визначення кола суб'єктів цієї специфічної діяльності. Слід виділити такі **види суб'єктів РЦП:**

- **емітенти** - держава, в особі уповноваженого органу, Автономна Республіка Крим або міські ради, юридичні особи. Емітенти від свого імені випускають цінні папери і зобов'язуються виконувати обов'язки, що випливають з умов їх випуску (банки, фінансово-кредитні установи, підприємства, компанії);

- **інвестори** - фізичні або юридичні особи, резиденти і нерезиденти, які купуватимуть цінні папери від свого імені за свій рахунок з метою одержання доходу чи збільшення вартості цінних паперів або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів згідно із чинним законодавством; інститути спільного інвестування (різні фонди);

- **професійні учасники фондового ринку** - суб'єкти господарської діяльності, що здійснюють професійну діяльність на фондовому ринку. Це юридичні особи, які діють виключно на підставі ліцензій, виданих ДКЦПФР.

У здійсненні професійної діяльності на РЦП зазначені особи можуть виконувати різні дії, в тому числі виступати емітентами й інвесторами, хоча основним їх завданням є діяльність, що сприяє організації та підтриманню РЦП (консультування, посередницька діяльність, облік цінних паперів, організація торгівлі цінними паперами та ін.). Зазначені особи, які здійснюють професійну діяльність на РЦП, зобов'язані додержуватися встановлених чинним законодавством обов'язкових нормативів необхідної кількості власних коштів та інших показників і вимог, що обмежують ризики за операціями з цінними паперами.

Законодавство визначає таких **професійних учасників**, які діють на ринку цінних паперів:

а) **зберігані** - комерційні банки або торговці цінними паперами, які мають дозвіл на зберігання та обслуговування цінних паперів і операцій емітентів з цінними паперами на рахунках у цінних паперах, які належать їхнім власникам;

б) **депозитарії цінних паперів** - юридичні особи, які проводять виключно депозитарну діяльність і наділені правом здійснювати кліринг та розрахунки за угодами з цінними паперами;

в) **реєстратори** - юридичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності, які одержали у встановленому порядку дозвіл на ведення реєстрів власників іменних цінних паперів;

г) **номінальні утримувачі** - депозитарії або зберігані цінних паперів, які здійснюють діяльність щодо управління цінними паперами;

г) **торговці цінними паперами** - банки або підприємства, для яких операції з цінними паперами становлять виключний вид їх діяльності.

Усі ці учасники **РЦП** об'єднуються в спілки професійних учасників: організації торговців цінними паперами та саморегулюючі організації учасників фондового ринку.

Саморегулюючі організації професійних учасників фондового ринку - це неприбуткове об'єднання професійних учасників фондового ринку, що провадять професійну діяльність на фондовому ринку з торгівлі цінними паперами, управління активами інституційних інвесторів, депозитарну діяльність (діяльність реєстраторів та зберігачів), утворене відповідно до критеріїв та вимог, установлених Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Зазначені організації мають на меті координацію і підвищення якості діяльності цих некомерційних організацій, захист їхніх інтересів. До складу саморегулювальної організації, яка об'єднує компанії з управління активами, повинно входити більше 50 відсотків від загальної кількості компанії з управління активами інституційних інвесторів. Мінімальний розмір такої організації повинен становити 600 тис. грн.

В організаційній структурі **РЦП** особливе місце займає **фондова біржа** - важливий елемент сучасного економічного механізму держави, за допомогою якого відбуваються мобілізація, розподіл і перерозподіл капіталу. Фондова біржа - організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами, що можуть вільно продаватися і купуватися. Фондова біржа створюється без мети отримання прибутку, займається виключно організацією укладання угод купівлі та про-

дажу цінних паперів та їх похідних. Вона не може здійснювати операції з цінними паперами від власного імені та за дорученням клієнтів, а також виконувати функції депозитарію. Саме фондова біржа зосереджує попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу та виконує інші функції, пов'язані з обігом цінних паперів.

Правову основу діяльності фондової біржі становлять Закон України від 23 лютого 2006 р. «Про цінні папери і фондовий ринок», етапі 360-361 ГК України та інші нормативні акти, а також Статут і правила фондової біржі.

Фондова біржа утворюється та діє в організаційно-правовій формі акціонерного товариства (крім повного, командитного і товариства з додатковою відповідальністю) або дочірнього підприємства об'єднання торгівців цінними паперами (банками, акціонерними товариствами), статутний фонд яких сформовано за рахунок виключно іменних акцій, та іншими товариствами, для яких операції з цінними паперами становлять виключний вид їхньої діяльності. Засновники біржі повинні мати ліцензію на право провадження професійної діяльності на фондовому ринку. Фондова біржа набуває статусу юридичної особи з моменту її державної реєстрації. Державна реєстрація фондової біржі здійснюється в порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців» (від 15 травня 2003 р.).

Статут і правила фондової біржі затверджуються її вищим органом. У Статуті фондової біржі визначаються: найменування і місце знаходження фондової біржі; розмір статутного фонду; права та обов'язки членів біржі; порядок управління; компетенція і порядок створення керівних органів біржі; порядок і умови застосування санкцій, встановлених біржею; підстави та порядок припинення діяльності фондової біржі. У Статуті можуть передбачатися інші положення, що стосуються створення і діяльності фондової біржі.

У забезпеченні правового регулювання біржової діяльності важливе місце займають правила фондової біржі, які є локальним нормативним актом. Правила фондової біржі, які затверджуються біржевою радою та реєструються ДК ЦПФР, регламентують діяльність цієї структури, пов'язані з торгівлею цінними паперами, і передбачають види угод, що укладаються на біржі, та порядок торгівлі на ній; перелік цінних паперів, що котируються на біржі; умови їх випуску і порядок передплати; види послуг, що надаються біржею, і розмір плати за них; правила ведення розрахунків на біржі та ін.

Чинним законодавством передбачено особливі умови припинення діяльності фондової біржі у тому разі, коли кількість її членів стала меншою ніж 20. Якщо на фондовій біржі залишилося 20 членів, її діяльність припиняється у випадку неприйняття нових членів протягом шести місяців.

Діяльність фондової біржі припиняється в порядку, встановленому для припинення господарських товариств, якщо інше не передбачено законом (п. 2 ст. 361 ГК України).

Важливе місце на ринку цінних паперів відведено Національному депозитарію України як організації, що об'єднує професійних учасників РЦП. Національний депозитарій, з одного боку, виступає господарюючим суб'єктом корпоративного типу, що здійснює функції, властиві всім депозитаріям, а з іншого боку - це центральний елемент депозитарної системи, який наділено спеціальними функціями (щодо стандартизації, обліку цінних паперів, уніфікації документообігу, кодифікації цінних паперів, що випущені в Україні, встановлення та налагодження постійної взаємодії з депозитарними установами інших країн та ін.), що виконує функції державного регулювання.

Специфічним суб'єктом РЦП є держава, яка наділена компетенцією як емітента, інвестора, а в деяких випадках - професійного учасника РЦП, так і компетенцією нормативного характеру - видання нормативних актів щодо РЦП.

Основною метою державного регулювання РЦП є реалізація єдиної державної політики у сфері випуску та обігу цінних паперів і їхніх похідних, створення умов для ефективної мобілізації та розміщення учасниками РЦП фінансових ресурсів з урахуванням інтересів суспільства, максимальний захист прав учасників фондового ринку та встановлення цивілізованих правил поведінки суб'єктів на РЦП.

Отже, виходячи з цього, виділяють такі **правові форми впливу на РЦП:**

- прийняття актів законодавства з питань діяльності учасників РЦП;
- регулювання випуску та обігу цінних паперів, прав та обов'язків учасників РЦП;
- видача ліцензій на здійснення діяльності з випуску та обігу цінних паперів та забезпечення контролю за такою діяльністю;
- реєстрація випусків (емісій) та обігу цінних паперів та інформації про випуск (емісію) і розміщення цінних паперів;

- контроль за дотриманням емітентами порядку реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів, умов продажу (розміщення) цінних паперів, передбачених такою інформацією;

- створення системи захисту прав інвесторів і контролю за дотриманням цих прав емітентами цінних паперів та особами, які здійснюють професійну діяльність на РЦП;

- контроль за достовірністю інформації, що подається емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на РЦП, контролюючим органом;

- установлення правил і стандартів здійснення операцій на РЦП та контроль за їх дотриманням;

- контроль за дотриманням антимонопольного законодавства на РЦП;

- контроль за системами ціноутворення на РЦП;

- контроль за діяльністю осіб, які обслуговують випуск та обіг цінних паперів; проведення інших заходів щодо державного регулювання і контроль за випуском та обігом цінних паперів.

Держава здійснює свої повноваження на РЦП через спеціальні державні органи (наприклад, НБУ, Міністерство фінансів України, Фонд держмайна України, Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку України та ін.).

Державне регулювання РЦП покладено на Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку України - центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, підпорядкованій Президентові України та підзвітній Верховній Раді України. Ця комісія та її територіальні відділення здійснюють контроль за випуском та обігом цінних паперів, за винятком приватизаційних. Контроль за обігом приватизаційних паперів здійснює Фонд держмайна України. Інші державні органи контролюють діяльність учасників РЦП у межах своїх повноважень, визначених чинним законодавством.

Основними завданнями Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України є:

- формування та забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо розвитку та функціонування ринку цінних паперів та їх похідних в Україні, сприяння адаптації національного ринку цінних паперів до міжнародних стандартів;

- координація діяльності державних органів з питань функціонування в Україні РЦП та їх похідних;

- здійснення державного регулювання та контролю за випуском і обігом цінних паперів та їх похідних на території України, додержання вимог законодавства у цій сфері;

- захист прав інвесторів шляхом здійснення заходів щодо запобігання і припинення порушень законодавства на РЦП, застосування санкцій за порушення законодавства у межах своїх повноважень;

- сприяння розвитку РЦП;

- узагальнення практики застосування законодавства України з питань випуску та обігу цінних паперів в Україні, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення;

- здійснення державного регулювання та контролю у сфері спільного інвестування.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України відповідно до покладених на неї завдань:

- установлює вимоги щодо випуску (емісії) й обігу цінних паперів та їх похідних, інформації про випуск та розміщення цінних паперів, у тому числі іноземних емітентів (з урахуванням вимог валютного законодавства України), які здійснюють випуск і розміщення цінних паперів на території України, а також встановлює порядок реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів;

- установлює за погодженням з НБУ додаткові вимоги щодо випуску цінних паперів комерційними банками;

- встановлює стандарти випуску (емісії) цінних паперів, інформації про випуск цінних паперів, що пропонуються для відкритого продажу, в тому числі іноземних емітентів, які здійснюють випуск цінних паперів на території України, порядок реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів;

- видає ліцензії на обіг цінних паперів українських емітентів за межами України;

- здійснює реєстрацію випусків цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів, у тому числі цінних паперів іноземних емітентів, що є в обігу на території України; перевіряє під час реєстрації відповідність поданих для реєстрації документів вимогам законодавства України, веде загальний реєстр випуску цінних паперів;

- установлює вимоги щодо допуску цінних паперів іноземних емітентів та обігу їх на території України;

- реєструє правила функціонування організаційно оформлених РЦП;
- встановлює вимоги та умови відкритого продажу (розміщення) цінних паперів на території України;
- встановлює порядок та видає ліцензії на здійснення діяльності з випуску та обігу цінних паперів, на депозитарну, реєстраційну, розрахунково-клірингову діяльність з цінними паперами та інші передбачені законодавством спеціальні ліцензії на здійснення окремих видів професійної діяльності на РЦП, а також анулює ці ліцензії у разі порушення вимог законодавства про цінні папери;
- встановлює порядок складання учасниками РЦП адміністративних даних відповідно до законодавства України;
- визначає за погодженням з НБУ особливості отримання комерційними банками ліцензії на депозитарну та розрахунково-клірингову діяльність;
- визначає за погодженням з Міністерством фінансів України, а щодо діяльності банків на РЦП - також з НБУ, особливості ведення обліку операцій з цінними паперами;
- встановлює порядок і здійснює державну реєстрацію фондових бірж та позабіржових торговельно-інформаційних систем, призначає державних представників на фондових біржах, у депозитаріях і торговельно-інформаційних системах;
- устанавлює порядок і реєструє саморегульвні організації, що створюються особами, які здійснюють професійну діяльність на РЦП;
- затверджує зразок свідоцтва про реєстрацію об'єднання професійних учасників РЦП як саморегульвної організації та видає таке свідоцтво;
- встановлює вимоги і стандарти щодо обов'язкового розкриття інформації емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на РЦП, забезпечує створення інформаційної бази даних про ринок цінних паперів відповідно до чинного законодавства;
- бере участь у розробленні та вносить на розгляд у встановленому порядку проекти актів законодавства, що регулюють питання розвитку фондового ринку України, а також бере участь у підготовці відповідних проектів міжнародних договорів України, співпрацює з державними органами і неурядовими організаціями іноземних держав, міжнародними організаціями з питань, віднесених до їхньої компетенції;

- координує роботу з підготовки фахівців з питань фондового ринку, встановлює кваліфікаційні вимоги щодо осіб, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;
- проводить сертифікацію фахівців з питань фондового ринку;
- здійснює контроль за випуском та обігом цінних паперів, крім приватизаційних; розробляє та організовує виконання заходів, спрямованих на запобігання порушенням законодавства України про цінні папери;
- організовує проведення наукових досліджень з питань функціонування фондового ринку в Україні;
- інформує громадськість про свою діяльність та стан розвитку РЦП;
- встановлює порядок здійснення професійної діяльності на РЦП іноземними юридичними особами та підприємствами з іноземними інвестиціями;
- видає ліцензії, визначає стандарти і правила діяльності, реєструє випуск та інформацію про випуск інвестиційних сертифікатів інвестиційних фондів та інвестиційних компаній;
- роз'яснює порядок застосування законодавства про цінні папери;
- встановлює разом із Національним банком України особливості здійснення депозитарної діяльності з державними цінними паперами;
- погоджує порядок здійснення грошових розрахунків за операціями з цінними паперами в Національній депозитарії України, що затверджується Національним банком України;
- встановлює вимоги до оформлення і ведення обліку глобальних сертифікатів та їх реквізитів;
- установлює перелік цінних паперів, що обслуговуються Національною депозитарною системою;
- затверджує типові договори щодо діяльності, пов'язаної із зберіганням цінних паперів та обліком прав власності на них;
- затверджує правила та операційні стандарти клірингу і розрахунків за угодами щодо цінних паперів;
- установлює за погодженням з Національним банком України і Міністерством фінансів України правила та операційні стандарти грошового клірингу і розрахунків за операціями з цінними паперами;
- встановлює згідно з вимогами міжнародних стандартів і на базі використання міжнародних систем нумерації цінних паперів порядок обміну інформацією на умовах гарантованої конфіден-

цінності між учасниками Національної депозитарної системи і формування стандартизованих процедур здійснення ними операцій з цінними паперами, випущеними у бездокументарній формі, та знерухомленими цінними паперами;

- встановлює порядок та умови здійснення депозитарної діяльності учасниками Національної депозитарної системи;

- затверджує за погодженням із Національним банком України, а для комерційних банків - разом із Національним банком України норми і правила обліку цінних паперів;

- здійснює контроль за діяльністю Національної депозитарної системи;

- затверджує перелік посад та робіт, виконуваних працівниками прямих учасників Національної депозитарної системи та державних органів, що здійснюють контроль за діяльністю Національної депозитарної системи, які зобов'язані щороку подавати Комісії відомості про цінні папери, що є у власності цих працівників та членів їх сімей;

- визначає вимоги до сертифікатів цінних паперів, випущених у документарній формі;

- встановлює порядок збільшення статутних фондів акціонерних товариств;

- веде реєстр інститутів спільного інвестування, здійснює реєстрацію цих інститутів, їх регламентів та змін до них;

- установлює вимоги щодо складу активів інституту спільного інвестування;

- визначає особливості проведення відкритої підписки на акції корпоративного інвестиційного фонду, порядок розміщення та обігу інвестиційних сертифікатів пайових інвестиційних фондів;

- установлює порядок прийняття рішення з питань, що належать до компетенції загальних зборів акціонерів корпоративного інвестиційного фонду, шляхом опитування;

- встановлює порядок розподілу коштів, отриманих від реалізації активів корпоративного інвестиційного фонду, між акціонерами, які не є засновниками фонду;

- встановлює порядок заміни компанії з управління активами інституту спільного інвестування;

- встановлює максимальну величину загальної суми вартості активів інституту спільного інвестування, що перебувають в управлінні однієї компанії з управління активами інституту спільного інвестування;

- затверджує положення про склад та розмір витрат, що пов'язані з виконанням компанією з управління активами інституту спільного інвестування своїх функцій та відшкодовуються за рахунок цих активів;
- встановлює порядок складання компаніями з управління активами інституту спільного інвестування звітності, що надається саморегульвним організаціям, до складу яких вони входять;
- встановлює порядок передачі сукупності активів та зобов'язань, що становлять пайовий інвестиційний фонд, іншій компанії з управління активами інституту спільного інвестування;
- встановлює порядок відшкодування компанією з управління активами інституту спільного інвестування втрат, понесених інститутом спільного інвестування, який здійснив відкриття підписку на свої цінні папери;
- визначає перелік державних цінних паперів, у яких можуть розміщуватися кошти резервного фонду, що формується компанією з управління активами інституту спільного інвестування;
- встановлює перелік видів цінних паперів, які можуть становити активи диверсифікованого інституту спільного інвестування;
- встановлює за погодженням з Міністерством фінансів України особливості бухгалтерського обліку інститутів спільного інвестування;
- встановлює форму та порядок надання компанією з управління активами інституту спільного інвестування довідки про вартість чистих активів інституту спільного інвестування;
- встановлює порядок подання компанією з управління активами інституту спільного інвестування звіту про результати розміщення цінних паперів інституту спільного інвестування;
- встановлює порядок конвертації цінних паперів інституту спільного інвестування;
- встановлює вимоги до форми річного та піврічного звіту інституту спільного інвестування та інформації про його діяльність, яка підлягає опублікуванню;
- встановлює обсяг, порядок та строки подання документів про діяльність інституту спільного інвестування;
- встановлює порядок ведення компанією з управління активами інституту спільного інвестування відкритого типу реєстру власників іменних цінних паперів цього інституту;

- затверджує вимоги до договорів про надання послуг з оцінки вартості нерухомого майна інституту спільного інвестування, про надання послуг з розміщення та викупу цінних паперів такого інституту, а також про його обслуговування зберігачем;
- установлює порядок виплати за рахунок активів інституту спільного інвестування винагороди аудитору (аудиторській фірмі), незалежному оцінювачу майна такого інституту;
- затверджує за погодженням із Національним банком України форму бланків векселів та порядок їх виготовлення;
- затверджує порядок ведення векселедавцем реєстру виданих ним векселів;
- погоджує порядок здійснення установами банків функцій розрахункових палат за розрахунками по векселях, що затверджується Національним банком України;
- контролює відповідно до законодавства системи ціноутворення на ринку цінних паперів;
- розробляє на базі національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку методичні рекомендації щодо ведення бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами;
- затверджує разом з Фондом державного майна України та Антимонопольним комітетом України порядок продажу об'єктів приватизації на аукціоні, за конкурсом, на фондових біржах;
- здійснює методологічне забезпечення запровадження та розвитку загальноприйнятих принципів корпоративного управління;
- співпрацює з Національним банком України і спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері регулювання ринків фінансових послуг щодо здійснення державного регулювання цих ринків;
- веде реєстр об'єднань фінансових установ, які здійснюють діяльність на ринках цінних паперів та їх похідних;
- визначає порядок ведення та веде реєстр аудиторів і аудиторських фірм, які можуть проводити аудиторські перевірки фінансових установ, що здійснюють діяльність на ринках цінних паперів та їх похідних;
- своєчасно повідомляє з використанням засобів зв'язку, що дозволяють фіксувати інформацію, Національний банк України і спеціально уповноважений орган виконавчої влади у сфері регулювання ринків фінансових послуг про будь-які спостереження та

висновки, необхідні для виконання покладених на ці органи обов'язків;

- проводить з метою співпраці та координації діяльності щодо здійснення державного регулювання ринків фінансових послуг у встановлені законом строки оперативні наради за участю Національного банку України і спеціально уповноваженого органу виконавчої влади у сфері регулювання ринків фінансових послуг або бере участь у таких нарадах, що проводяться зазначеними органами; за результатами оперативних нарад складає відповідні протоколи та/або укладає міжвідомчі угоди;

- бере участь у формуванні Програми діяльності Кабінету Міністрів України та забезпечує відповідно до своєї компетенції її реалізацію;

- бере участь у розробленні проектів Державної програми економічного і соціального розвитку України, закону про Державний бюджет України;

- забезпечує в межах своєї компетенції реалізацію державної політики стосовно охорони державної таємниці, здійснює контроль за її збереженням у своїй системі;

- здійснює методичне забезпечення розроблення регіональних програм розвитку фондового ринку, аналізує стан їх виконання;

- здійснює відповідно до законодавства управління часткою держави у статутному фонді Національного депозитарію України;

- узгоджує встановлювані Національним депозитарієм України стандарти депозитарного обліку та стандарти документообігу, що стосуються операцій з цінними паперами;

- здійснює державне регулювання діяльності Національного депозитарію України безпосередньо та через державного представника у Національному депозитарії України;

- встановлює порядок і умови видачі ліцензій на провадження діяльності з управління активами та видає такі ліцензії;

- встановлює за погодженням із Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України граничні розміри винагороди за надання послуг з управління активами недержавного пенсійного фонду;

- встановлює згідно із законодавством за погодженням із Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України порядок обчислення тарифів послуг зберігання недержавного пенсійного фонду, їх граничний розмір;

- встановлює за погодженням із Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України методику та порядок обчислення та визначення чистої вартості активів недержавного пенсійного фонду, їх обліку, зарахування, які здійснюються адміністратором недержавного пенсійного фонду та особою, що управляє активами такого пенсійного фонду;

- встановлює разом із Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України особливості порядку обчислення та обліку прибутку (збитку) недержавного пенсійного фонду;

- встановлює порядок подання звітності особами, які здійснюють управління активами недержавних пенсійних фондів, та вимоги до змісту такої звітності;

- встановлює порядок подання зберігачем недержавного пенсійного фонду звітності про обслуговування недержавних пенсійних фондів та вимоги до такої звітності;

- встановлює стандартну форму бланка заставної;

- затверджує вимоги щодо виготовлення бланків іпотечних сертифікатів;

- здійснює разом із Національним банком України та Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України державний нагляд і регулювання іпотечного кредитування та емісії іпотечних сертифікатів;

- веде державний реєстр фінансових установ, що здійснюють діяльність на ринку цінних паперів;

- затверджує вимоги щодо виготовлення бланків сертифікатів фондів операцій з нерухомістю та вимоги до звіту про підсумки випуску зазначених сертифікатів, а також виконує інші функції.

Комісія та її територіальні органи під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими центральними органами виконавчої влади, відповідними органами Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування.

Чинним законодавством також регулюються питання випуску й обігу цінних паперів, відповідальність юридичних і фізичних осіб за правопорушення на РЦП¹. Однак функціонування РЦП в Україні залежить не лише від створення правової бази й органів

¹ Див.: Закон України від 30 жовтня 1996 р. «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» // Відомості Верховної Ради України - 1996. — №51. - Ст. 292.

контролю за діяльністю РЦП, а й від інших факторів: рівня інфляції, фінансової стабільності, процесу приватизації, державного боргу, падіння виробництва та дефіциту державного бюджету, що значною мірою гальмує розвиток повноцінного РЦП.

§ 2. Поняття і види цінних паперів

В умовах ринкових відносин особливого значення набуває такий особливий вид майна, як цінні папери.

Застосування цінного папера як особливого документа і засвідчення ним майна, наділення його спеціальним правовим режимом відноситься до епохи раннього середньовіччя. Зокрема, батьківщиною векселя є Італія, поява його датується XIII ст. Прообразом векселя був супровідний лист одного банкіра-мінйяли іншому з проханням виплатити подавцю листа замість сплачених ним грошей відповідну суму в місцевій валюті. Незручності, пов'язані з переміщенням товарів та грошей, усувались, як тільки замість них подавали аркуш папера, оформлений належним чином та з відповідним змістом.

У законодавстві сформульовано поняття цінного папера: у ст. 3 Закону України «Про цінні папери і фондовий ринок» визначено, що **цінні папери** - це документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові та інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), та власника й передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають з цих документів, іншим особам. Згідно з п. 1 ст. 163 ГК України суб'єкти господарювання в межах своєї компетенції та відповідно до встановленого законом порядку, можуть випускати та реалізовувати цінні папери, а також цінні папери, придбані іншими суб'єктами господарювання.

Слід виділити такі ознаки цінного папера.

1. Цінний папір має документальний характер, тобто є документом офіційного характеру, виконаний за встановленою формою, що містить необхідний мінімум відомостей певного характеру (реквізити), за істинність яких особа - укладач документа несе встановлену законом відповідальність. Додержання встановленої форми засвідчення прав, пов'язаних з цінними паперами, передбачає дотримання всіма учасниками фондового ринку приписаних норм і правил. Якщо необхідно, має бути здійснено державну реєстрацію і ліцензування.

2. Цінний папір засвідчує грошове або інше майнове право.

3. Реалізація втіленого в цінному папері права можлива тільки у разі пред'явлення оригіналу документа, що означає зв'язок вираженого в папері права з самим документом.

4. Передача втіленого в папері майнового права допускається тільки за умови його передачі.

5. Відмова від виконання зобов'язання, вираженого цінним папером, можлива, якщо доведено недобросовісність держателя або у разі виявлення підроблення цінного папера.

У сучасному економічному механізмі цінні папери виконують різні функції: вони є регулятором суспільного відтворення, забезпечуючи прилив капіталу в одні галузі та відтік капіталу до інших. Цінні папери є знаряддям мобілізації коштів інвесторів. У розвинутих країнах значна частина вільного капіталу вкладається безпосередньо в купівлю цінних паперів, які виражають інформаційну функцію та свідчать про стан економіки. Падіння курсу цінних паперів свідчить про погіршення економічної кон'юнктури, а стабілізація курсу або підвищення - про нормальний економічний стан країн. Крім того, за допомогою цінних паперів здійснюється контроль над економікою і економічними процесами в рамках як макро-, так і мікроекономіки. Економічна ситуація в країні впливає на курси цінних паперів, а ті у свою чергу - на функціонування економіки.

Цінні папери за формою випуску можуть бути іменними, ордерними або на пред'явника. Іменним цінним папером визнається документ, в якому для засвідчення прав власника вказується його ім'я, тобто власник такого цінного папера отримує всі виражені в ньому права за умови, що його ім'я вказано в самому папері. Для іменних акцій необхідно ще внесення імені власника в книгу реєстрації акцій, що ведеться товариством. Іменні цінні папери, якщо інше не передбачено законом або в них спеціально не вказано, що вони не підлягають передачі, передаються шляхом певного індосаменту (передавальним надписом, який засвідчує перехід прав за цінним папером до іншої особи). Ордерні цінні папери (векселі) - це документи, власник яких виступає пред'явником самого папера, або здійснюється низка передавальних надписів (індосамент).

Цінним папером на пред'явника визнається документ, для засвідчення прав власника якого достатньо лише пред'явлення цінного папера.

Цінні папери на пред'явника обертаються вільно і можуть бути використані для розрахунків, а також як застава для забезпечення

платежів і кредитів. Спадкоємність цінних паперів передбачено згідно з цивільним законодавством України.

Відповідно до п. 2 ст. 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» цінні папери за порядком їх розміщення поділяються на емісійні та неемісійні. Емісійні цінні папери - цінні папери, що посвідчують однакові права їх власників у межах одного випуску стосовно особи, яка бере на себе відповідні зобов'язання (емітент).

До емісійних цінних паперів належать: акції, облігації підприємств, облігації місцевих позик, державні облігації України, іпотечні сертифікати, іпотечні облігації, казначейські зобов'язання України, сертифікати фондів операцій з нерухомістю, інвестиційні сертифікати.

Цінні папери, що не належать до емісійних цінних паперів відповідно до цього Закону, можуть бути визначені такими Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку, якщо це не суперечить спеціальним законам про ці групи або види цінних паперів.

В Україні у цивільному обігу можуть перебувати такі групи цінних паперів:

- пайові цінні папери, що посвідчують участь їх власника у статному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів), надають йому право на участь в управлінні емітентом і отримання частини прибутку, зокрема, у виді дивідендів, та частини майна у разі ліквідації емітента. До пайових цінних паперів належать: акції, інвестиційні сертифікати;

- боргові цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти відповідно до зобов'язання. До боргових цінних паперів належать: облігації підприємств, державні облігації України, облігації місцевих позик, казначейські зобов'язання України, ощадні (депозитні) сертифікати, векселі;

- іпотечні цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів. До цих цінних паперів належать: іпотечні облігації, іпотечні сертифікати, заставні, сертифікати ФОН (сертифікати фондів операцій з нерухомості);

- приватизаційні цінні папери, що посвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частини майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду;

- похідні цінні папери, механізми випуску та обігу яких пов'язаний із правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів;

- товаророзпорядчі цінні папери, що надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, указаним у цих документах.

Законом України «Про цінні папери та фондовий ринок» можуть визначатися інші групи та види цінних паперів та порядок їхнього обігу. Регулювання діяльності з цінними паперами та встановлення правил і нормативів щодо їхнього обігу здійснюється Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Розгляньмо суть окремих видів цінних паперів.

Акція - іменний цінний папір, який посвідчує майнові права його власника, що стосуються акціонерного товариства, включаючи право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та право на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, право на управління акціонерним товариством, а також немайнові права, передбачені ЦК України.

Емітентом акцій є тільки акціонерне товариство. Акція має номінальну вартість, установлену в національній валюті. Мінімальна номінальна вартість не може бути меншою, ніж одна копійка.

Акціонерне товариство розміщує іменні акції, а також товариство акції таких типів - прості та привілейовані. Прості акції надають їх власникам право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів, на участь в управлінні цим товариством, на отримання частини майна акціонерного товариства, у разі його ліквідації та інші права. Прості акції надають їх власникам однакові права, ці акції не підлягають конвертації у привілейовані акції або інші цінні папери акціонерного товариства.

Привілейовані акції надають їх власникам переважні, стосовно власників простих акцій, права на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та на отримання частини майна цього товариства у разі його ліквідації, а також надають права участі в управлінні акціонерним товариством у випадках, передбачених статутом і законом, який регулює питання створення діяльності та припинення акціонерних товариств.

Акціонерне товариство розміщує привілейовані акції різних класів, якщо така можливість передбачена його статутом. Залежно від умов розміщення привілейовані акції певних класів можуть бути конвертовані у прості акції або у привілейовані акції інших

класів. Частка привілейованих акцій у статутному капіталі акціонерного товариства не може перевищувати 25 відсотків. Реєстрацію випуску акцій здійснює Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку в установленому нею порядку.

Облігація - цінний папір, що посвідчує внесення його власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації та емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбачений умовами розміщення облігацій строк та виплатити дохід за облігацією, якщо інше не передбачено умовами розміщення. Облігації розміщуються у документарній або бездокументарній формі. Облігації можуть бути відсоткові, цільові та дисконтні. Відсоткові облігації - облігації, за якими передбачається виплата відсоткових доходів, цільові облігації, - облігації, виконання зобов'язань за якими дозволяється товарами та/або послугами відповідно до вимог, встановлених умовами розміщення таких облігацій. Дисконтні облігації розміщуються за ціною, нижчою ніж їх номінальна вартість. Погашення облігацій може здійснюватися грошима або майном відповідно до умов розміщення облігацій. Облігації можуть випускатися іменними та на пред'явника. Обіг облігацій дозволяється після реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати розміщення облігацій та видачі свідоцтва про реєстрацію випуску облігацій. В Україні випускаються такі види облігацій: облігації підприємств, облігації внутрішніх та зовнішніх місцевих позик, облігації внутрішніх державних позик України, облігації зовнішніх державних позик України та цільові облігації внутрішніх державних позик України.

Казначейське зобов'язання України - вид державних цінних паперів, що розміщується виключно на добровільних засадах серед фізичних осіб, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України.

Казначейські зобов'язання України розміщуються у документарній або бездокументарній формі, можуть бути іменними або на пред'явника, випускаються довгострокові (понад 5 років), середньострокові (від одного до п'яти років), короткострокові (до одного року).

Емітентом казначейських зобов'язань України виступає держава в особі Міністерства фінансів України за дорученням Кабінету

Міністрів України. Емісія казначейських зобов'язань України становить частину бюджетного процесу і не підлягає регулюванню Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Інвестиційний сертифікат - цінний папір, який розміщується інвестиційним фондом, інвестиційною компанією, компанією з управління активами пайового інвестиційного фонду та посвідчує право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді, взаємному фонді інвестиційної компанії та пайовому інвестиційному фонді.

Інвестиційні сертифікати можуть надавати його власнику право та отримання доходу у вигляді дивідендів. Дивіденди за інвестиційними сертифікатами відкритого та інтервального пайового інвестиційних фондів не нараховуються і не сплачуються. Строк розміщення цих сертифікатів не обмежується.

Ощадний (депозитний) сертифікат - цінний папір, який підтверджує суму вкладу, внесеного у банк, і права вкладника (власника сертифіката) на одержання зі спливом встановленого строку суму вкладу та процентів у встановлених сертифікатом, у банку, який його видав. Ощадні (депозитні) сертифікати розміщуються на певний строк (під відсотки, передбачені умовами їх розміщення). Вони можуть бути іменними або на пред'явника. Іменні ощадні сертифікати розміщуються у бездокументарній формі, а на пред'явника - у документарній. Доход за ощадними сертифікатами виплачується під час пред'явлення їх для оплати в банк, що розмістив ці сертифікати.

Вексель - цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю). Векселі можуть бути прості або переказні та існують виключно у документарній формі. Особливості видачі та обігу векселів, здійснення операцій з векселями, погашення вексельних зобов'язань та стягнення за векселями визначаються законом¹.

Іпотечні цінні папери. До іпотечних цінних паперів віднесені:

а) іпотечні облігації. Відповідно до Закону України від 12 грудня 2005 р. «Про іпотечні облігації» до іменних цінних паперів віднесено іпотечні облігації, а саме облігації виконання зобов'язань емітента за якими забезпечене іпотечним покриттям у порядку, визначеному зазначеним законом. Видами іпотечних облігацій є звичайні іпотечні облігації та структуровані іпотечні облігації:

¹ Докладніше про вексель див. розділ 5 § 5 цього підручника.

- б) іпотечні сертифікати;
- в) заставні;
- г) сертифікати ФОН; (сертифікати фондів операцій з нерухомості).

Згідно із Законом України від 5 червня 2003 р. «Про іпотеку» до цінних паперів також належать **«заставні, іпотечні цінні папери»**.

У ст. 20 зазначеного Закону визначено, що **заставна** - це борговий цінний папір, який засвідчує безумовне право його власника на отримання від боржника виконання основного зобов'язання, за умови, що воно підлягає виконанню в грошовій формі, а в разі невиконання основного зобов'язання - право звернути стягнення на предмет іпотеки. Заставна оформляється, якщо її випуск передбачено іпотечним договором.

Заставна може передаватися її власником будь-якій особі шляхом вчинення індосаменту. Наступний власник заставної має ті ж права, що мав іпотекодержатель згідно з договором, яким обумовлено основне зобов'язання, та іпотечним договором, на підставі якого було оформлено заставну.

Заставна не може видаватися, якщо іпотекою забезпечене грошове зобов'язання, суму боргу за яким на момент укладення іпотечного договору не визначено, і яке не містить критеріїв, що дають змогу визначити цю суму на конкретний момент.

Заставна підлягає державній реєстрації у встановленому законом порядку разом з державною реєстрацією обтяження відповідного нерухомого майна іпотекою. Після реєстрації випуску заставної її оригінал передається іпотекодержателю.

Заставна складається в письмовій формі в одному примірнику на бланку стандартної форми, встановленої Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку України. На всіх оригінальних примірниках іпотечного договору робиться відмітка про оформлення заставної.

У ст. 21 Закону України «Про іпотеку» передбачено реквізити, які обов'язково мають бути у заставній. Заставна підписується іпотекодавцем та боржником, якщо він є відмінним від іпотекодавця. Іпотекодавець, боржник - юридичні особи засвідчують підпис уповноваженої особи печаткою.

Заставні можуть забезпечувати випуск іпотечних цінних паперів - іпотечних облігацій і іпотечних сертифікатів. Емітентом іпотечних цінних паперів можуть бути банки та інші фінансові установи, які мають право на провадження такого виду діяльності згідно

із законом. Порядок випуску та обігу іпотечних цінних паперів встановлено законом.

Приватизаційні цінні папери - це особливий вид державних цінних паперів, що посвідчують право власника на безоплатне одержання в процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду. Приватизаційні папери можуть бути лише іменними. Статтею 5 Закону України від 6 березня 1992 р. «Про приватизаційні папери» визначено особливі умови використання та обігу приватизаційних паперів, а саме: приватизаційні папери вільному обігу не підлягають, а їх продаж або відчуження іншим способом є недійсним; дивіденти або відсотки з них не нараховуються; приватизаційні папери не можуть бути використані для здійснення розрахунків, а також як застава для забезпечення платежів або кредитів; угоди, укладені з використанням приватизаційних паперів для цілей, не передбачених Законом України «Про приватизаційні папери», є недійсними. Приватизаційні папери, придбані з порушенням порядку їх видачі та обігу, вважаються недійсними, а особи, які порушили ці правила, несуть відповідальність згідно із Законами України.

Похідні цінні папери - цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів.

Товаророзпорядчі цінні папери - цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Законом можуть визначатися також інші групи та види цінних паперів та порядок їх обігу.

Крім вищезазваної класифікації цінних паперів за цільовим призначенням та способом передачі існують такі види цінних паперів, що ризнують:

- за змістом втіленого в цінних паперах права вимоги - грошові та товарні цінні папери. До грошових паперів належать облігації, векселі. До товарних, що закріплюють права власника, належать коносаменти;
- за особою боржника - державні та приватних осіб (фізичних та юридичних осіб);
- за можливістю та формою отримання прибутку - цінні папери з прибутком у вигляді дивідендів, належного відсотка за

депозитами, дисконту (різниця між номіналом цінного папера і його біржовим курсом) і цінні папери, що не приносять прибутку;

- за підставами видачі - абстрактні, що не містять вказівки на підставу видачі, та казуальні, що містять таку вказівку, як реквізит. Як товар на світових РЦП розглядаються похідні цінних паперів: варанти, опціони, фінансові ф'ючерси та ін.;

- за формою існування поділяються на документарні та бездокументарні.

Документарна форма цінного папера - це сертифікат цінних паперів, що містять реквізити відповідного виду цінних паперів певної емісії, дані про кількість цінних паперів та засвідчує сукупність прав, наданих цими цінними паперами.

Бездокументарна форма цінного папера становить здійснений зберігачем обліковий запис, який є підтвердженням права власності на цінний папір. Форма випуску цінних паперів визначається за рішенням емітента про випуск цінних паперів, затверджується Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку при реєстрації випуску.

На практиці з метою функціонування РЦП збільшується обсяг випуску цінних паперів та з'являються їхні нові види, що впливають на розвиток фондового ринку і функціонування економіки держави.

§ 3. Операції банків із цінними паперами

Важливу роль у застосуванні позичкового капіталу в державі відіграють операції банків з цінними паперами. Кредитно-фінансові інститути здійснюють операції на РЦП з метою накопичення грошових коштів і нормалізації в системі грошового обігу. Більшість комерційних банків активно виступають емітентами цінних паперів і укладають угоди як через фондову біржу, так і на позабіржовому РЦП (торгівля облігаціями, продаж акцій тощо).

Чинне законодавство передбачає різноманітність операцій з цінними паперами. Згідно зі ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» комерційні банки, виступаючи учасниками фондового ринку країни, здійснюють такі операції:

- емісійні операції, тобто випуск в обіг власних цінних паперів;
- купівля-продаж цінних паперів за дорученням клієнтів;

кредитні операції, тобто видача кредитів цінними паперами та кредитування під заставу цінних паперів;

обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;

депозитарні операції, тобто операції зі збереження цінних паперів, що реалізується, та діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів;

фондові та біржові операції.

Такі операції, як емісія власних цінних паперів, організація купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів, операції на РЦП від свого імені, випуск, купівля і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів, банки здійснюють за наявності ліцензії НБУ. За умови отримання також і письмового дозволу НБУ банки здійснюють інвестиції у статутні фонди та акції інших юридичних осіб, довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами та депозитарну діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

У зв'язку з функціонуванням ринку цінних паперів важливого значення набуває посередницька діяльність комерційних банків в операціях з цінними паперами. Комерційні банки можуть виступати як посередники у купівлі-продажу цінних паперів за рахунок і за дорученням клієнта як інвестиційні консультанти, надаючи консультативні послуги з приводу випуску та обігу цінних паперів.

Комерційні банки також виступають в ролі інвестиційних компаній та інвестиційних фондів. Це дає можливість банкам займатися організацією випуску цінних паперів, купівлею-продажем цінних паперів від свого імені та за свій рахунок. Також банк бере на себе роль інвестиційного фонду, розміщуючи свої ресурси в цінних паперах від свого імені, однак всі його ризики віднесено на фінансовий результат банку.

Проведення банками операцій в інвестиційній сфері розширює їхні можливості отримання прибутку і є джерелом додаткового залучення коштів в економіку країни.

За допомогою емісії цінних паперів державні органи прагнуть покрити бюджетний дефіцит, комерційні банки - збільшити кредитні кошти і розширити кредитування, а підприємства - залучити кошти для розширення своїх основних і оборотних фондів. Законодавством встановлено обов'язкову реєстрацію випуску акцій і облігацій підприємств та комерційних банків.

У банківській практиці поширене кредитування під забезпечення цінними паперами. Цінні папери на пред'явника як об'єкт цивільного права можуть бути предметом твердої або іррегулярної застави. Під заставу приймаються і державні цінні папери, і папери комерційних структур. При цьому важливою умовою є висока ліквідність цінних паперів, а позичкові кошти не повинні використовуватися для купівлі нових цінних паперів - це стримує біржову спекуляцію позичальників та зменшує ризик банкрутства клієнтів.

Серед банківських послуг існують операції виконання за цінними паперами та їх забезпечення. Клієнти можуть доручати обслуговуючим банкам отримання платежів або іншого виконання за цінними паперами. Таке доручення оформлюється шляхом здійснення передавального напису (індосаменту), який підтверджує перехід права згідно із вказаними документами до іншої особи. Після виконання доручення індосамент знищується.

Комерційні банки здійснюють з векселями різноманітні угоди: емісію, купівлю-продаж, заставу та облік векселів. Облік векселів - це операція купівлі-продажу векселя банку до настання строку платежу за ним з переходом на банк прав векселедержателя.

До обліку в банках приймаються високоліквідні векселі, тому перевага надається товарним векселям, в основі яких лежать товарні угоди. Поширеними операціями комерційних банків є виконання агентських функцій і обслуговування обігу цінних паперів. Сюди належать операції проведення реєстрів власників іменних цінних паперів і реєстрації угод переходу права власності на такі цінні папери; сприяння виконанню зобов'язань (виплата дивідендів і відсотків), погашення цінних паперів, реєстрація угод з метою оподаткування і виконання доручень інвестиційних фондів щодо їхніх цінних паперів у рамках депозитарного договору.

Відносини між інвестиційним фондом і банком-депозитарієм оформляються депозитарним договором. Банк-депозитарій здійснює угоди з цінними паперами фонду від його імені і за його дорученням, відкриває фонду поточний рахунок, рахунки в іноземній валюті та інші рахунки і здійснює за ними розрахункові, касові та інші банківські операції; приймає на зберігання і забезпечує зберігання майна фонду, веде облік цінних паперів, виплачує дивіденди акціонерам фонду, винагороду керуючому, підтверджує письмове отримання повідомлення про збори акціонерів, а Також повідомляє відомості про документи, що належать до цінних паперів, фонду, одержує дивіденди тощо.

Комерційні банки можуть купувати і продавати цінні папери від свого імені і за свій рахунок як через фондову біржу, так і на позабіржовому РЦП, а також на основі доручення клієнта про купівлю-продаж цінних паперів. При цьому банк виступає повіреним або комісіонером свого клієнта. За своєю природою зазначені угоди є договорами купівлі-продажу, звичайно, ускладненими відкладальною умовою.

Комерційні банки займаються зберіганням цінних паперів, для чого пропонують клієнтам в оренду сейфи. Комерційні банки можуть проводити за дорученням свого клієнта управління портфелем його цінних паперів. За договором про управління цінними паперами клієнта комерційний банк надає йому різні види послуг. Банк зобов'язується зберігати цінні папери свого клієнта, забезпечувати їх облік, провадити інкасацію відсотків і дивідендів, а також сум за погашеними цінними паперами, провадити обмін акцій та облігацій на інші цінні папери, інформувати клієнта про чергові збори акціонерів, випускати нові акції, в яких клієнт має переважне право на купівлю. Управління портфелем цінних паперів є складними правовідносинами, які містять ознаки декількох цивільно-правових договорів (комісії, зберігання і доручення), а також проведення бухгалтерського обліку і звітності, аналітичне і правове обслуговування.

Найбільш перспективним видом банківських операцій є довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами (ч. 4 ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність»). Під довірчими операціями прийнято розуміти операції банків або інших фінансових інститутів з управління цінними паперами (зокрема, збереження та розміщення цінних паперів) і виконання інших послуг за дорученням в інтересах клієнта на правах його довіреної особи. У здійсненні зазначених операцій виникають відносини за довіреністю, за яких одна сторона (довірена особа) на основі укладеного між зацікавленими сторонами договору набуває відповідних прав і виступає розпорядником певного майна на користь бенефіціара, яким може бути сам довіритель майна або третя особа. За довірчими операціями банки одержують комісійну винагороду, яка диференційована залежно від виду здійснюваних послуг.

Здійснюючи інвестиційну діяльність, тобто вкладаючи кошти в цінні папери, банки мають на меті насамперед отримання прибутку. На прибутковість інвестиційної діяльності банків впливають різні

фактори: стан економіки, структура кредитно-фінансової системи, ступінь розвитку ринку цінних паперів, стан розробки законодавчої нормативної бази, організація випуску та обігу цінних паперів, наявність високоліквідних цінних паперів, професіоналізм учасників фондового ринку, структура портфеля цінних паперів і їх диверсифікація.

§ 4. Відповідальність за правопорушення на ринку цінних паперів

Відповідальність за правопорушення на РЦП ґрунтується на загальнотеоретичних засадах, однак має деяку специфіку, що стосується відповідальності в господарському праві (накладення штрафів на юридичних осіб, застосування специфічних санкцій, відшкодування збитків за рахунок коштів держави). Учасники, що діють на РЦП, несуть відповідальність у видах і формах, передбачених Законами України: від 30 жовтня 1996 р. «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», від 23 лютого 2006 р. «Про цінні папери і фондовий ринок», Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення на ринку цінних паперів від 25 грудня 2008 р., Правилами розгляду справ про порушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій, схвалених рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 25 червня 2007 р. № 1369) та іншими нормативними актами.

До юридичних осіб Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку застосовують фінансові санкції за такі правопорушення: розміщення цінних паперів без реєстрації їх випуску в установленому законом порядку; здійснення діяльності на ринку цінних паперів без спеціального дозволу (ліцензії), якщо законом передбачено одержання спеціального дозволу (ліцензії) для здійснення такої діяльності; ненадання інвестору в цінні папери (у тому числі акціонеру) на його письмовий запит інформації про діяльність емітента в межах, передбачених законом, або надання йому недостовірної інформації; несвоєчасне надання інформації інвесторам в цінні папери на їх письмовий запит; неопублікування, опублікування не в повному обсязі інформації та/або опублікування недостовірної інформації, невиконання або несвоєчасне виконання рішень ДКЦПФР або розпоряджень, постанов або рішень уповноважених осіб ДКЦПФР щодо усунення порушень законо-

давства на ринку цінних паперів та ін. Відповідно до чинного законодавства до учасників ринку цінних паперів можуть застосовуватися такі види відповідальності:

- а) господарсько-правова;
- б) адміністративна;
- в) фінансова;
- г) кримінальна.

Найширшу сферу застосування має господарсько-правова відповідальність, яка застосовується у формі відшкодування збитків учаснику РЦП, права якого порушені. Крім цього - застосування штрафів та оперативно-господарських санкцій до правопорушників.

Конкретні види правопорушень на РЦП безпосередньо передбачені нормами права, однак можуть передбачатися і в договорах, наприклад, у купівлі-продажі учасниками цінних паперів. Під час укладення договорів сторони докладно передбачають всі умови договірних зобов'язань і можливі негативні наслідки для правопорушника. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України накладає на юридичних осіб штраф за:

- випуск в обіг та розміщення незареєстрованих цінних паперів - у розмірі до 10 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або в розмірі до 150% одержаного прибутку (надходжень), одержаних в результаті цих дій;
- діяльність на РЦП без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено чинним законодавством - у розмірі до 5000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- неподання, несвоєчасне подання або подання завідомо недостовірної інформації - у розмірі до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- ухилення від виконання або несвоєчасне виконання розпоряджень, рішень про усунення порушень чинного законодавства щодо цінних паперів - у розмірі до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України про накладення штрафу може бути оскаржено в суді.

Штрафи, накладені Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку України, стягуються в судовому порядку.

Про накладення штрафів на комерційні банки Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України інформує НБУ у триденний термін.

Специфічною формою відповідальності суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність на ринку цінних паперів, є застосування оперативного-господарських санкцій, спрямованих на запобігання господарським правопорушенням або зменшення їх негативних наслідків.

Відповідно до пунктів 5, 7, 8, 15, 17 Положення про Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку, затвердженого Указом Президента України від 14 лютого 1997 р., Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку має право застосовувати такі заходи впливу за порушення законодавства про цінні папери і нормативних актів ДКЦПФР:

виносити в разі порушення законодавства про цінні папери, її власних нормативних актів попередження, зупиняти на строк до одного року розміщення (продаж) та обіг цінних паперів того чи іншого емітента, дію виданих нею спеціальних дозволів (ліцензій), анулювати дію таких дозволів (ліцензій);

зупиняти в разі виявлення ознак правопорушення у виді випуску в обіг або розміщення не зареєстрованих відповідно до чинного законодавства цінних паперів чи діяльності на ринку цінних паперів без спеціального дозволу (ліцензії), всі операції по банківських рахунках відповідної юридичної особи до виконання або скасування в судовому порядку рішення про накладення штрафу, за винятком сплати державного мита з заяв і скарг, що подаються до суду;

у разі порушення фондовою біржею законодавства про цінні папери, статуту та правил фондової біржі зупиняти торгівлю на ній до усунення таких порушень;

накладати на осіб, винних у порушенні вимог законодавства про цінні папери, адміністративні стягнення, а також штрафні та інші санкції аж до анулювання дозволів на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів;

зупиняти або припиняти допуск цінних паперів на фондовій біржі або торгівлю ними на будь-якій фондовій біржі, зупиняти кліринг та укладення договорів купівлі-продажу на певний строк для захисту інтересів держави, інвесторів.

Право застосовувати до емітентів оперативного-господарські санкції мають також інвестори. Особа, що здійснює передплату чи купує цінні папери до опублікування інформації про зміни в господарській діяльності емітента, які впливають на вартість цінних паперів або розмір доходу за ними, може протягом 15 днів з моменту

публікації цієї інформації розірвати договір в односторонньому порядку. В разі розірвання договору емітент зобов'язаний на вимогу цієї особи відшкодувати завдані їй збитки, пов'язані з передплатою або купівлею цінних паперів.

Поряд з господарсько-правовою відповідальністю чинне законодавство містить і різні норми, що становлять адміністративну та фінансову відповідальність громадян і посадових осіб підприємств, які здійснюють діяльність на РЦП. Відповідальність за порушення на РЦП регулюється ст. 11 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», статтями 163—163^{«11»}, 188^{«7»} КУпАП й «Правилами розгляду справ про правопорушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій», схвалених рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 25 червня 2007 р.

Згідно з ч. 1 ст. 11 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку застосовує до юридичних осіб фінансові санкції за:

1) розміщення цінних паперів без реєстрації їх випуску в установленому законом порядку - у розмірі від десяти до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або в розмірі до ста п'ятдесяти відсотків прибутків (надходжень), одержаних в результаті цих дій;

2) здійснення діяльності на ринку цінних паперів без спеціального дозволу (ліцензії), якщо законом передбачено одержання спеціального дозволу (ліцензії) для здійснення такої діяльності,- у розмірі від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3) ненадання інвестору в цінні папери (у тому числі акціонеру) на його письмовий запит інформації про діяльність емітента в межах, передбачених законом, або надання йому недостовірної інформації,- у розмірі до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За ті самі дії, вчинені повторно протягом року,- у розмірі від тисячі до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

4) несвочасне надання інформації інвесторам в цінні папери на їх письмовий запит - у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За ті самі дії, вчинені повторно протягом року,- у розмірі від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

5) неопублікування, опублікування не в повному обсязі інформації та/або опублікування недостовірної інформації -

у розмірі до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За ті самі дії, вчинені повторно протягом року,- в розмірі від тисячі до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

6) нерозміщення, розміщення не в повному обсязі інформації та/або розміщення недостовірної інформації у загальнодоступній інформаційній базі даних Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку про ринок цінних паперів - у розмірі до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За ті самі дії, вчинені повторно протягом року,- у розмірі від тисячі до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

7) неподання, подання не в повному обсязі інформації та/або подання недостовірної інформації до Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку - у розмірі до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За ті самі дії, вчинені повторно протягом року,- у розмірі від тисячі до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

8) невиконання або несвоєчасне виконання рішень Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку або розпоряджень, постанов або рішень уповноважених осіб Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо усунення порушень законодавства на ринку цінних паперів - у розмірі від тисячі до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За ті самі дії, вчинені повторно протягом року,- у розмірі від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

9) порушення емітентом чи професійним учасником ринку цінних паперів порядку ведення системи реєстру власників іменних цінних паперів, що призвело до втрати системи реєстру (її частини), а також ухилення від внесення змін або внесення завідомо недостовірних змін до системи реєстру або до системи депозитарного обліку -

у розмірі від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

10) порушення емітентом порядку прийняття рішення про передачу ведення реєстру власників іменних цінних паперів та/або порядку передачі ведення реєстру власників іменних цінних паперів - у розмірі від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із зупиненням перереєстрації прав власності на цінні папери такого емітента;

11) маніпулювання цінами під час здійснення операцій з цінними паперами - у розмірі від десяти до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або в розмірі до ста п'ятдесяти відсотків прибутку (надходжень), одержаних у результаті цих дій;

12) незаконне використання інсайдерської інформації - у розмірі від десяти до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або в розмірі до ста п'ятдесяти відсотків прибутку (надходжень), одержаних у результаті цих дій.

Крім застосування фінансових санкцій за правопорушення, зазначені у цій статті, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку може зупинити або анулювати ліцензію на право провадження професійної діяльності на фондовому ринку, яку було видано такому професійному учаснику фондового ринку.

Крім застосування фінансових санкцій за правопорушення, зазначені у цій статті, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку може анулювати свідоцтво про реєстрацію об'єднання як саморегульвної організації фондового ринку, яке було видано такому об'єднанню».

Адміністративна відповідальність за право порушення на ринку цінних паперів передбачена статтями 163, 163⁵⁻¹¹, 188³⁰ КУпАП. Так, розміщення цінних паперів без реєстрації їх випуску в установленому законом порядку або порушення порядку здійснення емісії цінних паперів, вчинене уповноваженою особою,-

тягнуть за собою накладення штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 163 КУпАП).

У статті 163⁵ КУпАП («Приховування інформації про діяльність емітента») зазначено, що ненадання посадовою особою емітента інвестору в цінні папери (в тому числі акціонеру) на його письмовий запит інформації про діяльність емітента в межах, передбачених законом, або надання йому недостовірної інформації -

тягнуть за собою накладення штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Вимагання посадовою особою емітента від акціонера, в тому числі який є працівником цього ж підприємства, інформації про те, як він голосував на загальних зборах, або інформації про відчуження такою особою своїх акцій - тягне за собою накладення штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушення посадовою особою емітента порядку скликання або проведення загальних зборів акціонерного товариства, порядку обрання членів органів управління товариства, порядку або строку виплати дивідендів за наявності відповідного рішення загальних зборів - тягне за собою накладення штрафу від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частинами першою - третьою цієї статті, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, - тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Статтею 163⁶ КУпАП («Ненадання документів, що підтверджують право власності на цінні папери») встановлено, що ненадання посадовою особою емітента чи професійного учасника фондового ринку, який веде облік прав власності на цінні папери, інвестору в цінні папери документів, що підтверджують його право власності на цінні папери, - тягне за собою накладення штрафу від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно із *статтею 163⁷ КУпАП* («Діяльність на фондовому ринку без ліцензії») здійснення посадовою особою суб'єкта господарювання операції з цінними паперами, яка належить до професійної діяльності на фондовому ринку, без спеціального дозволу (ліцензії), якщо законом передбачено одержання спеціального дозволу (ліцензії) для здійснення такої операції, - тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Статтею 163⁸ КУпАП («Маніпулювання цінами під час здійснення операцій з цінними паперами») передбачено, що неправомірний вплив посадової особи, учасника фондового ринку, на ринкову вартість цінних паперів на організаційно оформленому фондовому ринку в інтересах такого учасника або третіх осіб, у результаті чого придбання або продаж цих цінних паперів від-

бувається за іншими цінами, ніж ті, які існували б за відсутності такого неправомірного впливу,- тягне за собою накладення штрафу від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Та сама дія, вчинена групою осіб або особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за правопорушення, передбачене частиною першою цієї статті,- тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Статтею 163⁹ КУнАП («Незаконне використання інсайдерської інформації») передбачено, що незаконне використання інсайдерської інформації особою, яка нею володіє,- тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до семисот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно із *статтею 163¹⁰ КУнАП* («Порушення порядку прийняття рішення про передачу ведення реєстру власників іменних цінних паперів або порядку передачі ведення реєстру власників іменних цінних паперів») зазначено, що порушення порядку прийняття рішення про передачу ведення реєстру власників іменних цінних паперів або порядку передачі ведення реєстру власників іменних цінних паперів, вчинене посадовою особою емітента,- тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Статтею 163¹¹ КУнАП («Порушення порядку розкриття інформації на фондовому ринку») передбачено, що несвоєчасне розкриття інформації на фондовому ринку, вчинене посадовою особою емітента чи професійного учасника фондового ринку,- тягне за собою накладення штрафу від двадцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дія, передбачена частиною першою цієї статті, вчинена особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за таке ж порушення,-

тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Нерозкриття інформації на фондовому ринку, вчинене посадовою особою емітента чи професійного учасника фондового ринку, —

тягне за собою накладення штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Діяння, передбачене частиною третьою цієї статті, вчинене особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за таке ж порушення, - тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Розкриття на фондовому ринку інформації не в повному обсязі або розкриття недостовірної інформації, вчинене посадовою особою емітента або професійного учасника фондового ринку, -

тягнуть за собою накладення штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною п'ятою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення, -

тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»;

Статтею 188³⁰ КУпАП («Ухилення від виконання або несвоєчасне виконання законних вимог Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку або її уповноважених осіб») передбачено, що ухилення від виконання або несвоєчасне виконання посадовою особою учасника фондового ринку рішень Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку або розпоряджень, постанов чи рішень уповноважених осіб Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо усунення порушень законодавства на ринку цінних паперів - тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до семисот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ті самі діяння, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з правопорушень, передбачених частиною першою цієї статті, - тягнуть за собою накладення штрафу від семисот п'ятдесяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Протоколи про вчинення правопорушень складаються посадовими особами Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку у разі виявлення ними відповідних правопорушень.

Адміністративна відповідальність за порушення, пов'язані з діяльністю на ринку цінних паперів, передбачена тоді, коли ці порушення за своїм більш серйозним складом не тягнуть відповідно до чинного законодавства кримінальної відповідальності.

Найсудовішим видом юридичної відповідальності за правопорушення у сфері обігу цінних паперів є кримінальна відповідальність, яка застосовується до учасників ринку цінних паперів і на-

стає за дії, передбачені статтями 199 (Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї), 202 (Порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг), 223 (Розміщення цінних паперів без реєстрації їх випуску), 223¹ (Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів), 223² (Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів), 224 (Виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів), 232ⁱ (Незаконне використання інсайдерської інформації), 232^с (Приховування інформації про діяльність емітента).

Частиною 2 ст. 202 КК України передбачено, що здійснення банківської діяльності, банківських операцій або іншої діяльності з надання фінансових послуг, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів без набуття статусу фінансової установи чи без спеціального дозволу (ліцензії), якщо законом передбачено набуття статусу фінансової установи чи одержання спеціального дозволу (ліцензії) для здійснення зазначених видів діяльності, або з порушенням умов ліцензування, якщо це було пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах,-

карається штрафом від тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Статтею 223-1 КК України «Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів» передбачено, що:

«1. Внесення уповноваженою особою в документи, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів, завідомо неправдивих відомостей, якщо це заподіяло значну матеріальну шкоду інвесторові в цінні папери,-

карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або обмеженням волі на строк до трьох років.

Примітка. Шкода, передбачена цією статтею, вважається значною, якщо вона в двадцять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян».

Стаття 223-2 КК України («Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів») встановлює, що:

1. Невнесення службовою особою емітента чи професійного учасника фондового ринку змін або внесення завідомо недостовірних змін до системи реєстру власників іменних цінних паперів або до системи депозитарного обліку, а так само інше порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів, якщо воно призвело до втрати системи реєстру (її частини),-

караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Статтею 232-2 КК України («Приховування інформації про діяльність емітента») передбачено:

1. Ненадання службовою особою емітента інвестору в цінні папери (у тому числі акціонеру) на його письмовий запит інформації про діяльність емітента в межах, передбачених законом, або надання йому недостовірної інформації, якщо це заподіяло інвестору в цінні папери (у тому числі акціонеру) матеріальну шкоду в значному розмірі,-

караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі діяння, вчинені повторно,-

караються штрафом від тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Примітка. У цій статті матеріальна шкода вважається заподіяною у значному розмірі, якщо її розмір у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Стаття 223 КК України «Розміщення цінних паперів без реєстрації їх випуску» передбачає, що:

1. Розміщення уповноваженою особою цінних паперів у значних розмірах без реєстрації їх випуску в установленому законом порядку -

карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років.

Примітка. Розміщення цінних паперів вважається у значних розмірах, якщо номінальна вартість таких цінних паперів у двадцять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Стаття 232-1 КК України («Незаконне використання інсайдерської інформацією») передбачено:

1. Незаконне використання інсайдерської інформації особою, яка нею володіє, якщо це завдало істотної шкоди,-

карається штрафом від семисот п'ятдесяти до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Те саме діяння, вчинене повторно, або якщо воно спричинило тяжкі наслідки,-

карається штрафом від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Примітка. 1. Істотною шкодою у цій статті, якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

2. Тяжкими наслідками у цій статті, якщо вони полягають у заподіянні матеріальних збитків, вважаються такі, які у тисячу і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Важливе значення має закріплена в законі новела про відповідальність Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України та її посадових осіб: у разі порушення ними приписів чинного законодавства вони несуть встановлену відповідальність.

Крім відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань, шкода, заподіяна учасникам РЦП неправомірними діями Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України у здійсненні контрольних та розпорядчих повноважень, підлягає відшкодуванню в повному обсязі за рахунок держави згідно з чинним законодавством.

Застосування різноманітних санкцій за правопорушення РЦП має важливе значення для запобігання правопорушенням у цій сфері та сприятиме зміцненню законності на фондовому ринку.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ВАЛЮТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

§ 1. Сутність і основні поняття валютного законодавства

У фінансовій діяльності незалежної суверенної України важливу роль відіграє валютне законодавство. Валютне законодавство можна визначити як сукупність нормативних актів, до яких включаються норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з порядком здійснення угод з валютними цінностями в межах країни та у відносинах з іноземними державами і громадянами (резидентами і нерезидентами), порядок ввезення, вивозу, переказу і пересилання з-за кордону і за кордон національної та іноземної валюти й інших валютних цінностей, а також регламентацію міжнародних розрахунків.

У сучасних умовах валютне законодавство займає важливе місце у правовому регулюванні валютних відносин, виступає інструментом державного регулювання в проведенні грошово-кредитної політики; спрямовано насамперед на підвищення ефективності національної валютної системи та реалізацію валютної політики держави.

Валютне законодавство України базується на певних принципах, які є вихідними нормативно-керівними положеннями основи механізму державного валютного регулювання. Це такі принципи, як:

- єдність валютної політики як складової частини економічної політики держави;
- єдність валютного простору України;
- єдність системи державного регулювання валютних операцій резидентів і нерезидентів і контроль за її здійсненням;
- пріоритет економічних заходів державного регулювання валютної сфери;
- рівність учасників валютних відносин та їх недискримінація;

- захист державою прав і законних інтересів учасників валютних відносин;
- виключення невинновданого втручання держави і її органів у систему валютних відносин.

Аналіз валютного законодавства України та його принципів свідчить про тісний зв'язок його з валютною політикою держави, яка спрямована на досягнення головних цілей економічної політики, а саме: забезпечити стійкість економічного зростання, підтримання рівновагу платіжного балансу, знизити рівень інфляції та сприяти стабілізації національної валюти.

Валютне законодавство України як зовнішня форма правового регулювання валютних відносин характеризується нормативними актами різної юридичної сили, змісту та форми. Юридична форма зазначених актів залежить від значення державного органу, який регулює валютну діяльність, та його економічного змісту. Визначаючи поняття валютного законодавства, слід узяти до уваги, що воно охоплює як безпосередньо закони, так й інші нормативні акти у сфері валютних відносин (укази, постанови, декрети, положення, інструкції, правила тощо). Передусім - Закон України від 23 вересня 1994 р. «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», в якому визначено порядок зарахування виручки резидентів в іноземній валюті на їхні валютні рахунки в уповноважених банках, строки зарахування цих сум та відповідальність за прострочення вказаних строків.

Важливе місце за обсягом займають Укази Президента України, зокрема, від 18 червня 1994 р. № 319/94 «Про невідкладні заходи щодо повернення в Україну валютних цінностей, що незаконно знаходяться за її межами», від 22 серпня 1994 р. № 457/94 «Про вдосконалення валютного регулювання», від 7 вересня 1994 р. № 504/94 «Про заходи щодо забезпечення валютного та експортного контролю», від 27 червня 1999 р. «Про врегулювання порядку одержання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів та застосування штрафних санкцій за порушення валютного законодавства».

Особлива роль у сфері валютного регулювання і валютного контролю відводиться постановам і декретам Кабінету Міністрів України. Одним із найважливіших нормативних актів, який стосується валютного регулювання, є Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», де визначено режим здійснення валютних операцій на території

України, загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів і функції банків та інших кредитно-фінансових установ України в регулюванні валютних операцій, права та обов'язки суб'єктів валютних відносин, порядок здійснення валютного контролю, відповідальність за порушення валютного законодавства.

Основний масив підзаконних актів, які детально регламентують питання валютного регулювання, становлять постанови, інструкції, положення, правила, накази, які видаються Національним банком України¹ та іншими центральними органами виконавчої влади. Ці акти деталізують закони і постанови Уряду України з питань валютного регулювання, мають їм відповідати та бути зареєстровані в Міністерстві юстиції України.

До джерел валютного законодавства також належать міжнародні договори України та міжнародні, банківські звичаї, які використовуються в міжнародній практиці.

В основі валютного законодавства України лежить принцип обмеження використання іноземної валюти в господарському обігу держави. Іноземна валюта і валютні цінності належать до речей, обмежених у господарському обороті, і для них державою встановлено особливі правила. Як правило, грошові зобов'язання мають бути виражені і підлягають оплаті в національній валюті (гривні). Використання іноземної валюти, а також платіжних документів в іноземній валюті при здійсненні розрахунків на території України за зобов'язаннями допускаються лише у випадках порядку та на умовах, установлених законодавством України (статті 192-193, 524, 533 ЦК України).

¹ Див.: *Положення про валютний контроль від 8 лютого 2000 р.*; *Положення про порядок проведення виїзних; невиїзних (камеральних) перевірок щодо дотримання банками, іншими фінансовими установами, національним оператором поштового зв'язку вимог валютного законодавства України та перевірок пунктів обміну іноземної валюти на території України від 21 вересня 2007 р.*; *Інструкція про порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій на території України від 12 грудня 2002 р.*; *Положення про порядок отримання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів і надання резидентами позик в іноземній валюті нерезидентам від 26 червня 2007 р.*; *Положення про порядок та умови торгівлі іноземною валютою від 10 серпня 2005 р.*; *Правила використання готівкової іноземної валюти на території України від 30 травня 2007 р.*; *Положення про проведення НБУ валютних аукціонів від 29 грудня 2008 р.*, затверджені постановами Правління Національного банку України та ін.

У ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» суб'єктів валютних правовідносин поділяють на резидентів та нерезидентів. Такий поділ зумовлено різним обсягом наданих їм прав і обов'язків щодо здійснення валютних операцій.

Резиденти - це фізичні особи, які мають постійне місце проживання на території України, у тому числі ті, що тимчасово перебувають за кордоном; юридичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності, що не мають статусу юридичної особи (філії, представництва тощо), з місцем знаходження на території України, які здійснюють свою діяльність на підставі законів України; дипломатичні, консульські, торговельні та інші офіційні представництва України за кордоном, які мають імунітет і дипломатичні привілеї, а також філії та представництва підприємств і організацій України за кордоном, що не здійснюють підприємницької діяльності.

Нерезиденти - це фізичні особи, які мають постійне місце проживання за межами України, в тому числі ті, що тимчасово перебувають на території України; юридичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності, що не мають статусу юридичної особи (філії, представництва тощо), з місцезнаходженням за межами України, які створені й діють відповідно до законодавства іноземної держави, у тому числі юридичні особи й інші суб'єкти підприємницької діяльності з участю юридичних осіб та інших суб'єктів підприємницької діяльності України; розташовані на території України іноземні дипломатичні, консульські, торговельні та інші офіційні представництва, міжнародні організації та їх філії, що мають імунітет і дипломатичні привілеї, а також представництва інших організацій і фірм, які не здійснюють підприємницької діяльності на підставі законів України.

До об'єктів валютних правовідносин належать:

- а) валюта України;
- б) платіжні документи та інші цінні папери, виражені у валюті України;
- в) іноземна валюта;
- г) платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті;
- д) банківські метали;
- е) золото та інші дорогоцінні метали у вигляді зливків, пластин, дорогоцінного каміння, інші коштовності.

011 Законодавством України передбачено визначення понять «валютні операції» та «валютні цінності». Згідно зі ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» *до валютних операцій належать*: операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України; операції, пов'язані з використанням валютних цінностей в міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності; операції, пов'язані із ввезенням, переказуванням, пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей. При цьому валютними цінностями вважаються цінності, щодо яких валютним законодавством України встановлено особливі правила здійснення валютних операцій на території України.

До валютних цінностей належать: **власна валюта України** - грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти на рахунках, у внесках в банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України; **платіжні документи та інші цінні папери** - акції, облігації, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи, виражені у валюті України; **іноземна валюта** - іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу, або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках, або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України; **платіжні документи та інші цінні папери** - акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи, виражені в іноземній валюті або банківських металах; **банківські метали** - золото, срібло, платина, метали платинової групи, доведені до найвищих

проб згідно зі світовими стандартами, у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів.

Необхідно відзначити, що за допомогою валютного законодавства встановлено правовий режим здійснення валютних операцій на території України, держава визначає принципи валютного регулювання та порядок здійснення валютного контролю.

Під валютним регулюванням розуміється діяльність органів держави, що спрямована на регламентацію міжнародних розрахунків і на порядок здійснення угод з валютними цінностями. Держава за допомогою валютного регулювання визначає порядок організації валютних відносин і контролює здійснення валютних операцій, надання іноземним юридичним і фізичним особам кредитів та позик, встановлює порядок ввезення, вивозу та переказування валюти за кордон і тим самим підтримує рівновагу платіжного балансу та стабільність національної валюти.

Валютне регулювання в державі, будучи нормативним, здійснюється шляхом укладення міжнародних валютних угод та виданням нормативних актів у сфері валютних відносин. Валютне регулювання відіграє значну роль у проведенні державою відповідної валютної політики, в організації валютних відносин і визначенні правового режиму операцій з валютними цінностями.

За допомогою валютного регулювання забезпечується формування валютних коштів, їх накопичення і використання. З цією метою в державі створюються валютні фонди. Валютний фонд - це сукупність коштів в іноземній валюті, що знаходяться в розпорядженні підприємств, організацій, банків, міністерств, місцевих рад та держави.

До фінансової системи України включають Державний валютний фонд. Кабінет Міністрів України формує Державний валютний фонд за рахунок коштів Державного бюджету України у межах сум видатків, затверджених Верховною Радою України. Цей валютний фонд утворюється шляхом купівлі валютних цінностей на міжбанківському валютному ринку України або за погодженням з НБУ на міжнародному валютному ринку, одержанням кредитів в іноземній валюті в межах затвердженого Верховною Радою України ліміту зовнішнього державного боргу України, а також за рахунок інших надходжень, передбачених чинним законодавством. Кабінет Міністрів України є розпорядником Державного валютного фонду України.

Розвиток економічних відносин між країнами, забезпечення безперервних розрахунково-платіжних операцій господарських суб'єктів викликали потребу у створенні на підприємствах, в міністерствах, у розпорядженні місцевих рад валютних фондів за рахунок відрахувань від валютної виручки.

Валютні фонди підприємств - це сукупність належних підприємствам коштів в іноземній валюті, що знаходяться на поточному банківському рахунку в іноземній валюті підприємств. Ці фонди формуються за рахунок відрахувань від виручки у результаті реалізації на зовнішньому ринку товарів (робіт, послуг), а також всієї суми валютних коштів, що купувались на внутрішньому валютному ринку, та інших валютних надходжень. Валютні фонди зберігаються на банківських рахунках в іноземній валюті підприємств і використовуються для здійснення експортно-імпортних операцій підприємств, на потреби виробничого і соціального розвитку.

У прийнятій 5 лютого 1992 р. постанові Верховної Ради України «Про формування валютних фондів України» передбачено податковий принцип розподілу виручки в іноземній валюті, порядок визначення суми виручки, що оподатковується, та розміри ставок податку до Державного валютного фонду України.

Валютне регулювання реалізується через механізм валютних обмежень і валютного контролю. Валютні обмеження - це встановлені в законодавчому і адміністративному порядку правила щодо обмеження операцій з валютними цінностями резидентів та нерезидентів, здійснення ними платежів, інвестицій, порядку переказування національної та іноземних валют за кордон.

До основних валютних обмежень належать такі:

- заборона вільного продажу та купівлі іноземної валюти, проведення валютних операцій через уповноважені кредитно-фінансові установи, які мають банківську ліцензію та за умови отримання письмового дозволу НБУ;
- регламентація правил відкриття і ведення рахунків резидентів і рахунків нерезидентів в іноземній валюті;
- визначення порядку вивезення, переказування і пересилання валютних цінностей за кордон, вивезення капіталу, репатріацію прибутків, золота, грошових коштів та цінних паперів;
- регламентація експортно-імпортних операцій та міжнародних розрахунків;
- контроль за інвестуванням нерезидентів в економіку України та резидентів в економіку інших країн;

- контроль за незаконними відкриттям або використанням за межами України валютних рахунків;
- здійснення обов'язкового декларування резидентами валютних цінностей та іншого майна, яке перебуває за межами України, контролю або заборони на здійснення окремих валютних операцій;
- контроль за створенням та ліквідацією авуарів резидентів за кордоном та авуарів нерезидентів в Україні;
- обмеження, пов'язані з порядком придбання іноземної валюти та її використанням як засобу платежу на території України та порядком здійснення розрахунків в іноземній валюті та ін.

Валютне законодавство України як інструмент державного регулювання постійно розвивається, вдосконалюється, тобто перебуває в постійній динаміці. Враховуючи специфіку предмета регулювання валютних відносин валютне законодавство має певні специфічні особливості:

1. Воно має міжгалузевий комплексний характер, адже містить норми різних галузей права: адміністративного, фінансового, цивільного, господарського, кримінального, приватного міжнародного.
2. Як свідчить практика нормотворення в галузі валютних відносин безпосередньо кількість законів, що регулюють різні аспекти валютного регулювання і валютного контролю, незначна. Це пояснюється складною і повільною процедурою прийняття законів.
3. Валютне законодавство України становить багаторівневий масив підзаконних відомих нормативних актів, які не систематизовані і не мають узагальнюючого фундаментального закону. А чинний Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» має рамковий характер.
4. Для валютного законодавства властиво переважання публічних інтересів над приватними у сфері валютних відносин. Саме в рамках публічного права держава здатна реалізовувати й охороняти загальні підвалини, без яких неможливі адекватний розвиток економіки та нормальне функціонування валютної системи держави.
5. Нині валютне законодавство зорієнтоване, головним чином, на вирішення поточних проблем, що виникають у сфері валютного регулювання, а це призводить до частих змін норм валютного законодавства і не сприяє стабільності валютних відносин, негативно впливає на практику застосування валютного законодавства.

У сучасних умовах валютне законодавство займає важливе місце в правовому регулюванні валютних відносин, виступає інструментом державного регулювання в проведенні грошово-кредитної політики, спрямовано, насамперед, на підвищення ефективності національної валютної системи та реалізацію валютної політики держави, подоланню фінансової кризи.

§ 2. Система органів, що здійснюють валютне регулювання

Для успішного проведення валютної політики в Україні створено відповідну систему державних органів у сфері валютного регулювання і валютного контролю. Валютна політика здійснюється насамперед Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, НБУ та рядом міністерств і відомств. Система та повноваження державних органів у сфері валютного регулювання закріплені в Декреті Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», особливо це стосується функцій Кабінету Міністрів України і НБУ.

До відання Верховної Ради України відноситься:

- прийняття, зміна та скасування законів, що стосуються валютного регулювання і валютного контролю;
- затвердження визначеного Кабінетом Міністрів України ліміту зовнішнього державного боргу для одержання кредитів в іноземній валюті;
- затвердження Державного валютного фонду та контроль за витрачанням валютних коштів;
- встановлення статусу національної валюти, а також статусу іноземних валют на території України.

Відповідно до Закону України «Про Рахункову палату» певні повноваження у сфері валютного регулювання має Рахункова палата України, важливими завданнями якої є:

- визначення ефективності та доцільності використання валютних ресурсів;
- здійснення експертно-аналітичних, інформаційних та інших видів діяльності, що забезпечують контроль за цільовим використанням валютних ресурсів під час здійснення загальнодержавних програм;
- здійснення перевірок ефективності розміщення централізованих валютних ресурсів.

Кабінет Міністрів України в сфері валютного регулювання має такі повноваження:

- визначає і подає на затвердження до Верховної Ради України ліміт зовнішнього державного боргу України;
- бере участь у складанні платіжного балансу України та забезпеченні зведеного валютного плану України;
- забезпечує виконання бюджетної та податкової політики в частині, що стосується руху валютних цінностей;
- забезпечує формування і виступає розпорядником Державного валютного фонду України;
- визначає порядок використання надходжень у міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, які використовуються у торговельному обороті з іноземними державами, а також у неконвертованих іноземних валютах, які використовуються у неторговельному обороті з іноземними державами на підставі положень міжнародних договорів України (п. 2 ст. 11 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю»),

Найширшими повноваженнями у сфері валютного регулювання наділено НБУ. Згідно із статтею 44 Закону України «Про Національний банк України» та п. 1 ст. 11 зазначеного вище Декрету Національний банк України:

- здійснює валютну політику, виходячи з принципів загальної економічної політики України;
- складає разом із Кабінетом Міністрів України платіжний баланс України;
- контролює дотримання затвердженого Верховною Радою України ліміту зовнішнього державного боргу України;
- визначає структуру валютного ринку України та організовує торгівлю валютними цінностями на ньому згідно із законодавством України про валютне регулювання;
- визначає в разі необхідності ліміти заборгованості в іноземній валюті уповноважених банків нерезидентам;
- видає у межах, встановлених валютним законодавством, обов'язкові для виконання нормативні акти щодо здійснення операцій на валютному ринку України;
- накопичує, зберігає і використовує резерви валютних цінностей для здійснення державної валютної політики;
- видає ліцензії на здійснення валютних операцій та приймає рішення про їх відкликання, здійснює контроль, у тому числі шляхом здійснення планових і позапланових перевірок, за діяльністю банків, юридичних та фізичних осіб (резидентів та нерезидентів), які

отримали ліцензію Національного банку на здійснення валютних операцій, в частині дотримання ними валютного законодавства;

- установлює способи визначення і використання валютних (обмінних) курсів іноземних валют, виражених у валюті України, курсів валютних цінностей, виражених у іноземній валюті, або розрахункових (клірингових) одиницях;
- установлює ліміти відкритої валютної позиції для банків та інших установ, що купують та продають іноземну валюту;
- застосовує міри відповідальності до банків, юридичних та фізичних осіб (резидентів та нерезидентів) за порушення правил валютного регулювання і валютного контролю;
- проводить дисконтну та девізну валютну політику і застосовує в необхідних випадках валютні обмеження;
- встановлює за погодженням з Державним комітетом статистики України єдині форми обліку, звітності та документації про валютні операції, порядок контролю за їх достовірністю та своєчасним поданням;
- забезпечує управління золотовалютними резервами держави, здійснюючи інтервенції шляхом купівлі-продажу валютних цінностей на валютних ринках;
- забезпечує публікацію банківських звітів про власні операції та операції уповноважених банків.

Крім того, НБУ є головним органом валютного контролю. У зв'язку з цим він контролює виконання правил регулювання валютних операцій на території України з усіх питань, не віднесених Декретом до компетенції інших державних органів, та забезпечує виконання уповноваженими банками функцій щодо здійснення валютного контролю за валютними операціями резидентів і нерезидентів. НБУ також може встановлювати граничні розміри маржі за операціями на міжбанківському валютному ринку України для уповноважених банків та інших кредитно-фінансових установ, що одержали ліцензію НБУ, за винятком операцій, пов'язаних із строковими (ф'ючерсними) угодами.

До повноважень НБУ належить обов'язкове декларування в НБУ валютних цінностей та іншого майна резидентів, які перебувають за межами України. Порядок і терміни декларування встановлюються НБУ; він гарантує таємницю інформації щодо декларування валютних цінностей. Отже, НБУ зобов'язаний проводити політику, спрямовану на підтримання валюти України, і виступає суб'єктом міжбанківського валютного ринку України.

Важливі функції у сфері валютного контролю покладено також на Державну податкову адміністрацію України, Державну митну службу України і Мінтрансзв'язок України.

До відання Верховної Ради Автономної Республіки Крим належить створення валютних фондів, затвердження положень про ці фонди та звітів про використання зазначених фондів (п. 10 ст. 9 Закону України від 10 лютого 1998 р. «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим»),

Деякі питання валютного регулювання вирішують Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевих рад, яким надано право формувати відповідно республіканський та місцеві валютні фонди шляхом придбання іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України за рахунок коштів відповідних бюджетів у межах, затверджених Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами сум видатків, а також за рахунок інших надходжень, передбачених чинним законодавством, і розпоряджатися коштами цих валютних фондів.

Відповідно до ст. 68 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», органи місцевого самоврядування можуть мати позабюджетні цільові валютні кошти, які перебувають на спеціальних рахунках в установах банків. Отже, уповноважені державою органи здійснюють повноваження у сфері валютного регулювання, використовують різні форми і методи управлінської діяльності, за допомогою яких реалізуються поставлені перед ними завдання у сфері валютних відносин.

§ 3. Правове регулювання валютних операцій

Законодавство України не лише визначає сутність валютних операцій та їхні види, а й встановлює правовий режим здійснення валютних операцій. Валютні операції відіграють важливу роль у всебічному розвитку зовнішньоекономічної діяльності держави, залученні іноземних інвестицій. Валютні операції - це господарські операції, вартість яких виражено в іноземній валюті або розрахунки за якими здійснюються в іноземній валюті.

У банківській практиці існують різні підстави для класифікації валютних операцій. Класифікація валютних операцій може здійснюватися за критеріями, спільними для всіх банківських операцій (активні та пасивні), так і за особливими ознаками, властивими тільки валютним операціям.

Відповідно до п. 2 ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» валютні операції визначаються як операції, пов'язані з:

- переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України;
- використання валютних цінностей у міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності;
- ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей.

У ст. 2 Декрету Кабінету Міністрів України (далі - Декрет) «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» визначено, що резиденти і нерезиденти мають право бути власниками валютних цінностей, що знаходяться на території України. Резиденти мають право бути власниками також валютних цінностей, що знаходяться за межами України, крім випадків, передбачених законодавчими актами України. Резиденти і нерезиденти мають право здійснювати валютні операції з урахуванням обмежень, встановлених Декретом та іншими актами валютного законодавства України.

Валюта України є єдиним законним засобом платежу на території України, який приймається без обмежень для оплати будь-яких вимог та зобов'язань, якщо інше не передбачено Декретом, іншими актами валютного законодавства України. Порядок ввезення, переказування і пересилання з-за кордону, а також вивезення, переказування і пересилання за кордон резидентами і нерезидентами валюти України визначає НБУ. Суми у валюті України, які було вивезено, переказано, переслано на законних підставах за кордон, можна вільно ввезти, переслати, переказати назад в Україну.

Відповідно ст. 4 Декрету уповноважені банки зобов'язані купувати іноземну валюту на міжбанківському валютному ринку України за дорученням і за рахунок резидентів з метою забезпечення виконання зобов'язань резидентів у разі платежів в іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей; платежів в іноземній валюті за межі України у вигляді процентів за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій; вивезення за межі України іноземних інвестицій в іноземній валюті, раніше здійснених на території України, у разі припинення інвестиційної діяльності.

НБУ зобов'язаний проводити політику, спрямовану на підтримання валюти України, і з цією метою може виступати суб'єктом міжбанківського валютного ринку України. НБУ видає індивіду-

альні та генеральні ліцензії на здійснення валютних операцій, які підпадають під режим ліцензування згідно з Декретом.

Генеральні ліцензії видаються комерційним банкам та іншим фінансовим установам України, національному оператору поштового зв'язку на здійснення валютних операцій, що не потребують індивідуальної ліцензії, на весь період дії режиму валютного регулювання. Уповноважені банки та інші фінансові установи, національний оператор поштового зв'язку, що одержали генеральну ліцензію НБУ на здійснення операцій, пов'язаних з торгівлею іноземною валютою, мають право відкривати на території України пункти обміну іноземних валют, у тому числі на підставі агентських угод з іншими юридичними особами-резидентами.

Індивідуальні ліцензії видаються резидентам і нерезидентам на здійснення разової валютної операції на період, необхідний для здійснення такої операції. Індивідуальної ліцензії потребують такі операції:

1) вивезення, переказування і пересилання за межі України валютних цінностей, за винятком:

- вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами - резидентами іноземної валюти на суму, що визначається НБУ;

- вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами - резидентами і нерезидентами іноземної валюти, яка була раніше ввезена ними в Україну на законних підставах;

- платежів в іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей та за договорами (страховими полісами, свідоцтвами, сертифікатами) страхування життя. Слід зазначити, що для виконання операцій з векселями, суму яких виражено в іноземній валюті, необхідно мати ліцензію НБУ;

- платежів в іноземній валюті за межі України у вигляді процентів за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій;

- вивезення за межі України іноземної інвестиції в іноземній валюті, раніше здійсненої на території України, в разі припинення інвестиційної діяльності;

2) ввезення, переказування, пересилання в Україну валюти України, за винятком випадків, коли йдеться про суми у валюті України, що були вивезені, переказані, переслані на законних підставах за кордон, які можуть бути вільно ввезені, переслані, переказані назад в Україну;

3) надання й одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, якщо строки і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі;

4) використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або як застави;

5) розміщення валютних цінностей на рахунках і у вкладах за межами України, за винятком:

- відкриття фізичними особами - резидентами рахунків в іноземній валюті на час їх перебування за кордоном;

- відкриття кореспондентських рахунків уповноваженими банками;

- відкриття рахунків в іноземній валюті резидентами - дипломатичними, консульськими, торговельними та іншими офіційними представництвами України за кордоном, які користуються імунітетом і дипломатичними привілеями, а також філіями та представництвами підприємств і організацій України за кордоном, що не здійснюють підприємницької діяльності;

б) здійснення інвестицій за кордон, у тому числі шляхом придбання цінних паперів, за винятком цінних паперів або інших корпоративних прав, отриманих фізичними особами - резидентами як дарунок або у спадщину.

Одержання індивідуальної ліцензії однією зі сторін валютної операції означає також дозвіл на її здійснення іншою стороною чи третьою особою, яка має відношення до цієї операції, якщо інше не передбачено умовами індивідуальної ліцензії.

Порядок і терміни видачі ліцензій, перелік документів, необхідних для одержання ліцензій, а також підстави для відмови у видачі ліцензій визначаються НБУ. Відмову у видачі НБУ ліцензії може бути оскаржена в судовому порядку.

Згідно з Положенням про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затвердженого постановою НБУ від 17 липня 2001 р. № 275 комерційні банки мають право здійснювати операції з валютними цінностями за наявності банківської ліцензії та за умови отримання письмового дозволу НБУ. Цим Положенням передбачено, що банки за вказаними умовами здійснюють такі операції з валютними цінностями:

- 1) неторговельні операції з валютними цінностями;

- 2) ведення рахунків клієнтів (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України;

- 3) ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;
- 4) ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України;
- 5) відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;
- 6) відкриття кореспондентських рахунків в банках (нерезидент-тах) в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;
- 7) залучення та розміщення іноземної валюти на валютному ринку України;
- 8) залучення іноземної валюти на міжнародні ринки, її розміщення на них;
- 9) операції з банківськими металами на валютному ринку України, а також на міжнародних ринках;
- 10) перевезення валютних цінностей та інкасація коштів;
- 11) інші операції з валютними цінностями на міжнародних ринках.

Одночасно правилами НБУ встановлено спеціальні вимоги щодо здійснення операцій з валютними цінностями. Банки мають бути забезпечені відповідними спеціалістами, а також належним спеціальним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам чинного законодавства. Особливістю здійснення валютних операцій є отримання банками письмового дозволу НБУ, який є генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій.

Комерційні банки та інші фінансові установи можуть одержувати від НБУ ліцензії на здійснення операцій з валютними цінностями лише тоді, коли мають незаплямовану репутацію і можуть надавати своїм клієнтам послуги і консультації на високому професійному рівні.

Згідно з чинним законодавством юридичні та фізичні особи-резиденти можуть мати рахунки в іноземній валюті в іноземних банках, однак з обов'язковим отриманням індивідуальної ліцензії на це від НБУ. Порядок надання таких ліцензій передбачено у Положенні про порядок надання індивідуальних ліцензій на відкриття юридичними особами-резидентами України рахунків в іноземних банках, затверджене постановою Правління НБУ від 5 травня 1999 р. № 221. Термін дії індивідуальної ліцензії на право відкриття та використання рахунків у іноземних банках, яка нада-

ється НБУ юридичним особам - резидентам України, визначено умовами індивідуальної ліцензії.

Порядок відкриття та ведення рахунків в іноземній валюті за межами України фізичними особами - резидентами визначається Положенням про порядок надання фізичним особам - резидентам України індивідуальних ліцензій на відкриття рахунків за межами України та розміщення на них валютних цінностей, затвердженим постановою Правління НБУ від 2 листопада 2000 р. №431.

Резиденти та нерезиденти згідно з вимогами Декрету мають право вивезення, переказу і пересилання валютних цінностей через митний кордон України. Зазначений порядок встановлено Правилами надання фізичним і юридичним особам-резидентам (крім уповноважених банків України) і нерезидентам індивідуальних ліцензій та спеціальних дозволів на переміщення валюти України, іноземної валюти, платіжних документів (іменних, дорожніх чеків), банківських металів через митний кордон України, затвердженими постановою Правління НБУ від 31 липня 2001 р. № 305.

Останнім часом актуальним питанням стає боротьба щодо запобігання легалізації доходів, здобутих злочинним шляхом. З метою протидії відтоку капіталу за кордон, виявлення таких порушень, викривання шляхів незаконного вивезення валютних цінностей Правління НБУ 19 листопада 2001 р. прийняло постанову № 482 «Про повідомлення спеціальним органам по боротьбі з організованою злочинністю про одержані клопотання щодо видачі ліцензій на здійснення операцій з іноземною валютою та внесення відповідних змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України». Згідно з постановою та відповідними правилами НБУ, Міністерство внутрішніх справ України і Служба безпеки України інформуються НБУ (протягом 5 робочих днів) про надходження пакета документів щодо видачі індивідуальних ліцензій: а) на відкриття юридичними особами рахунків у банках-нерезидентах; б) фізичними особами рахунків за межами України та розміщення валютних цінностей; в) здійснення інвестицій за кордон; г) вивезення уповноваженими банками банкнот, банківських металів; г) використання іноземної валюти на території України як засобу платежу членами ІАТА і агентами авіапідприємств - членів ІАТА. Негативні висновки зазначених силових органів є підставою для відмови у видачі індивідуальних ліцензій.

Важливими валютними операціями є купівля та продаж іноземної валюти. Декретом визначено порядок організації торгівлі іно-

земною валютою та правила здійснення розрахунків в іноземній валюті. Торгівля іноземною валютою на території України резидентами і нерезидентами - юридичними особами здійснюється через уповноважені банки та інші фінансові установи, що одержали ліцензію НБУ на торгівлю іноземною валютою, виключно на міжбанківському валютному ринку України. Структура міжбанківського валютного ринку, а також порядок та умови торгівлі іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку визначаються НБУ.

Згідно з Положенням про порядок та умови торгівлі іноземною валютою, затв. постановою Правління НБУ від 10 серпня 2005 р., безпосереднє здійснення операцій на міжбанківському валютному ринку дозволяється лише суб'єктам цього ринку: НБУ; уповноваженим банкам (комерційним банкам, які одержали ліцензію НБУ на право здійснення операцій з валютними цінностями); уповноваженим фінансовим установам, які одержали ліцензію НБУ на здійснення операцій з валютними цінностями. Суб'єкти цього ринку мають право купувати іноземну валюту для власних потреб та за дорученням клієнтів у разі виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами та в інших випадках, передбачених законодавством України. Підставою для купівлі іноземної валюти є відповідні документи, що підтверджують правомірність здійснення цієї операції (договір тощо).

Уповноважені банки та інші фінансові установи, що одержали ліцензію НБУ:

- від свого імені купують і продають іноземну валюту на міжбанківському валютному ринку України за дорученням і за рахунок резидентів і нерезидентів;
- мають право від свого імені і за свій рахунок купувати іноземну валюту готівкою у фізичних осіб - резидентів і нерезидентів, а також продавати її фізичним особам - резидентам.

Уповноважені банки мають право продавати іноземну валюту за валюту за заявами резидентів і нерезидентів України. Нерезиденти можуть продавати валютні кошти із зарахуванням на банківський рахунок в уповноваженому банку з метою інвестування їх в економіку. Клієнти банку для придбання іноземної валюти, з метою здійснення розрахунків з іноземними партнерами, подають до банку замовлення на купівлю іноземної валюти із вказівкою строку дії цього замовлення, суми, необхідної для придбання, максимального курсу іноземної валюти, за яким може бути укладено договір.

Уповноважені банки та уповноважені установи, здійснюючи операції з кугівлі-продажу іноземної валюти за власні кошти, зобов'язані, крім загальних правил, також дотримуватися додаткових обмежень. Такі операції, зокрема, мають здійснюватись тільки в межах ліміту відкритої валютної позиції, визначеного НБУ. Резиденти і нерезиденти - фізичні особи мають право продавати іноземну валюту уповноваженим банкам та іншим фінансовим установам, які одержали ліцензію НБУ, або за їх посередництвом - іншим фізичним особам - резидентам.

Фізичні особи - резиденти мають право купувати іноземну валюту в уповноважених банках та інших фінансових установах, що одержали ліцензію НБУ, або за їх посередництвом - у інших фізичних осіб - резидентів і нерезидентів.

У розрахунках між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту використовується як засіб платежу іноземна валюта. Такі розрахунки здійснюються лише через уповноважені банки.

Наймодавці-нерезиденти здійснюють оплату праці резидентів виключно у валюті України - у готівковій або безготівковій формі.

Здійснення розрахунків між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту у валюті України допускається за умови одержання індивідуальної ліцензії НБУ.

Для валютних операцій використовуються валютні (обмінні) курси іноземних валют, виражені у валюті України, курси валютних цінностей в іноземних валютах, а також у розрахункових (клірингових) одиницях. Зазначені курси встановлює НБУ за погодженням з Кабінетом Міністрів України. НБУ може встановлювати граничні розміри маржі за операціями на міжбанківському валютному ринку України для уповноважених банків та інших фінансових установ, що одержали ліцензію НБУ, за винятком операцій, пов'язаних із строковими (ф'ючерсними) угодами.

Валютні цінності та інше майно резидентів, яке перебуває за межами України, підлягають обов'язковому декларуванню в НБУ. Порядок і терміни декларування встановлює НБУ. НБУ гарантує таємницю інформації, зазначеної вище, згідно з положеннями статей 60-62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» та ст. 66 Закону України «Про Національний банк України». Сьогодні діють такі документи, як: Наказ Міністерства фінансів України від 25 грудня 1995 р. № 207 «Про затвердження форми Декларації про валютні цінності, доходи і майно, що належать резиденту України і знаходиться за її межами»; спільний

лист ДПАУ і НБУ від 17 квітня 2003 р. «Про порядок надання валютної декларації та отримання Довідки про проведення деклараування». Порядок, види, форми й терміни подання звітності резидентами і нерезидентами про їхні валютні операції визначаються НБУ за погодженням з Держкомітетом статистики України з урахуванням чинного законодавства України. Несвочасне подання, приховування або перекручення звітності про валютні операції тягне за собою відповідальність, передбачену ст. 16 вищезазначеного Декрету.

Закон України від 23 вересня 1994 р. «Про порядок здійснення розрахунків у іноземній валюті» передбачає, що виручка резидентів в іноземній валюті підлягає зарахуванню на їхні банківські рахунки в іноземній валюті в уповноважених банках у строки виплати заборгованостей, вказані в контрактах, але не пізніше за 90 календарних днів від дати митного оформлення (виписки вивізної вантажної митної декларації) продукції, що експортується, а в разі експорту робіт (послуг) чи прав інтелектуальної власності - з моменту підписання акта чи іншого документа, який свідчить про виконання робіт, надання послуг та експорт прав інтелектуальної власності. Перевищення вказаного строку потребує висновку центрального органу виконавчої влади з питань економічної політики. Імпортні операції резидентів, які здійснюються на умовах відстрочення поставки, в разі, коли така відстрочка перевищує 90 календарних днів з моменту здійснення авансового платежу або виставлення векселя на користь постачальника імпортованої продукції (робіт, послуг), потребують висновку центрального органу виконавчої влади з питань економічної політики.

Резиденти, які купують іноземну валюту через уповноважені банки для забезпечення виконання зобов'язань перед нерезидентами, зобов'язані здійснювати перерахунок даних сум протягом п'яти робочих днів з моменту зарахування таких сум на валютні рахунки резидентів. Порухення резидентами вказаних строків (понад п'ять робочих днів) тягне за собою стягнення пені за кожний день прострочення в розмірі 0,3% суми неотриманої виручки (вартості недопоставленого товару) в іноземній валюті, перерахованому в грошову одиницю України за валютним курсом НБУ на день виникнення заборгованості. У разі порушення резидентами цих строків, придбана валюта продається уповноваженими банками протягом п'яти робочих днів на міжбанківському валютному ринку України. При цьому позитивна курсова різниця,

котра може виникнути за такої операцією, щоквартально направляється в Державний бюджет України, а негативна курсова різниця відноситься на результати господарської діяльності резидента.

Правилами НБУ також встановлено порядок, використання готівкової іноземної валюти на території України, а саме: використання готівкової іноземної валюти з власних поточних рахунків юридичними особами - резидентами, використання на території України готівкової іноземної валюти як засобу платежу або застави, використання готівкової іноземної валюти як засобу платежу у разі здійснення торгівлі і надання послуг на транспортних засобах під час їхнього перебування за кордоном¹.

Резиденти та нерезиденти відповідно до вимог Декрету мають право ввезення, переказу і пересилання з-за кордону і за кордон валютних цінностей за умов дотримання митних правил.

§ 4. Валютний контроль і відповідальність за порушення валютного законодавства

Важливим засобом реалізації валютної політики держави є валютний контроль.

Валютний контроль - це урядова система нагляду за обміном іноземної валюти в країні, тобто регулювання обсягу готівки в іноземній валюті та її обмінного курсу на інші валюти. Валютний контроль здійснюється в таких формах:

а) документальним оглядом, який ґрунтується на аналізі бухгалтерської фінансової та статистичної звітності, що надається установам НБУ;

б) за допомогою інспекційних перевірок банків;

в) застосуванням до банків та інших осіб заходів впливу за порушення ними валютного законодавства.

Валютному контролю в Україні підлягають валютні операції за участю резидентів і нерезидентів, а також зобов'язання про декларування валютних цінностей та іншого майна резидентів, яке знаходиться поза межами України.

¹ *Правила* використання готівкової іноземної валюти на території України, затверджені постановою Правління Національного банку України від 30 травня 2007 р. № 200, Законодавчі та нормативні акти з банківської діяльності, - К., 2007 - № 7.

Метою валютного контролю є забезпечення дотримання валютного законодавства у здійсненні валютних операцій. Для здійснення цієї мети органи валютного контролю в межах своєї компетенції визначають відповідність здійснюваних валютних операцій чинному законодавству і наявність необхідних для них ліцензій та дозволів; перевіряють виконання резидентами зобов'язань щодо іноземної валюти перед державою, а також зобов'язань про продаж іноземної валюти на внутрішньому ринку України; обґрунтованість платежів в іноземній валюті; перевіряють повноту й об'єктивність обліку та звітності з валютних операцій, а також з операцій нерезидентів у валюті України. Органи, що здійснюють валютний контроль, наділені повноваженнями вимагати та одержувати від резидентів і нерезидентів повну інформацію про здійснення ними валютних операцій, стан банківських рахунків в іноземній валюті в межах своїх прав, а також про майно, що підлягає декларуванню.

Органами валютного контролю в Україні є Кабінет Міністрів України, НБУ та інші органи.

Головним органом, що здійснює валютний контроль на території України, є НБУ. Йому надане право здійснювати контроль за виконанням правил регулювання валютних операцій на території України з усіх питань, не віднесених до компетенції інших державних органів, та забезпечувати виконання уповноваженими банками функцій щодо здійснення валютного контролю згідно з валютним законодавством.

Державна податкова адміністрація України здійснює фінансовий контроль за валютними операціями, які проводяться резидентами і нерезидентами на території України. Згідно з Положенням про Державну податкову адміністрацію України, ДПАУ розробляє основні напрями, форми і методи проведення перевірок за додержанням валютного законодавства, затверджує форми декларацій про валютні операції, вживає заходів щодо боротьби з приховуванням неоподатковуваних доходів, незаконним вивезенням за межі України валютних цінностей, відмивання доходів, одержаних незаконним шляхом. Державні податкові інспекції на місцях безпосередньо перевіряють законність валютних операцій.

Мінтрансв'язок України контролює додержання правил поштових переказів та пересилання валютних цінностей через митний кордон України, а Державна митна служба України контролює додержання правил і порядку переміщення валютних цінностей через митний кордон України.

Відповідно до Декрету (п. 2 ст. 13) уповноважені банки, фінансові установи та національний оператор поштового зв'язку також виконують функції агента валютного контролю, метою якого є запобігання проведенню резидентами і нерезидентами незаконних валютних операцій. На уповноважені банки, фінансові установи покладено повноваження щодо визначення відповідності здійснюваних валютних операцій чинному законодавству і наявності необхідних ліцензій і дозволів, проведення перевірок обґрунтованості платежів у валюті резидентами і нерезидентами, перевірки повноти та об'єктивності обліку та звітності про валютні операції та/або інформування уповноваженими банками у випадках та в порядку, встановлених законодавством, відповідних державних органів про порушення резидентами і нерезидентами валютного законодавства та дотримання ними актів органів валютного контролю.

Чинне валютне законодавство передбачає різні види правопорушень, за скоєння яких банки, фінансові установи, резиденти і нерезиденти несуть відповідальність.

До таких порушень належать:

- а) відсутність звітності, несвоєчасне подання або перекручення звітності про валютні операції;
- б) здійснення валютних операцій з порушенням встановленого порядку (здійснення валютних операцій без генеральної чи індивідуальної ліцензії НБУ, порушення термінів розрахунків з валютних операцій);
- в) неподання органам валютного контролю документів та інформації, пов'язаних із здійсненням операцій з валютними цінностями;
- г) незаконне приховування в інших державах валютних цінностей та порушення порядку їх декларування;
- д) невиконання уповноваженими банками доручень щодо купівлі-продажу іноземної валюти та ін.

Чинне законодавство України передбачає такі види юридичної відповідальності службових осіб та громадян, винних в порушенні правил про валютні операції: **кримінальну, адміністративну, фінансову, матеріальну і господарсько-правову відповідальність**¹.

¹ Див.: Про практику застосування судами законодавства щодо порушень правил про валютні операції: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 квітня 1997 р. № 5 // Право України - 1997.- № 8.

Найбільш суворим видом юридичної відповідальності є кримінальна відповідальність, яка характеризується жорсткими заходами державного впливу, які застосовує суд за скоєні валютні злочини (підроблення іноземної валюти, контрабанда, приховування валютної виручки). Певну небезпеку для економіки держави становлять незаконні операції з валютою, а саме такі злочини:

У ст. 207 КК України (Ухилення від повернення виручки в іноземній валюті) передбачено:

1) умисне ухилення посадових осіб підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності, або осіб, які здійснюють господарську діяльність без створення юридичної особи, від повернення в Україну у передбачені законом строки виручки в іноземній валюті, від реалізації на експорт товарів (робіт, послуг), або інших матеріальних цінностей, отриманих від цієї виручки, а також умисне приховування будь-яким способом такої виручки, товарів або інших матеріальних цінностей - карається штрафом від 600 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами до 2 років, або обмеженням волі на строк до 3 років;

2) ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, а також умисне ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, товарів або інших матеріальних цінностей, отриманих від цієї виручки, або умисне приховування будь-яким способом такої виручки, товарів чи інших матеріальних цінностей, у великих розмірах (якщо виручка та інші матеріальні цінності в 1000 і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян) - караються обмеженням волі на строк від 3 до 5 років або позбавленням волі на строк до 3 років;

3) дії, передбачені частинами 1 або 2 ст. 207 КК України, якщо вони вчинені в особливо великих розмірах (виручка та інші матеріальні цінності у 3000 і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян) - караються позбавленням волі на строк від 3 до 7 років.

Статтю 208 КК України (Незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків) також передбачено, що:

1) незаконне, з порушенням встановленого законом порядку, відкриття або використання за межами України валютних рахунків фізичних осіб, вчинене громадянином України, що постійно проживає на її території, а так само валютних рахунків юридичних осіб, що діють на території України, вчинене посадовою особою

підприємства, установи чи організації або за її дорученням іншою особою, а також вчинення зазначених дій особою, яка здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи - караються штрафом від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до 2 років, або обмеженням волі на строк від 2 до 4 років, з конфіскацією валютних цінностей, що знаходяться на зазначених вище рахунках;

2) ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, - караються позбавленням волі на строк від 3 до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією валютних цінностей, що знаходяться на зазначених вище рахунках.

Надаючи виняткового значення боротьбі із злочинами у сфері господарської діяльності - такими, як виготовлення, зберігання або збут підробленої іноземної валюти (ст. 199 КК України), контрабанда валюти (ст. 201 КК України), легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України), умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 і КК України), законодавець передбачив сувору кримінальну відповідальність порушників за ці дії з метою попередження загрози економічній безпеці держави та забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Правопорушення у сфері валютних відносин тягне за собою також застосування адміністративної відповідальності. У ст. 162 КУпАП передбачено, що незаконні скуповування, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу або як застави - тягнуть за собою попередження або накладення штрафу від 30 до 44 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією валютних цінностей.

До адміністративної відповідальності також притягаються особи, які здійснюють операції з купівлі-продажу іноземної валюти та посадові особи уповноважених банків за порушення порядку проведення розрахунків при здійсненні операцій купівлі-продажу іноземної валюти (частини 3 і 4 ст. 155 і КУпАП).

Порушення встановленого законом порядку проведення розрахунків під час здійснення операцій з купівлі-продажу іноземної валюти тягне за собою накладення штрафу на осіб, які здійснюють операції з купівлі-продажу іноземної валюти, від 3 до 6 неоподат-

ковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб уповноважених банків або суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють свою діяльність на підставі агентських угод з уповноваженими банками з операцій купівлі-продажу іноземної валюти - від 5 до 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені ч. 3 ст. 155^і КУпАП, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі самі порушення - тягнуть за собою накладення штрафу на осіб, які здійснюють операції з купівлі-продажу іноземної валюти, від 6 до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб уповноважених банків або суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють свою діяльність на підставі агентських угод з уповноваженими банками з операцій купівлі-продажу іноземної валюти,- від 10 до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Специфічним видом є фінансова відповідальність встановлена за порушення порядку виконання операцій з торгівлі-продажу іноземної валюти. Згідно зі ст. 23 Закону України від 1 червня 2000 р. «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» до суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють розрахунки за товари (послуги), а саме використання цінників та преїскурантів, що містять ціни і тарифи в іноземній валюті або в інших одиницях, які не є грошовою одиницею України, за рішенням відповідних органів державної податкової служби застосовуються фінансові санкції - штраф у розмірі одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян за кожний не виставлений або виставлений цінник на товар (меню, преїскурант або тариф на послугу) в іноземній валюті чи в інших одиницях.

До фінансових правопорушень уповноважених банків та суб'єктів підприємницької діяльності щодо виконання операцій з купівлі-продажу іноземної валюти належать:

- не проведення розрахункових операцій через реєстратор розрахункових операцій, нероздрукування розрахункового документа, що підтверджує виконання операції з купівлі-продажу іноземної валюти, або проведення операції на неповну суму коштів - штраф - 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- невідповідність даних розрахункових документів, що підтверджують здійснення операцій з купівлі-продажу іноземної

валюти, даним їх других примірників та/або даним фіскального звіту - штраф - 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- перевищення суми готівкових коштів або іноземної валюти на місці проведення операцій над сумою коштів, яка зазначена у фіскальному звіті,- штраф у п'ятикратному розмірі суми, на яку виявлено незбіг;

- застосування при здійсненні операцій з купівлі-продажу іноземної валюти реєстратора розрахункових операцій, в який внесено зміни в програмно-технічні засоби, що реалізують фіскальні функції,- штраф 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Важливу роль у правильному використанні валютних цінностей відіграє інститут матеріальної відповідальності працівників. Збитки, заподіяні підприємству, установі, організації працівниками, які виконують валютні операції і є винними у розкраданні, знищенні (псуванні), нестачі або наднормативних втратах відповідних валютних цінностей, якщо вони допущені внаслідок недбалості в роботі, порушень спеціальних правил, інструкцій, а також заборгованість працівників підприємству, установі, організації в разі неповернення в установлений строк авансу, виданого в іноземній валюті на службове відрядження, господарські потреби та в інших випадках нездачі іноземної валюти, одержаної під звіт, стягуються з працівників у сумі, еквівалентній потрібній сумі (вартості) зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за обмінним курсом НБУ на день виявлення завданих збитків або на день погашення працівниками заборгованості¹.

Серед порушень валютного законодавства найбільш поширеними є здійснення операцій з валютними цінностями без ліцензій НБУ. Важливе значення в цьому плані має прийняте в розвиток ст. 16 вищезазначеного Декрету Положення про валютний контроль, затверджене постановою Правління НБУ від 8 лютого 2000 р. № 49, яке визначає коло суб'єктів, різні види фінансової і господарсько-правової відповідальності за порушення валютного законодавства та порядок застосування санкцій. До резидентів, nere-

¹ Див.: Закон України від 6 червня 1995 р. «Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), нестачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей» // Голос України.- 1995 - 5. липня.

зидентів, винних у порушенні правил валютного регулювання, застосовуються такі фінансові санкції.

За здійснення банками або іншими фінансовими установами та національним оператором поштового зв'язку операцій з валютними цінностями, що передбачено п. 2 ст. 5 Декрету, без одержання генеральної ліцензії НБУ, тягне накладення штрафу в сумі, еквівалентній сумі (вартості) зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за офіційним курсом гривні, установленим НБУ на день здійснення таких операцій, з виключенням банку з Державного реєстру банків або без такого виключення.

За здійснення резидентами і нерезидентами операцій з валютними цінностями, що потребують одержання ліцензій НБУ, згідно з п. 4 ст. 5 Декрету, без одержання індивідуальної ліцензії НБУ, накладення штрафу в сумі, еквівалентній сумі зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за офіційним курсом гривні, установленим НБУ на день здійснення таких операцій.

За торгівлю іноземною валютою банками та іншими фінансовими установами та національним оператором поштового зв'язку без одержання ліцензії НБУ та (або) з порушенням порядку й умов торгівлі валютними цінностями на міжбанківському валютному ринку України, встановлених НБУ, передбачається накладення штрафу у сумі, еквівалентній сумі (вартості) зазначених валютних цінностей, перерахованій у валюту України за офіційним курсом гривні, установленим НБУ на день здійснення таких операцій, з виключенням банку з Державного реєстру банків або без такого виключення.

Невиконання уповноваженими банками зобов'язань щодо купівлі іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України за дорученням і за рахунок резидентів з метою забезпечення виконання зобов'язань резидентів, які випливають зі змісту абзаців 4, 5, 6 підпункту «а» п. 4 ст. 5 Декрету, а також за невиконання уповноваженими банками, фінансовими установами та національним оператором поштового зв'язку обов'язків, передбачених п. 2 ст. 13 Декрету тягне за собою позбавлення генеральної ліцензії НБУ на право здійснення валютних операцій або штраф у розмірі 25% від суми (вартості) іноземної валюти, що була зафіксована у дорученні резидента. Штраф сплачується у валюті України за офіційним курсом гривні, установленим НБУ на день

складання відповідного протоколу порушення валютного законодавства.

Нездійснення уповноваженими банками, іншими фінансовими установами та національним оператором поштового зв'язку функцій агента валютного контролю в частині запобігання проведенню резидентами і нерезидентами через ці установи незаконних валютних операцій тягне за собою позбавлення генеральної ліцензії НБУ на право здійснення валютних операцій або штраф у розмірі 25% від суми (вартості) валютних операцій, здійснених резидентами і нерезидентами через ці установи з порушенням чинного законодавства.

У разі використання в розрахунках іноземної валюти штраф сплачується у валюті України за офіційним курсом гривні, установленим НБУ на день складання відповідного протоколу про порушення валютного законодавства.

Нездійснення уповноваженими банками, іншими фінансовими установами та національним оператором поштового зв'язку функцій агента валютного контролю в частині інформування у випадках та в порядку, установлених законодавством, у тому числі нормативно-правовими актами НБУ, відповідних державних органів про порушення резидентами і нерезидентами законодавства, пов'язаного з проведенням ними валютних операцій, тягне за собою таку відповідальність:

порушення порядку інформування - накладення штрафу в розмірі 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

порушення строків інформування, яке не перевищує 10 днів,- накладення штрафу в розмірі 1 неоподаткованого мінімуму доходів громадян за кожний день порушення;

порушення строків інформування, яке становить від 11 до 30 днів,- накладення штрафу в розмірі 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

порушення строків інформування, яке становить понад 30 днів,— накладення штрафу в розмірі 1 відсотка від суми валютної операції, про яку уповноважений банк зобов'язаний був поінформувати відповідний державний орган, але не менше 20 і не більше 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

У разі притягнення уповноваженого банку до відповідальності за порушення вимог п. 2 ст. 13 Декрету розмір одного штрафу не може перевищувати 1% суми зареєстрованого статутного фонду.

Здійснення розрахунків між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту без участі уповноваженого банку або здійснення розрахунків між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту у валюті України без одержання індивідуальної ліцензії НБУ тягне за собою накладення штрафу на резидента в розмірі, еквівалентному сумі валютних цінностей, що використовувалися у розрахунках, перерахованій у валюту України за офіційним курсом гривні, установленим НБУ на день здійснення таких операцій (у розрахунках у валюті України - на суму таких розрахунків).

Якщо нерезиденти мають на території України представництва, яким відкрито рахунки типу «Н» або типу «П» у валюті України, то здійснення розрахунків у валюті України через ці рахунки між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту не потребує індивідуальної ліцензії НБУ. Використання іноземної валюти у зазначених розрахунках за участю таких представництв є використанням іноземної валюти як засобу платежу на території України і потребує індивідуальної ліцензії НБУ.

Невиконання резидентами вимог щодо порядку та строків декларування валютних цінностей та іншого майна тягне за собою таку відповідальність:

порушення строків декларування тягне накладення штрафу в розмірі 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за кожний звітний період. Порушення порядку декларування - накладення штрафу в розмірі 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушенням порядку декларування є подання недостовірної інформації або перекручення даних, що відображаються у відповідній декларації, якщо такі дії свідчать про приховування резидентами валютних цінностей та майна, що знаходяться за межами України.

Неподання або несвоєчасне подання резидентами України декларації (за відсутності валютних цінностей та майна за межами України) не тягне за собою застосування фінансових санкцій.

Несвоєчасне подання, приховування або перекручення встановленої НБУ звітності про валютні операції тягне за собою накладення штрафу в розмірі 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Одержання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів без реєстрації договорів тягне за собою накладення

штрафу на резидентів у сумі, еквівалентній 1% розміру одержаного кредиту чи позики і перерахованій у національну валюту України за офіційним курсом НБУ на день одержання кредиту, позики, з подальшою обов'язковою реєстрацією зазначених договорів. Штрафні санкції застосовуються в кожному випадку порушення. Суми цих штрафів надходять до Державного бюджету України.

Санкції, передбачені ст. 2 Указу Президента України від 27 червня 1999 р. № 734/99 «Про врегулювання порядку одержання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів та застосування штрафних санкцій за порушення валютного законодавства»¹, п. 2 ст. 16 Декрету застосовуються НБУ до банків та інших фінансово-кредитних установ, а органами державної податкової служби - до інших резидентів і нерезидентів України.

У разі виявлення порушень валютного законодавства з боку банків, інших фінансових установ або національним оператором поштового зв'язку уповноваженими працівниками НБУ складається протокол за формою згідно з додатком 1, який вручається керівникові (посадовій особі, яка виконує його обов'язки) банку або фінансової установи чи їх відокремленого структурного підрозділу, де безпосередньо здійснювалася відповідна перевірка. За кожним випадком порушення, що виявлені під час однієї перевірки, складається окремий протокол, до якого обов'язково додаються інші документи, які свідчать про факти порушень. Якщо під час реалізації одного договору було здійснено кілька однотипних порушень валютного законодавства, то допускається складання одного протоколу за умови, що загальна сума штрафу від цього не зміниться. Після складання протоколу уповноважені працівники НБУ зобов'язані запропонувати особі, якій вручено цей протокол, надати пояснення за кожним фактом порушення.

Підставами для застосування НБУ і його територіальними управліннями вищезазначених санкцій можуть бути:

- матеріали перевірок, що здійснюються уповноваженими працівниками центрального апарату та територіальних управлінь НБУ;
- матеріали перевірок, що здійснюються уповноваженими працівниками державних органів валютного контролю;
- матеріали перевірок, що здійснюються уповноваженими працівниками державних контрольних і правоохоронних органів, які не належить до органів валютного контролю.

¹ Урядовий кур'єр - 1999 - 1 липня.

Інші матеріали, які свідчать про факти порушення банками, іншими фінансовими установами або національним оператором поштового зв'язку валютного законодавства і щодо яких здійснюється перевірка цих фактів.

У разі виявлення державними органами валютного контролю та державними контрольними і правоохоронними органами порушень банками, іншими фінансовими установами або національним оператором поштового зв'язку валютного законодавства складається акт чи довідка про перевірку, які разом із копіями документів, що підтверджують факт порушення, надсилаються до територіальних управлінь НБУ за місцем проведення зазначених перевірок. Уповноважені працівники територіальних управлінь НБУ аналізують отримані матеріали та в разі наявності складу правопорушення здійснюють певні дії (складають протокол, який вручається керівникові банку).

У разі відсутності в комплекті матеріалів, що надходять до НБУ, документів, які підтверджують факт порушення, уповноважені працівники НБУ зобов'язані здійснити додаткову перевірку одержаної інформації на місці.

Матеріали про порушення валютного законодавства залежно від суми штрафу розглядають та приймають рішення про застосування санкцій різні посадові особи:

- до 10 тис. доларів США - начальники територіальних управлінь НБУ;
- до 50 тис. доларів США - директор Департаменту валютного контролю та ліцензування НБУ;
- до 100 тис. доларів США - Голова НБУ та його заступники.

Санкції у вигляді позбавлення ліцензії, виключення з Державного реєстру банків, застосування штрафу, що перевищує суму (вартість), еквівалентну 100 тис. доларів США, перераховану у валюту України за офіційним курсом гривні, установленим НБУ на день складання відповідного протоколу порушення валютного законодавства, застосовуються виключно на підставі постанови Правління НБУ.

Постанова про притягнення до відповідальності за порушення правил валютного законодавства складається за встановленою формою, підписується відповідною посадовою особою та надсилається територіальними управліннями НБУ порушнику, який протягом 5 днів після її отримання має перерахувати суму штрафу до Державного бюджету України.

У разі несплати порушником штрафу в зазначений строк сума штрафу підлягає стягненню органами державної виконавчої служби. Позовна заява про стягнення штрафу подається до місцевого господарського суду за місцем перебування порушника протягом 10 днів після закінчення строку для добровільної сплати штрафу.

В окремих випадках, з метою захисту інтересів клієнтів та забезпечення фінансової надійності комерційних банків, постановою Правління НБУ для уповноважених банків може бути встановлено інший строк сплати штрафів (а не 5 днів), але такий строк сплати штрафів не може перевищувати двох років. Зменшення розмірів сум штрафних санкцій є неприпустимим. Постанова про притягнення до відповідальності може бути оскаржена в судовому порядку.

Відповідачем в цьому разі виступає НБУ. Оскарження постанови не припиняє її виконання. Стосовно дій відповідальних посадових осіб НБУ про порушення ними валютного законодавства, то вони можуть бути оскаржені в Правління НБУ або в судовому порядку.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що означає поняття «валютне законодавство»?
2. Розкрийте суть валютного регулювання в державі.
3. Які особливості використання іноземної валюти в господарському обігу?
4. Яке призначення валютного фонду і де він створюється?
5. Які органи здійснюють валютне регулювання?
6. Що слід розуміти під валютними обмеженнями?
7. Який законодавчий акт встановлює режим здійснення валютних операцій на території України та визначає принципи валютного регулювання?
8. Які особливості здійснення валютних операцій резидентами і нерезидентами?
9. Які органи здійснюють валютний контроль на території України?
10. Яка відповідальність настає за порушення валютного законодавства?
11. Охарактеризуйте НБУ як головний орган валютного регулювання і валютного контролю.

§ 1. Суть банківського права розвинутих країн

В економічному розвитку будь-якої країни важливе місце займає банківська діяльність - основний елемент функціонування фінансової системи країни. Виступаючи важливим інструментом фінансово-кредитного механізму держави, банківська діяльність сприяє мобілізації та використанню коштів, здійсненню різноманітних банківських операцій, забезпечує виконання фінансових зоб'язань перед державою та іншими суб'єктами господарювання.

Проведення державою політики жорсткого регулювання банківської діяльності, створення чітко організованої банківської системи і належного порядку здійснення банківських операцій свідчить про специфічний характер банківської діяльності та важливу роль держави в регулюванні банківських правовідносин. *Банківська діяльність* - це передбачена законодавством система дій спеціальних суб'єктів, які здійснюються ними як учасниками Єдиної банківської системи, з приводу грошей, цінних паперів та валютних цінностей, які виконують функцію платежу, зберігання і товару (кредиту). За своїм змістом банківська діяльність складається із комплексу банківських операцій і угод, які здійснюються кредитними організаціями.

Виходячи з наведеного вище визначення банківської діяльності, можна стверджувати, що все, чим займаються банки, слід вважати банківською діяльністю, а всі правовідносини, які виникають у процесі організації та здійснення банківської діяльності з участю банків, слід розглядати як предмет банківського права.

Об'єкт регулювання з боку банківського права - специфічна група суспільних відносин, предметом якої є банківська діяльність. *Банківське право* - найважливіша галузь права в правовій системі будь-якої держави ринкового типу. Дослідження механізму правового регулювання банківської діяльності будь-якої країни має на меті ознайомлення з теоретичними і практичними аспектами правового забезпечення банківської діяльності в зарубіжних

країнах. Банківське право зарубіжних країн перебуває на різних щаблях розвитку. Предмет застосування, зміст і регламентація банківського права визначаються в країнах по-різному, а державні інститути конкретної країни зорієнтовані на регулятивний вплив на банківську систему.

У США при визначенні банківського права виходять з того, що «...банківське право - це дуже багатогранний термін. Він охоплює не тільки загальні принципи організації та діяльності банків, а й сукупність норм, що регулюють порядок здійснення фінансових та пов'язаних з ними послуг»¹.

Банківське право США - одна з найбільш містких та складних сфер господарського права, а банківська діяльність контролюється і регулюється більш ретельно, ніж будь-яка інша сфера економічної діяльності держави.

Французькі вчені вважають, що «банківське право Франції складається з правил, що закріплюють статус підприємств, які займаються «торгівлею грошами», і підприємств, що сприяють їх діяльності. Отже, це право професійне»².

К. Гавалда і Ж. Стуфле підкреслюють, що об'єктом банківського права є визначення правового положення банків, тобто організацій, які професійно, на постійній основі здійснюють банківські операції та правове регулювання самих банківських операцій. Пізніше вони сформулювали поняття кредитного права і розглядали банківське право як частину кредитного права.

Німецький вчений Р. Кольс відзначає, що «банківське право існує як публічне і приватне право... Публічне банківське право охоплює державний нагляд за банківською справою і його організацій... Приватне банківське право - це право банківських угод і договорів»³.

Російські юристи вважають, що банківське право становить собою сукупність норм, які регулюють правові відносини в галузі банківської діяльності, тобто встановлюють правове положення самих банків та інших кредитних організацій, що регулюють публічні відносини банків, а також приватноправові відносини банків з клієнтами⁴.

¹ Поллард А. М., Пассейк Ж. Г., Еллис К. Х., Дейли Ж. II. Банковское право США, - М.: Прогресс, 1992. - С. 5.

² Гавалда К., Стуфле Ж. Банковское право.-М.: Финстатинформ, 1996.-С. 9.

³ Rainer Kohls. Bankrecht München, 1994, § 1.

⁴ Олейник О. М. Основы банковского права. Курс лекций. - М.: Юрист, 1997.- С. 15; Братко А. Г. Банковское право (теория и практика).- М.: Приор, 2000.-С. 20-23.

Незважаючи на різні підходи у визначенні банківського права в зарубіжних країнах, суть банківського права залишається незмінною - це визначення правового статусу банків та здійснення ними на постійній, професійній основі банківських операцій.

Отже, банківське право в зарубіжних країнах - це найважливіша галузь права, що становить собою систему правових норм, які регулюють банківську діяльність, а саме порядок організації та функціонування банків і банківської системи конкретної держави, тобто публічні відносини банків, а також порядок здійснення ними банківських операцій, їхні приватно-правові відносини з клієнтами.

Банківське право в країнах з ринковою економікою виступає самостійною галуззю права. Самостійний характер цієї галузі проявляється в тому, що для неї характерні особливий об'єкт регулювання, специфічні суб'єкти та існування розгалуженого і повноцінного банківського законодавства. Об'єктом регулювання з боку банківського права тут виступає специфічна група суспільних відносин - банківські правовідносини, предметом яких є банківська діяльність. Банківські правовідносини різноманітні як за змістом, так і за своїм неоднорідним характером. Така неоднорідність банківських правовідносин визначається як змістом регулювання (розрахункових, кредитних, валютних відносин та ін.), так і насамперед наявністю суб'єктів, які беруть участь в цих відносинах (державна, центральні банки країн, комерційні банки, різноманітні спеціалізовані кредитно-фінансові установи тощо).

Неоднорідність суб'єктів банківського права в зарубіжних країнах призводить до виникнення неоднорідних за своєю природою банківських правовідносин, які, у свою чергу, зумовлені специфікою застосовуваних методів правового регулювання таких правовідносин, а саме - в поєднанні організаційних та майнових елементів. З одного боку, суб'єкти банківського права виконують організаційні функції. Наприклад, активно втручаються в економічне життя країни, приймаючи нормативні акти, що регулюють банківську діяльність, а кредитні організації, юридичні та фізичні особи зобов'язані дотримуватись банківського законодавства. З іншого боку, суб'єкти банківського права є безпосередніми учасниками майнових відносин; їхні відносини характеризуються рівністю їхнього правового статусу (у кредитних угодах або випуску емітентом цінних паперів).

Для банківського права зарубіжних країн характерним є розгалужений масив правових актів, що регулюють різні аспекти

банківської діяльності в країні. Причому серед джерел цієї галузі значне місце займають закони, які є основним регулятором банківських відносин, хоча деякі аспекти цих відносин можуть регламентуватися відомчими актами, судовими прецедентами.

Банківське право зарубіжних країн має комплексний характер. Ця галузь досить велика за обсягом і включає комплекс тісно пов'язаних між собою інститутів: правові основи організації та функціонування банківської системи країни, банківські операції, валютне регулювання, правове регулювання випуску та обігу цінних паперів, правові основи банківського аудиту та ін. Крім того, багатогранність банківської діяльності дає підставу включати до банківського права також норми інших галузей права, що належать до банківської діяльності (наприклад, правила здійснення грошових операцій, механізм примусового забезпечення банківських зобов'язань, питання акумуляції платежів і зборів тощо). Комплексним є і метод банківського права зарубіжних країн, а саме: поєднання цивільно-правового і публічно-правового методів¹.

Важливою тенденцією розвитку банківського права зарубіжних країн є інтернаціоналізація системи банківської діяльності.

Банківське право та банківські системи в різних країнах мають істотні відмінності, зумовлені специфікою історичних, економічних та політичних факторів. Водночас банківське право, банківські системи різних країн перебувають у постійній взаємодії, взаємозалежності, взаємного впливу (розширення мережі банків країни за кордоном і проникнення іноземних банків та їхніх дочірніх установ на територію інших країн, інтернаціоналізація банківського бізнесу, розвиток співробітництва країн щодо формування загальних стандартів банківського регулювання; формування єдиного ринку банківських послуг та ін.). Усе це закономірно впливає на правову систему будь-якої держави, в тому числі і грошово-кредитну систему.

Процеси трансформації структури і діяльності фінансового ринку, його ефективного функціонування зумовили глибокі зміни в банківському праві розвинутих країн, що сталися в кінці 60-х років ХХ ст. Насамперед мова йде про законодавчі реформи в банківській сфері в більшості країн з ринковою економікою. Процес дерегулювання і лібералізації банківського законодавства сприяв

¹ Див.: Тосуян Г. А., Викулин А. Ю., Экмалян А. М. Банковское право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под общ. ред. акад. Б. Н. Топорнина. - М.: Юрист, 1999-С. 121.

пом'якшенню або повній відміні обмежень і заборон на територіальну експансію банків, руйнуванню жорстких меж між різними видами фінансових інститутів, розвитку конкуренції в сфері кредитно-фінансового обслуговування і послабленню адміністративного контролю за діяльністю банків.

Особливого значення для розвитку банківського права зарубіжних країн набуває міжнародне та європейське співробітництво у сфері правового регулювання банківської діяльності. Початок міжнародного співробітництва у сфері банківського регулювання відноситься до 1975 р., коли було створено орган міжнародного співробітництва держав у сфері банківського регулювання - Базельський комітет з банківського нагляду, який нині включає представників центральних банків групи дванадцяти держав. Метою Базельського комітету було сформулювати однакові підходи до істотних питань банківського регулювання завдяки виробленню рекомендацій і обміну інформацією між органами банківського нагляду держав, що належать до вищезазначеного комітету. За час існування Базельський комітет виробив ряд документів (Конкордат 1975 р., Мінімальні стандарти з нагляду за міжнародними банківськими групами та їх транскордонними установами 1992 р. та ін.), які, не будучи формально юридичними актами, разом з тим містять у собі елементи юридичної обов'язковості.

У квітні 1997 р. Базельський комітет підготував документ «Базові принципи ефективного нагляду за банківською діяльністю», в якому сформульовано 25 принципів, що покладено в основу Європейського банківського законодавства і визначають засади організації ефективності банківського нагляду та регулювання в державах - членах ЄС.¹

Базельські принципи було розроблено країнами «великої десятки» за участю представників органів банківського нагляду з 15 країн, включаючи Росію та Швейцарію. Вони схвалені керівниками центральних банків країн «великої десятки» і органам банківського нагляду всіх країн запропоновано керуватися цими принципами. В основному вони містять стандартні вимоги, що вже застосовуються у розвинутих країнах, зокрема, вимоги щодо мінімального розміру банківського капіталу та його складових; перевірки органами нагляду грошової політики, оперативної звітності банку і ви-

¹ Документи Базельського комітету з банківського нагляду «Методологія основних принципів ефективного банківського нагляду», Вестник Банка России. - М., 2002, - № 23.

конуваних ними процедур, пов'язаних з наданням кредитів та інвестуванням капіталів, управлінням кредитним та інвестиційним портфелями; перевірки факту наявності у банку загальної політики управління ризиками.

В рамках Базельського комітету з банківського нагляду систематично здійснювалась розробка і прийняття документів, пов'язаних із банківською діяльністю, враховуючи процес євроінтеграції. Наприклад, у 1988 р. Базельський комітет прийняв угоду про достатність капіталу (Базельська угода I). У 2004 р. прийнято Базельську угоду II «Міжнародна конвергенція оцінки капіталу та стандартів капіталу: нові підходи». Поглиблення світової фінансово-економічної кризи змусило Базельський комітет 12 вересня 2010 року прийняти підсумковий документ, що стосується нових стандартів капіталу (Базельська угода III).

Країни прагнуть інкорпорувати вироблені Базельним комітетом принципи до свого національного банківського права. Україна також співробітничала з Європейським Союзом (далі - ЄС) у банківській сфері, про що свідчать укладені угоди про партнерство з ЄС, метою яких є адаптація банківського законодавства України до європейських стандартів.

Європейське співробітництво у сфері банківського регулювання розвивалося через інституційний механізм міждержавного характеру, основи якого було закладено в Римському договорі 1957 р. про створення Європейського Співтовариства (нині - ЄС). Останнім часом спостерігається підвищення ролі ЄС і Європейської Комісії, діяльність яких спрямовано на гармонізацію банківського права і практики своїх держав-членів, прийняття ними нормативних актів, що мають юридичну силу і обов'язковий характер. У ст. 100 Римського договору 1957 р. передбачено зближення законодавчих положень, приписів і адміністративних дій держав-членів, які прямо зачіпають створення і функціонування спільного ринку¹.

Універсальний рівень співробітництва ЄС передбачає об'єднання зусиль держав для коригування свого банківського законодавства з урахуванням вимог загальноєвропейського права (Римський договір 1957 р., Маастрихтський договір 1992 р.), а в майбутньому передбачається додержуватися вимог, пов'язаних з утворенням банківського ринку ЄС з єдиною валютою. З 1 січня 2002 р. євро у вигляді банкнот і монет стала законним засобом платежу і єдиною валютою у країнах Європейського валютного союзу.

¹ Документи Європейського Союзу - М., 1994 - Т.1.-С. 162.

Нині в ЄС провадиться активна робота зі створення Єдиної бази даних нормативних документів цього Союзу в банківській і фінансових сферах, координації банківського законодавства країн - членів ЄС. Отже, банківське право провідних зарубіжних країн багато в чому відображає процес інтернаціоналізації правового регулювання банківської діяльності, враховуючи розвиток міжнародних економічних відносин та інтеграцію фінансових ринків країн у ці процеси та необхідність мінімізації негативних наслідків світової фінансової кризи.

§ 2. Правова регламентація банківської діяльності в розвинутих країнах

Банківська діяльність у країнах з ринковою економікою набула свого правового виявлення в численних законодавчих і нормативних актах різної юридичної сили. Ці джерела банківського права надзвичайно різноманітні за змістом, формою і значенням у правовому регулюванні банківських правовідносин. З одного боку, основою банківського законодавства в зарубіжних країнах є система статутних законів, тобто таких, які визначають правове положення банків (центрального і комерційних банків), а з іншого, - це - група законів та нормативних актів, що регулюють різні аспекти банківської діяльності, встановлюючи режим здійснення банківських операцій на території тієї чи іншої держави.

Для банківського права зарубіжних країн характерним є використання широкого спектра різних за юридичною природою джерел, що визначається специфікою суб'єктів, об'єкта і методів банківського регулювання. Розглянемо основні джерела банківського права.

1. Національне банківське законодавство, що становить систему нормативних актів, норми яких регулюють банківські правовідносини. Це насамперед закони. Наприклад, у США діє розвинена система законодавчих актів, що характеризується ретельністю правової регламентації всіх сторін банківської діяльності. Це Закон про національну валюту (1863), Закон про діяльність національних банків (1864), Закон про Федеральний резерв (1913), Закон Єджа про міжнародні банківські операції (1919), Закон Макфеддена про діяльність іноземних банків (1927), закони про фінансову діяльність (1933, 1935), Закон про емісію цінних паперів (1933), Закон про кредитування власників житла (1933), Закон про банківські холдингові компанії (1956), закони про злиття банків (1960, 1966, 1994), Закон про вірогідну інформацію в кредитуванні

(1968). Закон про захист банків (1968), Закон про однакові кредитні можливості (1974), Закон про правильне погашення кредиту (1977), Закон про право на фінансову таємницю (1978), Закон про регулювання депозитних установ і контроль за грошовим обігом (1980), Закон Гарна - Сен - Жермена про депозитні інститути (1982), Закон про Федеральну резервну систему США (1995) та ін. Найбільшим за обсягом законодавчим актом, де значну частину статей присвячено регулюванню банківських угод, є Єдиний торговий Кодекс США (1962), який називають «кодексом банкірів».

Слід зазначити, що законодавство США, регулюючи банківську діяльність, протягом півстоліття залишалося незмінним, тобто характеризувалося стабільністю і консерватизмом правових актів. Лише в 70 і 80-х роках законодавчі органи США переглянули правові обмеження, послабили адміністративний контроль за банками і надали їм можливість ефективніше працювати в умовах жорсткої конкуренції. Деякі зміни банківського законодавства в плані його лібералізації були проведені і останніми роками. Для США характерна відсутність Єдиного банківського законодавства, правове регулювання банківської діяльності здійснюється як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Кожний штат вправі регулювати банківську діяльність за своїми власними законами, і це знаходить відображення в банківському законодавстві країни.

Порівняно із законодавством США банківське законодавство Німеччини завжди відзначалося лібералізацією правового регулювання в цій сфері. Серед банківських законів можна назвати Закон про Німецький Федеральний банк (в редакції від 16.07.1994 р.), Закон про банки Федеральної республіки Німеччини (1957), Закон про кредитну справу (1993), Закон про Німецький кооперативний банк (1975), Закон про Німецький компенсаційний банк, Закон про ощадні каси, Закон про іпотечні банки (1990).

В інших європейських країнах також діють закони, що визначають правове положення банків, наприклад, у Франції - закони «Про Статут банку Франції» (1993), «Про діяльність і контроль за діяльністю кредитних установ» (1993). У Великобританії діють Закон про націоналізацію (1946), закони про банківську діяльність (1979, 1987) та Закон про Банк Англії (1998), а правове положення банків, що діють у формі торгових товариств, регулюється законодавством про торгові товариства. У Швейцарії діяльність банків, їх регулювання і контроль визначаються відповідно до Федерального банківського закону про банки і ощадні каси (від 08.11.1934 р.) та Закону «Про Швейцарський Національний банк» (2003 р.).

Законодавчу основу сучасної банківської системи Росії було створено в 1990 р. з прийняттям законів «Про Центральний банк Російської Федерації» та «Про банки і банківську діяльність». Федеральний Закон «Про Центральний банк Російської Федерації» від 27 червня 2002 р. передбачає більш чіткий і детальний опис функцій головного банку країни, надає право Центральному банку Росії видання нормативних актів, обов'язкових для виконання всіма юридичними і фізичними особами та органами державної влади. Федеральний Закон «Про банки і банківську діяльність» (2006 р.) визначає три основні принципи: лібералізація ведення банківської діяльності, посилення заходів щодо забезпечення сталості банківської системи Росії, наближення положень закону до норм прямої дії.

На відміну від розвинутих країн Європи та США, де діє розгалужена система законів, в Японії незначна кількість законодавчих актів регламентує банківську діяльність (в 1997 р. парламентом Японії прийнято пакет законів щодо реформи банківської системи та нову редакцію Закону про банк Японії). В Японії банки у своїй діяльності керуються усними розпорядженнями Міністерства фінансів, які не мають сили законів, однак банки повинні їх виконувати.

Важливе місце в ієрархії джерел банківського права займають комерційні (торгові) кодекси провідних зарубіжних країн (Німеччини, США, Франції, Росії, Швейцарії, Японії), в яких містяться норми, присвячені деяким аспектам регулювання банківської діяльності.

Так, у Цивільному кодексі Російської Федерації є значна кількість статей (кредит, банківський вклад, банківський рахунок, розрахунки, зберігання цінностей в банку, банківська таємниця тощо), які регулюють банківські правовідносини. У Французькому Комерційному кодексі та Німецькому торговому уложенні містяться норми, що стосуються банківських операцій.

Джерелами правового регулювання банківської діяльності в зарубіжних країнах іноді виступають нормативні акти, що видаються главами держав і органами виконавчої влади (постанови уряду, акти фінансових органів). У Росії, наприклад, укази Президента Російської Федерації регулювали питання валютних відносин. Актами уряду часто вводяться валютні обмеження. Так, в 1971 р. у Швейцарії було прийнято акт, який надав уряду можливість вживати заходів щодо захисту валютної системи країни без консультацій з парламентом.

Значний за обсягом блок банківського законодавства становлять положення, інструкції, правила, що видаються банками, а також численні формуляри, які використовуються в банківській практиці для оформлення банківських угод, акти локального регу-

лювання (наприклад, статuti банків та їх асоціацій), правила обслуговування клієнтів, про служби банку.

Як приклад можна назвати Кодекс добросовісної банківської практики, прийнятий Британською банківською асоціацією, Кодекс банківської діяльності Асоціації комерційних банків Санкт-Петербурга, які відіграють важливу роль в регламентуванні відносин банків з клієнтами, в регулюванні діяльності банківських установ. Істотне значення для банківського права становлять правові звичаї та звичаї ділового обороту.

2. Міжнародні конвенції та договори в сфері банківського права, що ратифіковані парламентами країн, також належать до джерел банківського права. Наприклад, Женевські вексельні конвенції 1930 р. (Про Єдиний вексельний закон), Женевські чекові конвенції 1931 р. (Про Єдиний закон про чеки), Оттавська конвенція УНІДРУА 1988 р. (Про міжнародний факторинг), Маастрихтський договір 1992 р., Амстердамський договір 1997 р., Сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) (Міжнародний договір від 24 вересня 2003 р.).

3. Міжнародні звичаї, що сформувалися в міжбанківській практиці і стають об'єктами міжнародної уніфікації в рамках Міжнародної торгової палати (МТП), є актами неофіційної кодифікації міжнародних звичаїв. У банківському праві до них можна віднести Уніфіковані правила МТП з інкасо в редакції 1995 р., Уніфіковані правила МТП для документарних акредитивів у редакції 1993 р., Уніфіковані правила МТП за договірними гарантіями в редакції 1978 р.

У сфері міжнародної банківської діяльності важливе місце посідають міжнародні банківські стандарти, які розробляє Міжнародна організація стандартизації (ISO). Стандарти становлять сукупність технічних вимог до оформлення банківських документів, додержання яких має правове значення, оскільки їх використовують у міжнародній банківській практиці.

4. У країнах, що належать до англосаксонської правової системи (Великобританія, США, Канада та ін.), де діє прецедентне право, важливу роль у правовій регламентації банківської діяльності відіграє судова та арбітражна практика, тобто рішення судових органів і арбітражів з конкретних справ за участю банків, а також прецеденти, створені Судом ЄС.

5. Важливим елементом правового регулювання банківської діяльності в різних країнах є нормативно-правові акти міжнародних організацій, що застосовуються на території їх держав-учасників. Так, з утворенням Міжнародного валютного фонду (МВФ) 1944 р-

Міжнародної валютно-кредитної організації, що має статус спеціалізованої установи ООН, найважливім джерелом правового регулювання банківської діяльності, особливо центральних емісійних банків, став статут МВФ - документ міжнародно-правового характеру. Статут МВФ виконує важливу роль в розвитку міжнародної торгівлі і валютного співробітництва шляхом встановлення норм регулювання валютних курсів і контролю за їх додержанням, регулюванням порядку здійснення системи платежів при укладанні міжнародних валютних угод, міжбанківських угод про порядок ведення розрахунків та інших питань. Прикладом Європейського Співробітництва в сфері банківського регулювання є ЄС і Європейська Комісія, що наділені правом прийняття нормативних актів, які мають юридично обов'язковий характер для держав - членів ЄС. Сукупність таких актів (регламенти, рішення, директиви, що регулюють банківську діяльність у рамках ЄС) одержала назву Європейського банківського законодавства. До таких банківських директив слід віднести: Директиву ЄС від 12 грудня 1977 р. «Про Координацію законів, правил і адміністративних положень, що регулюють організацію і ведення бізнесу кредитних організацій», Директиву ЄС від 17 квітня 1989 р. «Про власні кошти кредитних організацій», Директиву ЄС від 30 травня 1994 р. «Про схеми щодо захисту внесків у кредитних організаціях», Директиву ЄС від 29 червня 1995 р. «Про поліпшення нагляду за кредитними організаціями», Директиву ЄС від 14 червня 2006 р. «Про заснування та подальшої діяльності кредитних установ» та ін.

Важлива роль в цьому плані також належить Європейському центральному банку, який приймає нормативні документи, як-от: «Роль Євросистеми у сфері контролю за платіжними системами» (червень 2000 р.), «Стандарти контролю за системами роздрібних розрахунків в євро» (червень 2001 р.), «Досягнення безпеки в системі розрахунків електронними грошима» (травень 2003. р.) та інші, якими встановлено базові правові принципи контролю за платіжними системами країн єврозони та основні функції центрального банку в сфері контролю за ними.

Підводячи підсумки розгляду питання про джерела банківського права в зарубіжних країнах, можна дійти таких висновків:

- 1) у провідних зарубіжних країнах склалася і розвивається розгалужена система банківського законодавства, яка складається з правових норм, що традиційно належать до норм публічного і приватного права;

2) у банківському законодавстві зарубіжних країн слід виділити дві великі групи правових норм: а) норми, що забезпечують стратегічне регулювання банківської діяльності, які мають стабільний і тривалий характер; б) норми, що забезпечують оперативне регулювання і містяться, як правило, в підзаконних нормативних актах;

3) для національних систем банківського права характерним є включення не тільки джерел внутрішнього державного права, а й джерел міжнародного права: міжнародних договорів, міжнародних звичаїв. Важливим моментом, що характеризує банківське законодавство зарубіжних країн, є тенденція до його зближення та уніфікації, особливо після створення ЄС і формування Національного європейського права.

Таким чином, правова регламентація банківської діяльності в зарубіжних країнах характеризується безліччю та розмаїттям різних за юридичною природою джерел банківського права, високо-розвиненою системою нормативних актів про банки і банківську діяльність, ретельністю їх правової регламентації та проникненням іноземних елементів в національне банківське законодавство.

§ 3. Організація і функціонування банківських систем розвинутих країн

Банківська система як складова частина фінансової системи будь-якої держави відіграє вирішальну роль в економічному розвитку країни, виступає головним механізмом фінансово-кредитних відносин в державі.

Для сучасної практики характерне використання різних моделей організації і функціонування банківських систем зарубіжних країн. Банківські системи різних країн, їх організаційна структура та правове регулювання залежать від багатьох чинників, до числа яких поряд з історичними, політичними та національними традиціями, слід також віднести рівень розвитку товарно-грошових відносин в країні, загальний економічний розвиток, фінансову кризу, засоби регулювання грошового обігу та ін.

У сучасних умовах практично у всіх країнах з ринковою економікою створено і активно розвиваються дворівневі банківські системи, де на першому рівні функціонує центральний банк країни, який здійснює емісійну, нормотворчу, наглядову та інші види діяльності; на другому - діють комерційні банки, які займаються акумуляцією коштів компаній і підприємств, здійснюють різноманітні банківські операції.

Вважається, що в деяких країнах функціонують трирівневі банківські системи, які передбачають включення в ці системи також кредитних інститутів небанківського типу (наприклад, фінансових і страхових компаній, інвестиційних фондів та ін.). До таких банківських систем належать системи Швейцарії, Японії. Слід зазначити, що до кредитно-банківської системи Німеччини, Франції, США, крім банків, належать також різні кредитні установи - Федеральне відомство фінансового нагляду (Німеччина); Комітети з банківської регламентації і з кредитних установ, а також Банківська комісія (Франція), Рада керуючих Федеральної Резервної системи, Федеральний комітет відкритого ринку, Управління контролера грошового обігу і Федеральна корпорація страхування депозитів (США).

Особливістю є й те, що в США переважають приватні кредитно-фінансові інститути (акціонерні), а в країнах Західної Європи і Японії поряд з приватними значне місце займають напівдержавні, державні і кооперативні кредитно-фінансові установи.

У світовій банківській практиці банківські системи розрізняють також за характером здійснюваних послуг, сутністю банківських операцій, пов'язаних із широким впровадженням електронно-обчислювальної техніки і оргтехніки в банківську сферу. Так, європейські банки здійснюють іпотечні операції, широко використовуючи заставні. У США небанківські кредитні інститути мають такі самі юридичні права, що і банки. У Великобританії кредитні інститути (небанківські установи) мають певні обмеження в банківській діяльності.

Специфіка побудови банківської системи проявляється і в тому, що в окремих країнах Європи (Німеччині, Франції, Австрії, Італії) не існує чіткого розмежування між комерційними та інвестиційними банками, що визначається положенням останніх на ринку цінних паперів. У Німеччині, наприклад, банки поєднують короткотермінові, депозитно-позикові і довготермінові інвестиційні операції. У США кредитні та інвестиційні банківські операції чітко розмежовано. Інвестиційні банки спеціалізуються на операціях з державними і корпоративними цінними паперами. У Великобританії функції комерційних та інвестиційних банків також чітко розділено. Інвестиційні банки мають право звертатися до Банку Англії за централізованими кредитами і працюють із залученими коштами комерційних банків.

Світова практика виробила два принципи побудови комерційних банків:

- принцип сегментування, коли банківська діяльність обмежена певним видом операцій чи сектором грошового ринку;

- принцип універсальності, коли будь-які обмеження на діяльність банків на грошовому ринку знімаються.

Принцип сегментування чітко простежується в банківському законодавстві США та Японії, де банкам, по суті, заборонено здійснювати операції з нерухомістю, страхові операції тощо. У більшості країн Західної Європи такі обмеження знято і банки другого рівня можуть надавати будь-які фінансові послуги на грошовому ринку.

У світовій практиці існують різні підходи до організації банківського нагляду. Звідси виділяють три групи країн, які відрізняються місцем і роллю центрального банку в управлінні та способом побудови наглядових структур в державі.

Перша група - це країни, в яких контрольні функції здійснює центральний банк (Австралія, Ісландія, Італія, Іспанія, Португалія).

Друга група - це країни, в яких контрольні функції виконує не центральний банк, а інші органи - Міністерство фінансів (Австрія, Данія, Канада, Норвегія, Швеція, Фінляндія).

Третя група - це країни, в яких контрольні функції здійснює центральний банк спільно з іншими органами: Швейцарія - Національний банк, Федеральна Банківська комісія, Швейцарська банківська асоціація; Франція - Банк де Франс спільно з Банківською комісією; Німеччина - Німецький Федеральний банк спільно з Федеральним відомством фінансового нагляду, США - Федеральна Резервна система спільно з Міністерством фінансів, Казначейством США через Управління Контролера грошового обігу і незалежним агентством - Федеральною корпорацією страхування депозитів.

Однак будь-які органи, що здійснюють контроль за банківською діяльністю, у розвинутих країнах наділені достатньо широкими повноваженнями: вони мають право вимагати від кредитної організації необхідну інформацію про її діяльність, перевіряти її документацію і звітність, вимагати відповідей на поставлені питання, регламентувати роботу кредитних організацій, приймати на законних підставах рішення з різних аспектів діяльності банків, застосовувати заходи впливу, у тому числі закриття банків.

У практиці зарубіжних країн центральні банки відрізняються не тільки правовим статусом та їх роллю в кредитній системі держави, вони також дуже різноманітні за правовими формами, власністю на капітал, ступенем незалежності від виконавчої влади тощо.

Здебільшого центральні банки є державними, капітал яких належить державі (Великобританія, Франція, Німеччина, Канада, Росія та ін.); бувають акціонерні центральні банки (США, Італія); деякі центральні банки мають змішану форму власності (Австрія,

Бельгія, Японія), коли частина капіталу належить державі, а частина перебуває в руках юридичних і фізичних осіб. Так, наприклад, 50% статутного капіталу Австрійського національного банку належить державі, а решта - комерційним банкам, страховим компаніям та іншим організаціям.

Важливе значення для забезпечення стабільності економічного розвитку держави має ступінь незалежності центрального банку від виконавчої влади. В різних країнах такий ступінь незалежності різний. Найбільш незалежні від державних органів центральні банки Канади, Німеччини та Швейцарії.

У законодавстві цих країн відсутні норми, які дозволяють уряду втручатися в грошово-кредитну політику, що проводиться центральним банком. Певною самостійністю користуються банки, які за законом підзвітні законодавчим органам (США, Нідерланди, Японія). У законодавстві Японії чітко передбачено право державних органів скасовувати рішення центрального банку. Найбільш залежним від виконавчих органів вважається центральний банк Італії, де в законодавстві закріплено право уряду на втручання в діяльність цього банку. Повністю залежать від уряду центральні банки Греції, Португалії.

Відповідно до Маастрихтських угод держави - члени ЄС зобов'язані привести свої закони про центральні банки до єдиного знаменника: **центральні банки повинні бути виведені з-під контролю виконавчої влади**. Першою це завдання вирішила Франція. Після прийняття 4 серпня 1993 р. Закону Франції «Про Статут Банку Франції» центральна банківська установа країни одержала повну незалежність від уряду у виконанні своїх функцій щодо здійснення монетарної політики.

Статут Європейського центрального банку (ЄЦБ) передбачає, що Банк не може отримувати ніяких інструкцій від політичних органів Європейського Союзу і національних урядів, а уряди країн не повинні порушувати принципову незалежність Європейського центрального банку. Аналогічні вимоги взаємовідносин центральних банків країн з виконавчими органами державної влади були внесені у статутні закони про статус центральних банків ЄС. Економічна незалежність центрального банку є обов'язковою умовою, що свідчить про його самостійність у визначенні та реалізації грошово-кредитної політики, спрямованої на забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Принципове значення має також чітке розмежування державою фінансової і банківської систем країни, тобто мова йде про обме-

ження можливостей уряду країни користуватися коштами центрального банку. В багатьох країнах пряме кредитування держави, тобто надання банківської позики для покриття бюджетного дефіциту практично відсутнє (США, Японія, Канада, Великобританія, Швеція, Швейцарія) або законодавчо обмежене (Німеччина, Нідерланди, Франція). Основними кредиторами держави виступають не центральні банки, а комерційні банки та інші фінансово-кредитні установи, компанії, населення.

Таким чином, незважаючи на різноманітність і специфічність банківських систем зарубіжних країн, вони не функціонують ізольовано одна від одної, а, навпаки, перебувають в постійних взаємозалежності і взаємозв'язку. Розвиток світової економіки та міжнародних економічних відносин, світова фінансова криза, формування транскордонного ринку банківських послуг зумовили потребу в міжнародному співробітництві в галузі правового регулювання банківської діяльності і, зокрема, в регламентації функціонування банківських систем, зважаючи на інтернаціоналізацію системи банківської діяльності, наявність в національних банківських системах «іноземного елемента».

Докладніше розглянемо структуру і функції банківських систем провідних зарубіжних країн.

Великобританія. Банківська система Великобританії є однією з найстаріших і найрозвинутіших у світі. Вона характеризується високим ступенем концентрації та спеціалізації капіталу, добре розвинутою банківською інфраструктурою, тісним зв'язком з міжнародним ринком позикових капіталів та орієнтацією на обслуговування міжнародних економічних відносин (див. рис. 3 на с. 312).

Банківська система Великобританії є дворівневою і включає: Банк Англії - центральний банк країни, який є головною ланкою банківської системи, а також:

- а) депозитні, кредитні, торговельні та іноземні банки, кожний з яких має визначену спеціалізацію та специфічні ознаки;
- б) фінансово-кредитні установи небанківського типу, до складу яких належать страхові компанії, інвестиційні фонди, фінансові компанії, кредитні, будівельні кооперативи і будівельні товариства, пенсійні фонди, довірчі пайові фонди, ощадні інститути та ін.

Банківську систему Великобританії очолює Банк Англії, який було засновано актом парламенту як акціонерну компанію в 1694 р., а в 1946 р. його було націоналізовано.

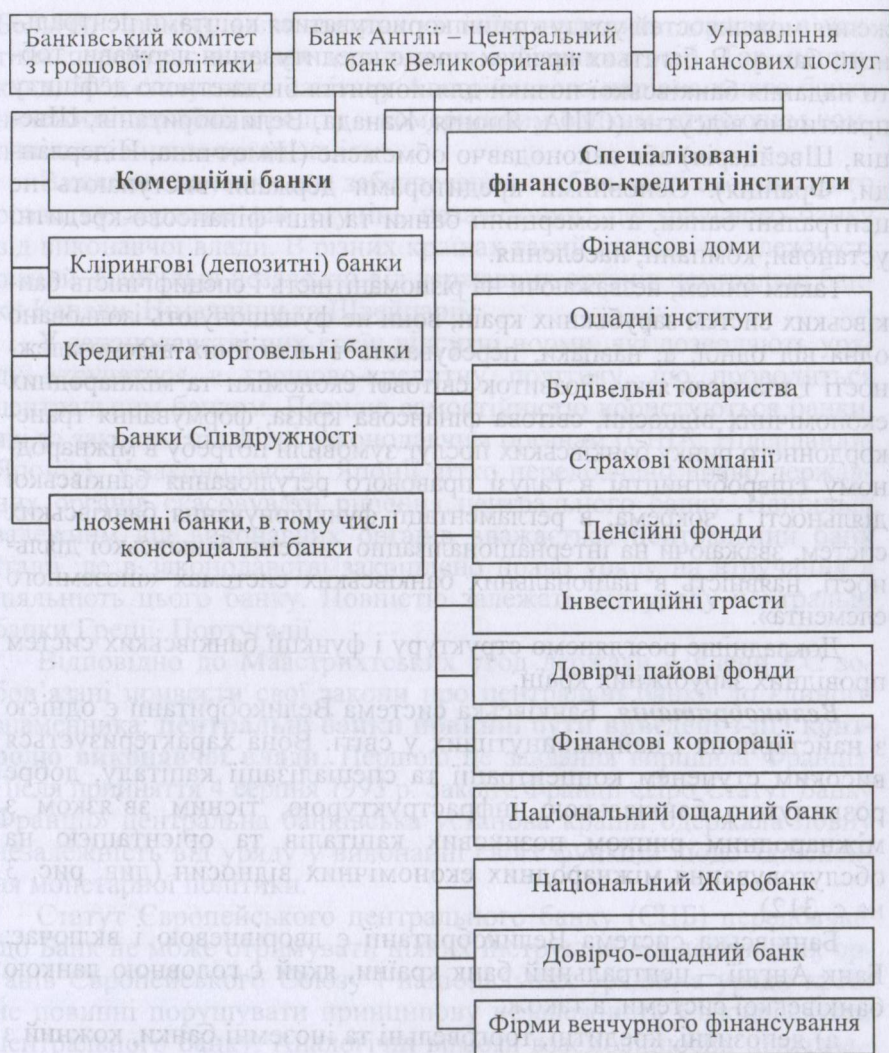

Рис. 3. Структура банківської системи Великобританії

Нині Банк Англії виконує всі функції центрального банку і відіграє важливу роль у регулюванні грошово-кредитної та валютної сфери, в управлінні державним боргом.

Згідно із законами про банківську діяльність (1979 і 1987) Банк Англії володіє правом надання статусу банку різним фінансовим

корпораціям, має право анулювати цей статус у діючих банків. Банк Англії є емісійно-касовим центром країни, який наділено правом емісії банкнот. Банк Англії має право надавати комерційним банкам рекомендації та директиви, узгоджені з Міністерством фінансів. Крім того, він може вимагати від комерційних банківських організацій надання необхідної інформації з метою перевірки їх діяльності.

Банк Англії керує рахунками казначейства, видає касові кредити і займається розміщенням державних цінних паперів. Відповідно до законодавства державне казначейство формально має право надавати розпорядження Банку Англії, однак фактично ніколи це право не використовує. На практиці Банк Англії працює в тісному контакті з казначейством. У 1998 р. законодавчо закріплено незалежність Банку Англії, наданням йому «оперативної незалежності» від уряду.

Відповідно до Закону «Про Банк Англії» (1998) Банк Англії є незалежним від уряду, має право самостійно визначати грошову політику країни, однак уряд залишив за собою право пильно контролювати центральний банк, який повинен доповідати про свою діяльність комітету казначейства від Палати Громад.

Банк Англії має вирішальний вплив на стабільність національної валюти, забезпечує сталість фінансової системи, зокрема банківських установ, розрахункового механізму, здійснює регулювання і контроль грошово-кредитної сфери, що загалом визначає ефективність функціонування економіки країни. Банк Англії має право надавати кредити уряду для покриття касового дефіциту державного бюджету.

Важливим нововведенням в банківській системі Великобританії є створення спеціального регулятивно наглядового органу - управління фінансових послуг (FSA), на яке покладено функції нагляду за діяльністю фінансових посередників грошового ринку, включаючи й банки.

Важливе місце в банківській системі Великобританії займають комерційні банки. Здійснюючи свою діяльність, банки розміщують 0,35% суми всіх своїх депозитів на рахунок в Банку Англії. Створення банку також передбачає наявність мінімального розміру первісного капіталу не менше ніж 5 млн фунтів стерлінгів і не менше ніж 1 млн фунтів стерлінгів для інших кредитно-фінансових інститутів.

Нині в країні функціонують такі види комерційних банків.

Депозитні банки, які приймають вклади і видають короткотермінові позики під заставу надійних цінних паперів. До цих банків належать також найбільші банківські монополії - клірингові банки, що домінують в депозитно-позикових операціях усередині країни. Клірингові банки - це банки «великої четвірки» - «Нешнл Вестмінстер бенк», «Ллойдс бенк», «Мідленд бснк» і «Барклейз бенк». Клірингові банки уклали між собою угоду про залік взаємних вимог і активно працюють у системі заліку платіжних документів та цінних паперів, що здійснюються через Лондонську розрахункову палату. Депозитні банки є основою банківської системи Великобританії, вони мають близько 15 тис. відділень і належать до числа універсальних, що надають своїм клієнтам широкий вибір банківських операцій та послуг.

Торговельні банки діють у сфері зовнішньої торгівлі і займаються міжнародними кредитно-фінансовими операціями. Торговельні банки поєднують депозитно-позикові операції для обмеженої кількості клієнтів з емісійно-засновницькою діяльністю, а також консультаційними послугами корпораціям. Вони організують консорціуми, керують портфелями цінних паперів, виступають посередниками в операціях злиття і поглинання компаній, відіграють важливу роль на валютному ринку і ринку золота. До торговельних банків належать два найкрупніших та найстаріших банки - «Ротшильд» і «Самуель Монтегю», які є активними учасниками ринку золота.

Іноземні банки - це найчисленніша група банківських установ, створених на території Великобританії, капітал яких належить іншим країнам; їх налічується приблизно 800. Іноземні банки спеціалізуються на операціях на євrorинку, кредитують іноземні та транснаціональні компанії, фінансують зовнішню торгівлю, консультують компанії з питань іноземних інвестицій тощо.

Банки Співдружності - офіційна назва колишніх британських колоніальних банків. Штаб-квартири їх розташовані у Великобританії, а діють вони у країнах ЄС. У складі провідних клірингових банків ці установи виконують функції спеціальних міжнародних підрозділів.

Національний ощадний банк засновано у 1861 р., і є одним із найбільших ощадних установ світу, акумулює заощадження населення через мережу поштових відділень. Банк проводить два види рахунків - звичайні та інвестиційні. Він очолює роботу довірчих ощадних банків, в яких відкриваються вищезазначені рахунки. Залучені кошти розміщуються в державні цінні папери.

Особливим банківським статусом наділені два найбільших банки країни: Національний ощадний банк і **Національний Жиробанк**, що здійснюють послуги, якими користуються тільки державні відомства і місцеві органи влади при розрахунках з населенням. Національний ощадний банк виконує всі основні операції комерційних банків, а Національний Жиробанк є державним підприємством, створеним для розрахунків через поштові відділення, і є конкурентом для комерційних банків.

До другого рівня банківської системи Великобританії також належать **спеціальні фінансово-кредитні установи**, а саме: облікові (дисконтні) доми, які в 1997 р. об'єдналися в Лондонську асоціацію облікового ринку, виконують операції з дисконтом векселів на грошовому ринку, займаються продажем і купівлею короткотермінових державних облігацій, зобов'язань муніципалітетів, строкових депозитів і депозитних сертифікатів.

Фінансові доми спеціалізуються на кредитуванні, продажу в розстрочку споживчих товарів і деяких видів промислового обладнання. Ресурси фінансових домів формуються за рахунок короткотермінових депозитів. Ці установи акумулюють кошти промислових і торгових фірм, банків, населення. Останнім часом фінансові доми почали активно займатися лізинговими операціями.

Ощадні інститути в минулому виконували функції ощадних кас і традиційно акумулювали невеликі заощадження населення. У 1986 році довірчі ощадні каси було об'єднано в єдиний акціонерний Довірчо-ощадний банк, відомий як TSB Group, що за масштабами діяльності і капіталу поступається тільки банкам «великої четвірки» - кліринговим банкам і виконує всі основні функції комерційних банків, акумулює заощадження населення через мережу поштових відділень.

Будівельні товариства - акумулюють найбільшу частину заощаджень населення. Ресурси будівельних товариств вкладаються переважно в довготермінове кредитування будівництва або купівлю житлових будинків, у цінні папери. Нині серед будівельних товариств відбувається процес централізації, вони почали займатися багатьма банківськими операціями, торгівлею нерухомості.

Страхові компанії та пенсійні фонди, крім своєї професійної спеціалізації - страхування і приватного пенсійного забезпечення, спрямовують акумульований позиковий капітал у довготермінові інвестиції. Зазначені установи створюються як державними корпораціями, так і приватними фірмами, і акумулюють досить великі

кошти. Сьогодні вони становлять самостійну ланку кредитної системи, розвиток якої заохочує уряд.

Інвестиційні трасти займаються виключно операціями з цінними паперами, їх капітал створюється у результаті акумулювання коштів приватних інвесторів за допомогою емісії акцій і облігацій. Сформований ними капітал вкладається у цінні папери інших компаній.

Довірчі пайові фонди, як і інвестиційні трасти, акумулюють грошовий капітал і вкладають його в цінні папери. Однак на відміну від інвестиційних трастів пайовики в будь-який час можуть продати свій пай провідній компанії, у зв'язку з чим капітал пайових фондів може змінюватися.

Фірми венчурного фінансування - спеціалізовані установи, що здійснюють операції на грошовому ринку, пов'язані з придбанням участі та кредитуванням нових компаній.

У банківській системі Великобританії важлива роль належить Фонду захисту депозитів, до якого всі кредитні установи зобов'язані робити відрахування. У разі банкрутства кредитної установи Фонд захисту депозитів виплачує його вкладникам певне страхове відшкодування. Наявність в банківській системі Великобританії кредитних установ небанківського типу, функціонування клірингових, торговельних та консорціальних банків, а також ліцензійних організацій, що приймають депозити, відсутність антимонопольного законодавства, робить британську банківську систему унікальною.

Німеччина. Важливими чинниками економічної ефективності німецької банківської системи є сталість грошової та валютної систем держави, досконалість і ліберальність банківського законодавства, функціонування універсально діючих кредитних установ.

Кредитно-банківська система Німеччини має дворівневу будову (див. рис. 4 на с. 317): **верхній рівень** - Німецький Федеральний банк і Федеральне відомство фінансового нагляду; **нижній рівень** - система комерційних банків та спеціалізованих кредитних установ, кількість яких - 4 тис., а кількість їх відділень в країні - майже 45 тис. Німецький Федеральний банк («Дойче Бундесбанк») має центральне правління у Франкфурті-на-Майні, дев'ять земельних центральних банків як головних управлінь і 180 головних відділень і філій. Центральний банк виступає безпосередньо як федеральна юридична особа публічного права і на 100% належить федерації. Компетенція і завдання центрального банку країни

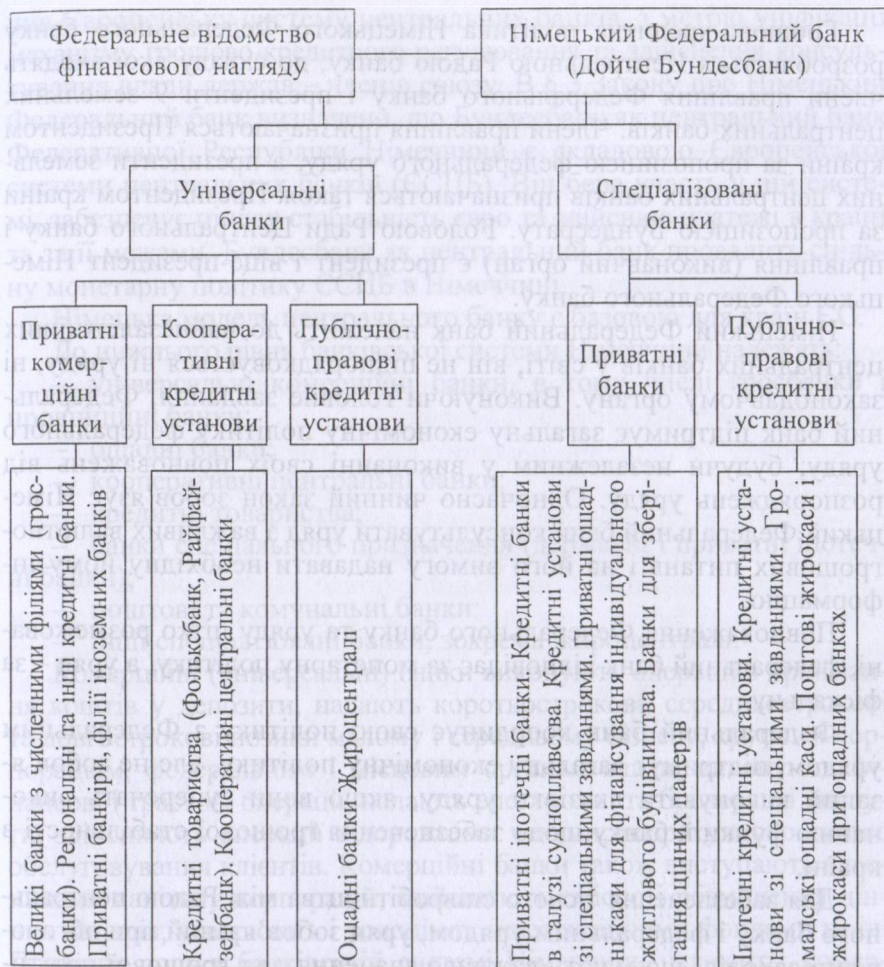

Рис. 4. Структура банківської системи Німеччини

визначаються Законом про Німецький Федеральний банк в редакції від 16 липня 1994 р. Відповідно до зазначеного закону завданнями Німецького Федерального банку є регулювання за допомогою валютно-грошових інструментів грошового обігу і кредитне забезпечення господарства з метою збереження стабільності валюти, а також турбота про банківське виконання системи розрахунків у країні та з іншими державами.

Грошово-кредитна політика Німецького Федерального банку розробляється Центральною Радою банку, до складу якої входять члени правління Федерального банку і президенти 9 земельних центральних банків. Члени правління призначаються Президентом країни за пропозицією федерального уряду, а президенти земельних центральних банків призначаються також Президентом країни за пропозицією Бундесрату. Головою Ради Центрального банку і правління (виконавчий орган) є президент і віце-президент Німецького Федерального банку.

Німецький Федеральний банк належить до найнезалежніших центральних банків у світі, він не підпорядковується ні уряду, ні законодавчому органу. Виконуючи головне завдання, Федеральний банк підтримує загальну економічну політику федерального уряду, будучи незалежним у виконанні своїх повноважень від розпоряджень уряду. Одночасно чинний закон зобов'язує Німецький Федеральний банк консультувати уряд з важливих валютно-грошових питань і на його вимогу надавати необхідну йому інформацію.

Повноваження Федерального банку та уряду чітко розмежовані, федеральний банк відповідає за монетарну політику, а уряд - за фіскальну.

Федеральний банк координує свою політику з Федеральним урядом, підтримує загальну економічну політику, але не зобов'язаний виконувати вказівки уряду, якщо вони суперечать виконанню функцій банку щодо забезпечення грошової стабільності в країні.

Для забезпечення тісного співробітництва між Радою центрального банку і федеральним урядом, уряд зобов'язаний при обговоренні заходів, що мають важливе значення для грошової політики, залучати до цієї роботи Президента Федерального банку. З іншого боку, федеральний уряд має право брати участь у всіх засіданнях Ради банку. Однак, уряд не має права голосу, але може подавати заяву або навіть вимагати, щоб будь-яке рішення Ради центрального банку не мало чинності протягом двох тижнів. З 1 січня 1999 р. Німецький Федеральний банк, керуючись положеннями Маастрихтської угоди 1992 р. про створення Європейського економічного і валютного союзу щодо єдиної грошової одиниці та валютної політики країн-членів, передав частину своїх повноважень Європейському центральному банку, який очо-

лив Європейську систему центральних банків, з метою уніфікації механізму грошово-кредитного регулювання та здійснення консултування влади держав - членів союзу. В § 3 Закону про Німецький Федеральний банк визначено, що Бундесбанк як центральний банк Федеративної Республіки Німеччини є складовою Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ). Він бере участь у цій системі, забезпечує цінову стабільність євро та здійснює платежі в країні та за її межами. Бундесбанк як центральний банк провадить спільну монетарну політику ЄСЦБ в Німеччині.

Німецька модель центрального банку є базовою для країн ЄС.

До нижнього рівня банківської системи Німеччини належать:

- універсальні комерційні банки, в тому числі grosbanki і провінційні банки;
- ощадні банки;
- кооперативні центральні банки;
- кредитні товариства;
- банки спеціального призначення (державні і приватні іпотечні банки);
- поштові та комунальні банки;
- інші спеціалізовані банки, зокрема жироцентралі.

Комерційні (універсальні) банки виконують операції з приймання коштів у депозити, надають короткострокові, середньострокові та довгострокові позики малому і середньому бізнесу, крупним корпораціям, федеральним і місцевим органам влади, виконують фінансові і трастові операції, надають електронні та брокерські послуги, здійснюють операції з дорожніми чеками, розрахунково-касове обслуговування клієнтів. Комерційні банки також виступають власниками капіталу корпорацій, здійснюють емісію і розміщення цінних паперів, утворюють і володіють інвестиційними фондами та ін. Провідна роль в банківській системі Німеччини належить: комерційним універсальним банкам (grosbankам) - це «Дойче банк», «Дрезднер банк» і «Комерцбанк», які здійснюють практично всі види банківських операцій, за винятком емісії банкнот і надання іпотечного кредиту.

У цілому для комерційних банків Німеччини характерним є посилення процесів універсалізації їх діяльності (90% всіх банків, належать до категорії універсальних, на які припадає понад 3/4 всіх банківських депозитів).

Нині зростає роль комерційних банків у наданні клієнтам економічної інформації з розширення діяльності клієнтів на між-

народному ринку, збільшився обсяг послуг консультативного характеру, включаючи складання фінансово-економічних звітів про стан справ у країні, якою цікавиться клієнт, пошук потенційних партнерів, надання інформації юридичного характеру та ін. Становить інтерес досвід Німеччини, яка створила поза мережею звичайних кореспондентських відносин філії та представництва банків (понад 60), так зване «комплексне обслуговування» за кордоном.

До системи комерційних банків належать також:

- близько 350 приватних банків (кредитні банки): три крупні, регіональні та інші приватні банки, філії іноземних банків;
- приблизно 3 тис. кооперативних банків: народні банки, сільськогосподарські каси та їхні центри;
- понад 70 публічно-ощадних кас і земельних банків (Жироцентралі);
- спеціалізовані банки: іпотечні, споживчого кредиту, громадські ощадні каси, жирокаси та ряд інших.

Особливе місце в банківській системі Німеччини займають спеціалізовані банки: іпотечні банки та інші кредитні установи надають позики під заставу нерухомості, банки спеціального призначення видають позики з розстрочкою платежу, а кредитні кооперативи надають позики для індивідуального житлового будівництва.

Належне функціонування кредитно-банківської системи Німеччини неможливе без чіткого регулювання і нагляду. Цю функцію виконують Німецький Федеральний банк і Федеральне відомство фінансового нагляду, яке здійснює державний нагляд за всіма кредитними установами. Федеральне відомство розташовано в Берліні, є самостійним федеральним верховним органом, який керує системою кредитних інститутів, уповноважене видавати та скасовувати ліцензії на банківську діяльність, встановлює обов'язкові вимоги для банківських установ, здійснює нагляд за додержанням банківського законодавства та приймає рішення про застосування санкцій. Федеральне відомство має право вимагати від банків будь-яку інформацію, провадити ревізії, втручатися в оперативну діяльність та видавати розпорядження щодо негайного припинення операцій. У свою чергу, банки зобов'язані інформувати Федеральне відомство про всі зміни щодо їхнього юридичного статусу, надавати місячні та річні баланси. Зазначене відомство підпоряд-

ковується вказівкам і службовому нагляду федерального міністра фінансів. Президент відомства призначається федеральним Президентом за пропозицією федерального уряду.

Побудова німецької банківської системи та її функціонування забезпечують високу стабільність грошової системи країни на основі ефективності диверсифікації і пов'язану з цим високу надійність вкладів у банках.

Франція. Для кредитно-банківської системи Франції характерна система державного регулювання банківської справи. Основні банки включають:

- **на верхньому рівні:** центральний Банк Франції (Банк де Франс), Національна кредитна Рада, Комітет з банківської регламентації, Комітет з кредитних установ та Банківська комісія;

- **на нижньому рівні:** комерційні банки різних видів, у тому числі - універсальні, народні банки, фінансові компанії, кооперативні кредитні установи, ощадні і страхові каси, товариства взаємного кредиту, каси муніципального кредиту, асоціації та союзи тощо (див. рис. 5 на с. 322-323).

Основу кредитно-банківської системи Франції становлять комерційні банки, які мають статус універсальних банків і які не мають обмежень у виконанні операцій. До трьох найбільших універсальних банків Франції належать: «Креді Агріколь» (Credit Agricole Group), який обслуговує дві третини французького аграрного сектора, а його активи перевищують 300 млрд доларів США; «Креді Ліоне» (Credit Lione) з персоналом понад 45 тис. осіб, і «Сосьєте Женераль» (Société Generale), два останні працюють в Україні як дочірні банки зі 100% іноземним капіталом.

Французьке законодавство передбачає створення комерційних банків у таких формах: повне товариство, просте або акціонерне командитне товариство, акціонерне товариство з постійним капіталом.

Важливу роль в економіці Франції також відіграють спеціальні фінансово-кредитні інститути: Національна ощадна каса, Депозитна ощадна каса, «Креді Національ» (Національний кредит), Банк зовнішньої торгівлі, «Креді Фонсьє», кооперативні кредитні установи, каси муніципального кредиту, фінансові та страхові компанії, пенсійні фонди, ощадні каси та ін.

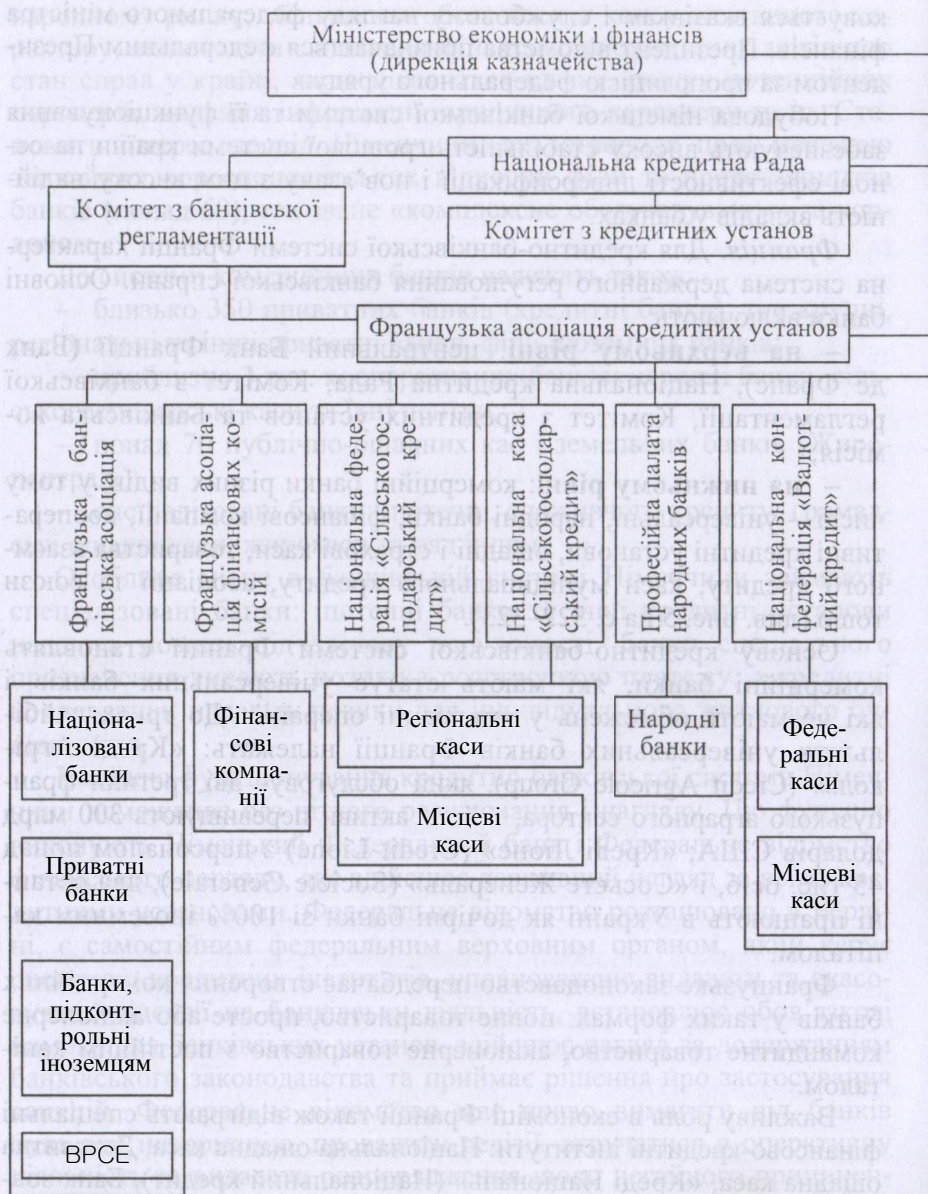
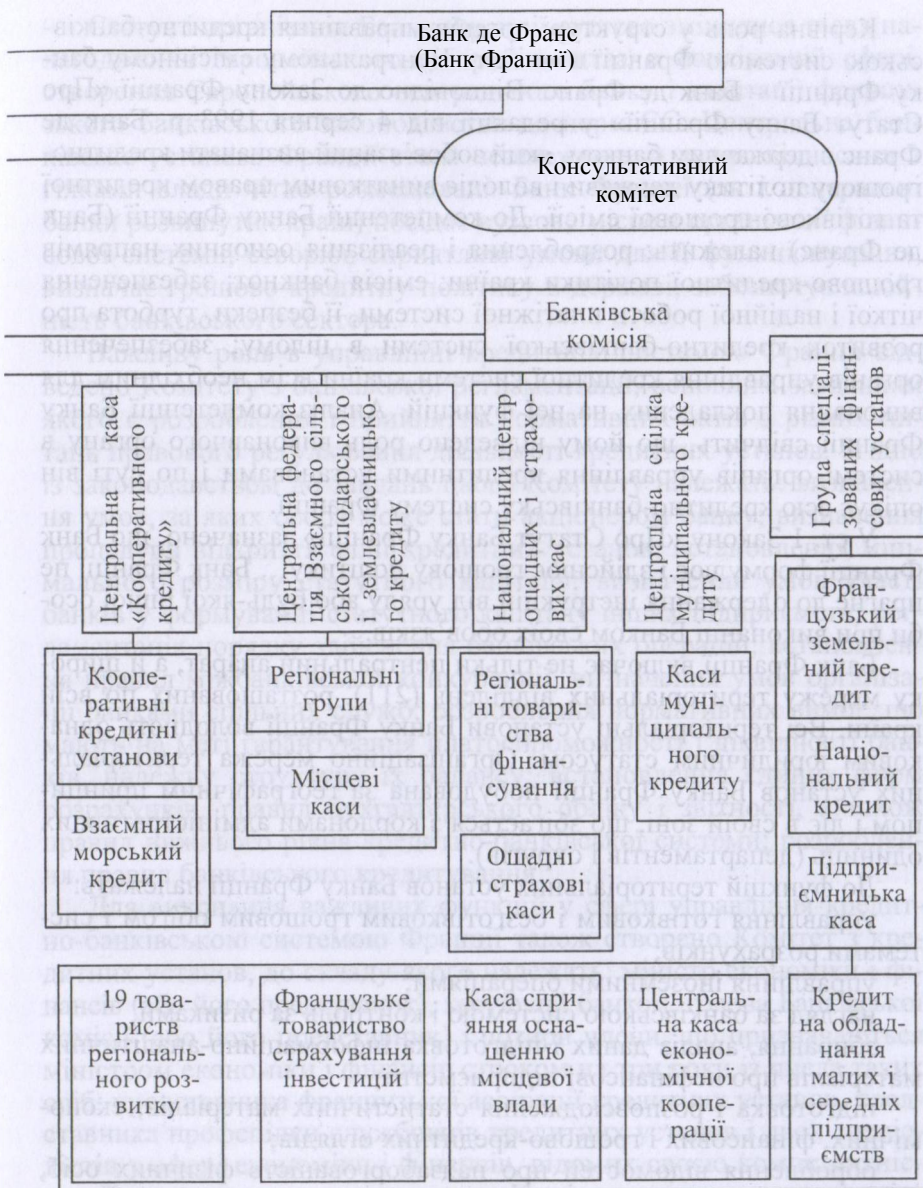

Рис. 5. Кредитно-банківська

система Франції

Керівна роль у структурі органів управління кредитно-банківською системою Франції належить Центральному емісійному банку Франції - Банк де Франс. Відповідно до Закону Франції «Про Статут Банку Франції» у редакції від 4 серпня 1993 р. Банк де Франс є державним банком, який зобов'язаний визначати кредитно-грошову політику держави і володіє винятковим правом кредитної та готівково-грошової емісії. До компетенції Банку Франції (Банк де Франс) належить: розроблення і реалізація основних напрямів грошово-кредитної політики країни; емісія банкнот; забезпечення чіткої і надійної роботи платіжної системи, її безпеки, турбота про розвиток кредитно-банківської системи в цілому; забезпечення органів управління кредитної системи країни всім необхідним для виконання покладених на неї функцій. Аналіз компетенції Банку Франції свідчить, що йому відведено роль виконавчого органу в системі органів управління кредитними установами і по суті він опікує всю кредитно-банківську систему Франції.

У ст. 1 Закону «Про Статут Банку Франції» зазначено, що Банк Франції формулює і здійснює грошову політику... Банк Франції не прагне до одержання інструкцій від уряду або будь-якої іншої особи при виконанні Банком своїх обов'язків.

Банк Франції включає не тільки центральний апарат, а й широку мережу територіальних відділень (211), розташованих по всій країні. Всі територіальні установи Банку Франції володіють однаковим юридичним статусом. Організаційно мережа територіальних установ Банку Франції побудована за географічним принципом і діє в своїй зоні, що збігається з кордонами адміністративних одиниць (департаментів і округів).

До функцій територіальних установ Банку Франції належать: управління готівковим і безготівковим грошовим обігом і системами розрахунків;

управління іноземними операціями;

нагляд за банківською системою і контроль за ризиками;

збирання, аналіз даних і підготовка інформаційно-аналітичних матеріалів про нефінансові підприємства;

підготовка і розповсюдження статистичних матеріалів, економічних, фінансових і грошово-кредитних оглядів;

оброблення відомостей про надзаборгованість фізичних осіб, управління клієнтурою та ін.

Директорів територіальних установ призначає управляючий Банком Франції і вони працюють разом з консультативною радою, до якої входять від 6 до 17 членів.

Статус і організація Банку Франції суттєво змінилися після налагодження європейського співробітництва в банківській сфері, створення Європейського центрального банку і адаптації французького банківського законодавства до норм ЄС. Центральна банківська установа Франції стала незалежною, а взаємовідносини з гілками влади чітко розмежовані. Банк Франції (як і центральні банки розвинутих країн) посідає вузлове місце в організації фінансової системи, створює сприятливі умови для її функціонування, визначає грошово-кредитну політику в державі, забезпечує надійність банківського сектора.

Важливу роль в управлінні кредитною системою Франції відведено Комітету з банківської регламентації, основним завданням якого є розроблення і прийняття нормативних актів з різних питань правового регулювання діяльності кредитних установ. Згідно із законодавством до завдань цього Комітету належать: визначення умов, за яких особа може стати акціонером банку; визначення процедури відкриття філії кредитних установ; встановлення мінімального розміру статутного капіталу; визначення умов участі банків у формуванні статутного капіталу інших підприємств; регламентація порядку здійснення банківських операцій, встановлення правил міжбанківської конкуренції, визначення умов організації банками спільних служб; розроблення нормативних вимог, що мають на меті гарантування платоспроможності і ліквідності банків, належну структуру їх балансу; встановлення єдиних форм розрахунків, правил бухгалтерського обліку і звітності, а також правил нижнього рівня кредитно-банківської системи; розроблення правил банківського кредитування.

Для виконання важливих функцій у сфері управління кредитно-банківською системою Франції також створено Комітет з кредитних установ, до складу якого належать: міністр економіки і фінансів (або його представник), керуючий банком, голова Банківської комісії (або його представник) і чотири члени, що призначаються міністром економіки і фінансів строком на три роки із числа таких осіб: представника французької асоціації кредитних установ, представника профспілки службовців кредитних установ і двох спеціалістів у сфері економіки і фінансів, відомих своєю компетентністю. Для виконання покладених на Комітет завдань за ним закріплюються певні повноваження: ліцензування банківської діяльності й окремих банківських операцій; реєстрація кредитних установ; ведення реєстру французьких кредитних установ; регулярна публі-

кація даних про кредитні установи в «Журналі Оффісьель»; право прийняття актів застосування права, адресованих окремим кредитним установам.

Особливу роль в банківській системі Франції відіграє Банківська комісія - незалежний орган адміністративного нагляду, що виконує функцію «професійної поліції», завданням якої є контроль і нагляд за дотриманням кредитними установами банківського законодавства і застосування відповідних санкцій щодо порушників. Для виконання своїх повноважень Банківська комісія має право вимагати від кредитних установ будь-які відомості, пояснення і документи, надання звітів про їхню діяльність, здійснювати перевірку діяльності кредитних установ на місцях.

Банківська комісія діє в складі 6 членів: президент - керуючий банком (або його представник), Директор казначейства (або його представник), чотири члени, які призначаються міністром економіки і фінансів на шість років з числа таких осіб - члена Державної Ради, члена Касаційного суду і двох досвідчених фахівців у сфері банківської та фінансової діяльності.

З метою поліпшення функціонування банківської системи Франції в країні також створено централізовані служби, які пропонують для користування інформаційні бази даних: банківська картотека підприємств, картотека банківських рахунків, центральна служба ризиків. Остання займається збиранням інформації про платоспроможність клієнтів, а також накопичує відомості про отримані та непогашені кредити. Будь-який банк, який бажає надати кредит, має право звернутися за послугами до цієї служби для отримання інформації про фінансовий стан потенційного позичальника.

Таким чином, організація кредитно-банківської системи Франції свідчить, що вона є досить досконалою системою в механізмі управління кредитними установами у світовій практиці, спрямована на проведення демонополізації процесу управління банківською системою і недопущення монополізму центрального банку. На верхньому рівні системи діють чотири суб'єкти, які тісно взаємодіють один з одним, функції яких так розподілені, що створено реальний механізм взаємного контролю, виключається концентрація управління цією системою, передбачено можливість проведення єдиної державної грошово-кредитної політики, усунення безконтрольної діяльності кредитних установ.

США. Сучасна кредитно-банківська система США є дворівневою і складається з таких основних елементів: **на верхньому рівні**

банківської системи перебуває Федеральна резервна система (ФРС), яка включає: Раду керуючих ФРС, 12 федеральних резервних банків, які є центральними для округів і розташовані у різних регіонах країни. Крім того, до цього рівня належать Управління контролера грошового обігу і Федеральна корпорація страхування депозитів (ФКСД). Нижній рівень банківської системи США становить 7,5 тис. комерційних банків, до яких належать: банки - члени ФРС (6 тис.); банки штатів, що не є членами ФРС, однак застраховані в Федеральній корпорації страхування депозитів, і, нарешті, банки, які не є членами ФРС і не застраховані в ФКСД (623). До них належать також різні небанківські спеціалізовані кредитні інститути: поштові ощадні каси, фінансові і страхові компанії, кредитні кооперативи, пенсійні фонди, фонди соціального страхування, товариства взаємного кредиту, федеральні кредитні установи тощо.

У побудові та організації банківської системи США є ряд особливостей, і вона не має єдиної державної політики регулювання банківської діяльності. Крім того, спостерігається тенденція послаблення регулювання і контролю з боку держави і федеральних банків за діяльністю комерційних банків. Функції Центрального банку США виконує Федеральна резервна система, яка утворена Конгресом США у 1913 р. з метою забезпечення ефективності функціонування економічної системи в країні і посилення нагляду за банківською системою. Федеральна резервна система є робочим органом Конгресу США і не підпорядковується виконавчій владі. Конгрес США не має безпосереднього впливу на ФРС і не може давати їй конкретні вказівки. Однак Рада керуючих ФРС має узгоджувати свої дії з політикою президентської адміністрації та Конгресу США.

За організаційною структурою ФРС США є складним структурним утворенням, до якого входять: Рада керуючих ФРС, 12 федеральних резервних банків і 6 тис. банків - членів ФРС, які контролюють 78% банківського капіталу (див. рис. 6 на с. 328).

Рада керуючих ФРС є вищим адміністративним органом управління, складається із 7 членів, які призначаються Президентом США на 14 років за згодою сенату. Голова і віце-голова Ради керуючих призначаються Президентом США з числа членів Ради керуючих строком на 4 роки. Рада керуючих ФРС призначає президентів і перших віце-президентів у федеральних резервних банках.

Рада керуючих ФРС здійснює регулюючі і контролюючі функції відносно банків-членів ФРС США, а також відносно банківських

холдингових компаній. Крім того. Рада керуючих регулює і контролює банківські об'єднання і міжнародні банківські утворення в США, закордонну діяльність банків - членів ФРС, а також діяльність філій і представництв іноземних кредитних організацій в США.

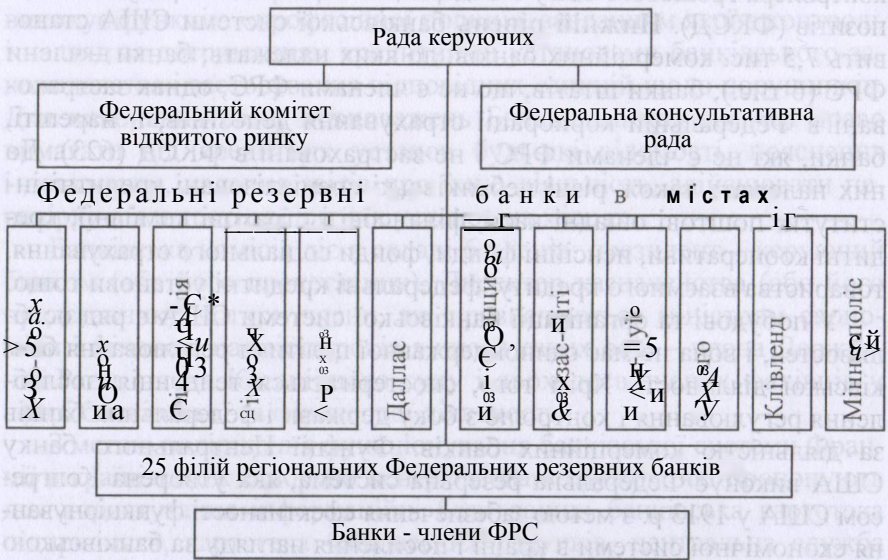

Рис. 6. Організаційна структура Федеральної резервної системи США

Рада керуючих ФРС і 12 федеральних резервних банків виконують практично всі основні функції, які традиційно властиві центральним банкам з розвинуеною ринковою економікою. Головним завданням Ради керуючих ФРС є визначення кардинальних напрямів кредитно-грошової політики та забезпечення стабільності платіжної системи. ФРС у фінансовому відношенні незалежна від держави, має власний бюджет і фінансує свою діяльність за рахунок доходу від операцій і прибутку від емісії грошей. Президент США не має права віддавати ФРС будь-які розпорядження або усувати її керуючих. Тільки конгрес США може розпустити та ліквідувати Федеральну резервну систему США.

Важливе місце в структурі федеральних розпорядчих органів з банківської діяльності займають Управління Контролера грошового обігу і Федеральна корпорація страхування депозитів (ФКСД). Управління Контролера грошового обігу утворене відпо-

відно до Закону про національну валюту 1863 р. і є найстарішим федеральним розпорядчим органом з нагляду за банківською діяльністю. ФКСД як незалежне федеральне агентство було утворено відповідно до Закону про банківську діяльність 1933 р. з метою захисту капіталу, зміцнення довіри вкладників до банків і посилення контролю за діяльністю банківських установ, підзвітне законодавчому органу країни. Нині ця інституція забезпечує відшкодування власникам 99,8% суми всіх вкладів застрахованих банків, які збанкрутіли.

Особливий статус має Федеральний комітет відкритого ринку, який було засновано в 1935 р. при Раді керуючих ФРС США. Федеральний комітет відкритого ринку ухвалює рішення стосовно операцій на відкритому ринку, має право «карбувати монету», регулювати її вартість та визначати політику Федерального уряду США щодо купівлі-продажу цінних паперів резервними банками.

На діяльність банківської системи США також справляють певний вплив рішення інших органів влади: Міністерства юстиції США (що стосуються питань злиття банків та створення банківських холдингів), Комісії з цінних паперів та бірж (з питань емісії акцій, надання права працювати на біржах), Федеральної торговельної комісії (з питань обслуговування споживачів). Крім того, важливу роль у справі впливу на ефективність національної банківської системи відведено неурядовим організаціям із захисту інтересів та контролю за діяльністю кредитних установ (Національна асоціація банкірів Америки, Асоціація незалежних банків, Асоціація інвестиційних банків, регіональні асоціації банків та ін.), які займаються наданням на комерційній основі банківських послуг, розробляють стандарти обслуговування клієнтів, готують спеціалістів банківської справи, підтримують стосунки з Конгресом США та пресою.

До банківської системи США входять 12 федеральних резервних банків, які були створені Конгресом США як функціонуючі органи централізованої банківської системи. Їх створення зумовлено масштабами країни, економічними особливостями округів та наявністю значної кількості комерційних банків. Хоча федеральні резервні банки США перебувають у приватній власності комерційних банків - учасників відповідного округу, принципи фінансової політики, що проводяться ними, встановлюються органом, уповноваженим державою. Власники не можуть контролювати ні склад керівництва цих банків, ні їх політику, основною метою

яких є регулювання фінансовим станом економіки. У 25 містах США функціонують філії регіональних федеральних резервних банків, основними функціями яких є:

- здійснення безготівкових розрахунків із взаємозарахувань чеків, тобто виконання функцій клірингової палати;
- випуск нових банкнот та вилучення з обігу зношених грошових знаків;
- надання дозволів та злиття кредитних установ;
- надання облікових кредитів банкам у рамках резервних округів;
- здійснення зв'язків між бізнесменами і Федеральною резервною системою США;
- забезпечення валютних та інших послуг депозитними інститутами;
- інспектування банків штатів, які є членами ФРС;
- проведення спільно з Казначейством операцій на міжнародних валютних ринках;
- збирання інформації про умови господарської діяльності в округах;
- проведення досліджень з питань грошово-кредитної політики і видання аналітичних та інформаційних бюлетенів.

До банківської системи США належить розгалужена мережа комерційних банків. В американському законодавстві чітко проводиться розмежування кредитних установ на банки і підприємства, що суміжні з банками.

Відповідно до банківського закону 1933 р. розрізняються також комерційні та інвестиційні банки. Комерційні банки США виконують широкий спектр операцій та послуг, в тому числі вони приймають кошти на депозити, надають короткострокову, середньострокову і довгострокову позики малому і середньому бізнесу, великим корпораціям, федеральним і місцевим органам влади, виконують фінансові та трастові послуги.

Інвестиційні банки займаються мобілізацією довгострокового позикового капіталу і поданням його позичальникам за допомогою операцій з цінними паперами. За формою організації інвестиційні банки бувають корпораціями (акціонерними компаніями) або неакціонерними фірмами або товариствами, заснованими на партнерській формі власності.

Інвестиційні банки США концентруються на довгострокових вкладеннях у розвиток промисловості та емісійних операціях. Вони

мобілізують довгостроковий позиковий капітал і надають його позичальникам (компаніям, державі, окремим капіталістам) завдяки випуску і розміщенню облігацій та інших видів позикових зобов'язань. Інвестиційні банки займаються з'ясуванням характеру і розмірів фінансових запитів позичальників, узгодженням умов позик, вибором виду цінних паперів, визначають строки їх випуску з урахуванням стану ринку, здійснюють їх емісію та подальше розміщення серед інвесторів. Найбільшими інвестиційними банками США є «Мерилл Лінч», «Морган Стенлі», «Пірс», «Дин Уиттер», «Голдмен Сакс» та інші, які здійснюють посередницьку діяльність на світовому ринку цінних паперів і є класичним зразком існуючих інвестиційних банків. Нині до Асоціації інвестиційних банків входить близько 700 інвестиційних банків.

У 2000 р. у зв'язку зі скасуванням Закону про банківську діяльність (Акта Гласса-Стігалла) про розмежування між комерційною та інвестиційною діяльністю всі американські банки отримали дозвіл на проведення операцій на фондовому ринку, на володіння страховими компаніями.

У середині ХХ ст. для банківської справи США характерні гігантська концентрація та централізація банківського капіталу, виникнення і збільшення банківських монополій, вихід банків за рамки здійснення кредитних операцій та спостерігається процес зрощення монополістичного банківського капіталу з промисловим капіталом.

Централізація банківського капіталу США, зрощення крупних американських банків привели до утворення могутніх монополістичних установ у банківській сфері, до яких належать «Сіті Бенк», «Чейз Менхеттен Бенк» і «Бенк оф Америка» тощо, і скорочення загальної кількості формально самостійних банків.

Останнім часом в США значного поширення набуває такий вид банківської централізації, як створення банківських холдингів, за допомогою яких забезпечується контроль над групою банків завдяки скуповуванню пакетів акцій як на біржі, так і поза нею. Хоч формально банки зберегли свою юридичну самостійність, мають власне правління, баланс тощо, однак, вся політика банків у сфері акумуляції заощаджень, залучення депозитів, інвестицій та кредиту, розподілу прибутку та іншої діяльності повністю контролюється холдингами. Провідні комерційні банки стають холдинговими компаніями, які є новим явищем в розвитку як кредитної системи, так і фінансового капіталу. Збільшення такої форми організації комерційних банків пояснюється тим, що холдингові компанії здатні швидше вирішу-

вати питання щодо розширення мережі філій, кореспондентських зв'язків, забезпечення фінансових послуг, концентрації капіталу, а також конкурувати з іншими банківськими монополіями.

Через холдингові компанії банки надають своїм клієнтам інвестиційні послуги, організують електронні послуги; виконують операції з дорожними чеками, здійснюють брокерські послуги; займаються розміщенням і купівлею-продажем казначейських, муніципальних та інших офіційних боргових інструментів; здійснюють послуги щодо інвестиційного консультування та ін.

Останнім часом з'явилася така нова форма синтезованого банківського бізнесу, як об'єднання хедж-фондів та комерційних банків.

До банківської системи США належать також спеціалізовані кредитні інститути: взаємні ощадні банки (близько 500), ощадно-позикові асоціації (2500), кредитні спілки (понад 15 000) - це кредитні кооперативи, які створені для надання взаємодопомоги членам різних виробничих та громадських формувань, і які спеціалізуються на акумулюванні заощаджень та наданні позик на споживчі цілі. Важливе місце займають також страхові та фінансові компанії, пенсійні фонди, довірчі пайові фонди тощо.

На відміну від комерційних банків спеціалізовані кредитні інститути займаються кредитуванням визначених сфер і галузей господарської діяльності. Ці інститути домінують у відносно вузьких секторах ринку позикових капіталів та мають специфічну клієнтуру.

Важливе місце за розміром позичкового капіталу у фінансовій системі США займають страхові компанії. Завдяки тому, що продаючи страхові поліси, вони акумулюють величезні суми на тривалі строки. Приплив додаткових коштів дає змогу компаніям щороку збільшувати інвестиції у високоприбуткові, довгострокові цінні папери з фіксованими строками погашення, насамперед в облігації промислових корпорацій, державні облігації та закладні під нерухомість.

Різновидом кредитно-фінансових установ США є фінансові компанії, які спеціалізуються на кредитуванні окремих галузей або наданні певних видів кредитів (споживчого, інвестиційного та ін.).

Особливе місце серед спеціальних інститутів, що мають відношення до банківської діяльності США, займають кредитні, будівельні кооперативи - будівельні товариства, які формують капітал з ощадних вкладів своїх членів та видають останнім іпотечний кредит. Ці інститути функціонують разом з кредитними товариствами і фінансують таким чином будівництво приватних будинків.

Безліч інших кредитних установ (у тому числі пенсійні фонди, довірчі пайові фонди, спеціалізовані фінансові інститути тощо) виконують окремі банківські операції, однак при цьому не мають права називатися банками і змушені з ними конкурувати.

До спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів належать також установи, що займаються ощадними операціями - ощадно-позикові асоціації та взаємоощадні банки. Ощадно-позикові асоціації набули значного поширення в США, однак мають суворо обмежені функції і займаються мобілізацією коштів шляхом залучення заощаджень населення за допомогою продажу власних акцій. Взаємоощадні банки займаються такою самою діяльністю, вони приймають від населення невеликі заощадження та інвестують їх в деякі види цінних паперів. Вкладники як ощадно-позикових асоціацій, так і цих банків, отримують прибуток у формі відсотків. Спеціалізовані фінансово-кредитні інститути відіграють важливу роль в економіці держави і сприяють інтенсифікації процесу фінансових інновацій.

Поглиблення світової фінансово-економічної кризи, серія банкрутств та втрата частки активів у США спричинило появу стабілізаційних фондів, які підтримували би банківську систему США, та допомогли диверсифікувати ризики інвестиційних банків. Розроблена у США нова система моніторингу та контролю за діяльністю фінансової системи мала на меті розмежувати сфери діяльності банків, обмежити їх участь на фондовому ринку та сприяти кредитуванню реального сектора економіки. Розроблені заходи щодо активізації фінансової системи країни спочатку були прийняті Конгресом США та потім підписані Президентом США Бараком Обама 15 липня 2010 року.

Таким чином, досвід побудови та функціонування кредитно-банківської системи США відображає специфіку федерального устрою США, враховуючи величезні розміри її території, масштаби розвитку господарства, існування соціально-економічних, національних, демографічних та інших факторів. Все це зумовило необхідність утворення унікальної системи подвійного підпорядкування кредитно-банківських установ та паралельно, на рівні Федерації і штатів, розгалуженої структури фінансово-банківських установ і посилення державного втручання у банківську сферу в такій федеративній державі, як США.

Швейцарія. Найбільш надійною для іноземних компаній є швейцарська банківська система. Розвинена ринкова економіка, висока банківська культура, фінансова стабільність та стабільна

валюта, розвинута юридична система зробили Швейцарію дуже привабливою для іноземних інвесторів. Швейцарську банківську систему очолює Національний банк, який має статус акціонерного товариства. 55% капіталу цього банку належить кантональним банкам та іншим структурам публічного права, а решта - фізичним та юридичним особам. Сучасна банківська система держави відображає особливості національної економіки, конфедеративної форми державного устрою та її провідне місце у світовій економіці як міжнародного фінансового центру. На початку 2004 р. в Швейцарії діяли 342 банки, з яких 148 - відділення великих іноземних банків. Усі швейцарські банки традиційно поділяють на три основні групи. До першої належать три найбільших акціонерних банки - «Юніон бенк оф Свіццеленд», «Суїсс бенк корпорейшн» і «Суїсс кредит бенк». Ці гігантські банківські установи мають широку міжнародну мережу. Завдяки їх універсальності ці банки виконують широкий спектр банківських операцій та фінансових послуг, включаючи приймання депозитів, видачу кредитів, роботу з іноземними валютами, паперами та цінними металами, управління портфелем інвестицій, операції з цінними паперами, трастову діяльність.

Друга група банків - це кантональні, регіональні та ощадні банки, які в основному працюють з місцевими вкладниками у своїх регіонах, спеціалізуються на кредитуванні (зокрема, під заставу нерухомості) та здійснюють розрахунково-касові операції.

У країні діє 26 кантональних банків (так звані «домашні банки» кантонів), які працюють насамперед у кантоні. Ці банки є державними: держава відповідає за їх зобов'язаннями, а управління здійснюється за участю місцевих органів управління. Кантональні банки за видами здійснюваних операцій належать до універсальних банків.

До третьої групи належать приватні банки, основний вид їхньої діяльності - це управління інвестиційними портфелями. Швейцарські банки надають величезну кількість різноманітних послуг крупним корпораціям, компаніям, фірмам, населенню. Поряд з традиційними послугами вони допомагають малому бізнесу: здійснюють переведення (трансфер) платежу в межах Швейцарії і на міжнародному фінансовому ринку, займаються купівлею і продажем банкнот різних країн, організують переговори про угоди на фондових біржах Швейцарії та в інших країнах.

Комерційні банки надають широкий спектр кредитів. Однак надання кредиту залежить від репутації фірми - іноземний клієнт, щоб отримати кредит, повинен мати бездоганну репутацію. Клієнтам з юридичною адресою в Швейцарії надаються, зокрема, такі

послуги: короткостроковий кредит (забезпечений або незабезпечений), за конкретним рахунком або у формі фіксованого авансу, у швейцарських франках або у валюті інших країн; позики під нерухомість; лізинг і факторинг; рефінансування лізингових операцій; відкриття акредитивів тощо.

Більшість швейцарських банків мають стовідсоткову або близьку до цього ліквідність - показник недосяжний для банків інших країн. Крім того, кожний банк Швейцарії дотримується такого правила: чиста вартість його капіталу, за винятком фінансових зобов'язань, становить 7-9% вартості цих зобов'язань; за світовими стандартами цей відсоток досить високий.

Швейцарські банки регулярно проходять ретельні аудиторські перевірки. При цьому аудиторські фірми виступають більш сувороми ревизорами, ніж уряди тих країн, які контролюють діяльність своїх банків. Для забезпечення чистоти банківських операцій, протидії отримання незаконних доходів у країні діє спеціальна конвенція, яка зобов'язує банки повідомляти органи влади про сумнівні фінансові операції, вести боротьбу з відмиванням брудних грошей. Найбільші швейцарські банки мають свої представництва у всіх світових фінансових центрах і за вмілого ведення справ забезпечують вихід клієнтам на міжнародну арену бізнесу.

Окрім власне банків до банківської системи Швейцарії органічно входить велика кількість небанківських фінансових посередників, - інвестиційних фондів, страхових компаній, акцептних домів, товариств кредитних карток тощо, за допомогою яких відкриваються широкі можливості застосування капіталу в цій країні. Вони поділяються на компанії, які публічно рекламують себе для приймання депозитів і відповідно зобов'язані відповідати всім вимогам федерального банківського законодавства, і компанії, що не приймають депозити, але виконують інші банківські операції. Останні компанії підпадають під регулювання тільки деяких статей зазначеного банківського законодавства.

Відмітною рисою швейцарської банківської системи є надзвичайно високий ступінь контролю за діяльністю банків та інвестиційних компаній. На цьому ґрунтується загальноприйняте у світовій практиці ставлення до швейцарських банків як еталона надійності. Контроль за банками має триступеневу структуру і здійснюється Федеральною Банківською комісією, Національним банком і Швейцарською банківською асоціацією.

Діяльність банків, їх регулювання і контроль за ними регламентуються Федеральним банківським законом про банки і ощадні

каси від 8 листопада 1934 р. Для функціонування швейцарської банківської системи важливу роль виконує Федеральна Банківська комісія, яка складається із 11 осіб, з яких 6 призначається Федеральною Радою, а 5 - зборами акціонерів. Це незалежний орган, який не підпорядковується ні уряду, ані Національному банку. Банківська комісія контролює дотримання банками Закону про банківську діяльність, зведених правил і встановлених нормативів. Важливим завданням Банківської комісії є захист інтересів акціонерів і клієнтів. У своїй діяльності комісія спирається на незалежні аудиторські служби, які перебувають поза банком. Банківській комісії надано право в разі призначення на керівні посади висловлювати свою думку, а рішення її обов'язкові для виконання.

Отже, швейцарська банківська система характеризується високою репутацією, знаменитою таємницею вкладів та еталонною надійністю і є ідеальним місцем для розміщення капіталів.

Японія. Нині кредитно-банківська система Японії є однією з найбільш могутніх і розвинених у всьому світі. Збільшується кількість японських банків, які входять у групу провідних банківських установ світу, спостерігається розширення масштабів діяльності фінансово-кредитних інститутів, посилюються тенденції до інтернаціоналізації японського банківського бізнесу.

Кредитно-банківська система Японії вважається найбільш могутньою і характеризується надійністю, що є результатом політики держави у сфері банківського контролю і нагляду, а також тих заходів, що проводяться з метою підтримки комерційних фінансово-кредитних організацій.

Кредитна система Японії складається з приватних, державних і кооперативних кредитно-фінансових установ, яких налічується близько 6200 (див. рис. 7 на с. 338-339).

Важливу роль в кредитно-банківській системі відіграє Банк Японії, який було засновано ще в 1882 р. як центральний банк. Банк Японії є державною установою, центром кредитної системи, основним його акціонером є держава.

Статутний капітал Банку Японії має таку структуру: 55% (приблизно 1 млн дол.) належить державі, а 45% - приватним компаніям. Банк Японії має 50 філій та відділень в Японії та представництва у Нью-Йорку, Лондоні, Парижі, Франкфурті-на-Майні та в Гонконгу. Функції Банку Японії визначаються спеціальним законом (1997), згідно з яким загальне оперативне керівництво центральним банком покладено на правління банку, яке складається з 9 осіб. Голова та два його заступники призначають-

ся Кабінетом Міністрів за згодою обох палат парламенту, а 6 інших членів правління призначаються Кабінетом Міністрів з числа осіб, що мають певний досвід і знання в сфері економіки та фінансів, на строк 5 років. Банк Японії підзвітний парламенту і двічі на рік звітує перед ним про грошово-кредитну політику, але діє як незалежна інституція.

Головним завданням Банку Японії є сприяння збалансованому розвитку національної економіки шляхом підтримки цінової стабільності. Банк Японії володіє емісійним правом, тобто необмеженою монополією на випуск банкнот. Відповідно до законодавства обсяг банкотної емісії встановлюється міністерством фінансів за згодою уряду. До важливих завдань Банку Японії також належить формування грошової політики та здійснення контролю за діяльністю кредитних інститутів, установа офіційної облікової відсоткової ставки та забезпечення ефективного і безперервного функціонування системи розрахунків між кредитними організаціями. Банк Японії не тільки керує банківською системою країни, а й мережею державних кредитно-фінансових установ, зокрема, таких як Банк розвитку, Експортно-імпортний банк, фінансові корпорації.

Згідно із законом 1997 р. визначено такі основні напрями діяльності Банку Японії:

- облік комерційних та інших векселів і боргових зобов'язань;
- надання позик під забезпечення векселів, боргових зобов'язань, державних облігацій та цінних паперів;
- купівля-продаж комерційних та інших векселів, боргових зобов'язань та цінних паперів, а також інших облігацій;
- виписка векселів на отримання;
- приймання вкладів;
- операції у національній валюті;
- приймання на зберігання цінностей, купівля-продаж золота та срібла у злитках тощо.

Банк Японії, виступаючи «банком банків», забезпечує ефективне функціонування системи платежів і розрахунків між кредитними організаціями, здійснює контроль за кредитною сферою, організовує грошово-кредитне регулювання економіки.

Кредитно-банківська система Японії є трирівневою і складається з різноманітних видів банків та спеціалізованих фінансових установ.

Основу банківської системи Японії становлять загальнонаціональні комерційні банки, які включають міські банки, регіональні банки, трастові банки, банки довгострокового кредиту.

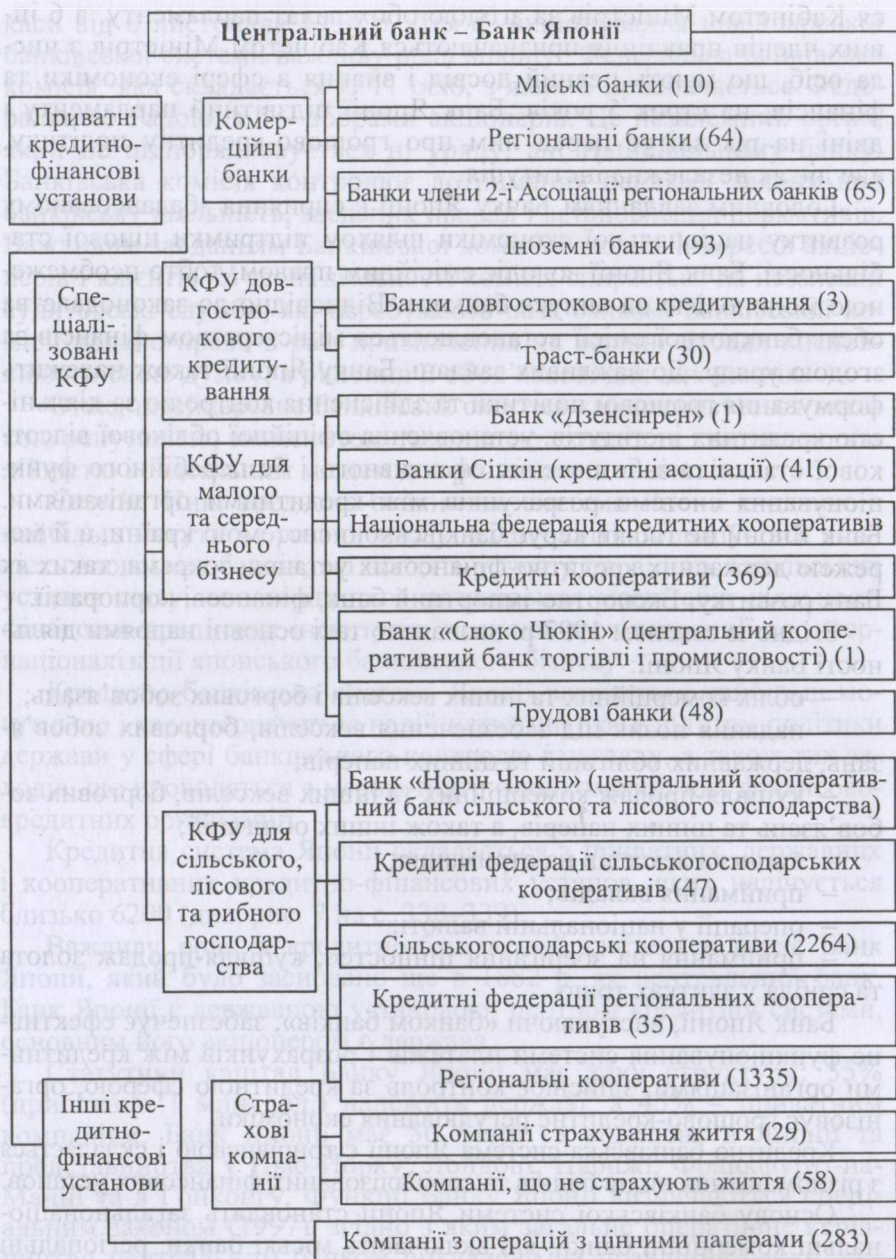

Рис. 7. Структура кредитної

І
Урядові КФУ

Банки
та фінансові
корпорації (10)

Корпорація стра-
хування кредитів
малого бізнесу (1)

Поштові ощадні
каси

Інші

Банк міжнародного
співробітництва
(колишній
Японський
експортно-імпортний
банк)

Японський банк роз-
витку

Міжнародна фінансова
корпорація

Фінансова корпорація
малого бізнесу

Фінансова корпорація
сільського, лісового та
рибного господарства

Корпорація житлових
позик

Фінансова корпорація
державних
підприємств

Корпорація розвитку
Хоккайдо і Тохоку

Фінансова корпорація
розвитку о. Окінави

Фінансова корпорація
санітарної екології

системи Японії

Міські банки - це 10 найбільших монополістичних банків Японії і світу. Вони зосередили понад 1/4 загального обсягу залучених депозитів. Близько 30% позик надають ці банки. Міські банки мають розгалужену мережу філій як у Японії, так і за кордоном. Ці фінансово-кредитні інститути є основними учасниками валютного ринку. Вони тісно контактують із промисловими і торговельними компаніями. Під контролем міських банків перебуває діяльність багатьох інших фінансово-кредитних інститутів, у тому числі - регіональні комерційні банки. Міські банки є головними постачальниками коштів у ті галузі японської економіки, що розвиваються швидкими темпами, особливо - в експортні. Для них характерні високий рівень перскредитування і залежність від Банку Японії, який проводить урядову грошово-кредитну політику.

Регіональні банки - це переважно малі та середні за масштабами здійснюваних операцій банки, які можуть відкривати відділення та філії тільки в тій префектурі, де розташована їхня головна контора.

Трастові банки виконують інвестиційні та довірчі операції, контролюють діяльність брокерських компаній, які здійснюють операції із цінними паперами. Більшість із них перебуває у тісному зв'язку з міськими банками: спільно володіють акціями, спільно створюють за кордоном філії, що функціонують як банківські установи.

Банки довгострокового кредиту розміщують на ринку дібечери двох видів: відсоткові папери (на термін 5 років із виплатою відсотків двічі на рік) та дисконтні папери (з річним строком, що продаються за ціною, зменшеною на суму дисконту).

Поряд з національними комерційними банками в Японії функціонує численна група **іноземних банків** (93 відділення). Іноземні банки в Японії істотно відрізняються один від одного розміром своїх активів, видами основних операцій та статусом, який вони займають в банківській системі країни. Особливістю цих банківських установ є значні обсяги кредитування. Так, питома вага позик іноземних банків становить близько 3% загальної суми позик, виданих усіма японськими банками. Однак сфера діяльності іноземних банків у Японії більш обмежена на відміну від сфери діяльності іноземних банків у провідних країнах.

Важливу ланку кредитно-банківської системи Японії становлять спеціальні фінансово-кредитні установи: кредитні кооперативи і корпорації (інвестиційні, лізингові та страхові компанії,

фінансово-кредитні корпорації, поштові ощадкаси, брокерські фірми).

Кредитні корпорації поділяють на сільськогосподарські та міські. Членами цих корпорацій є відповідно селяни та власники малих і середніх промислових і торговельних підприємств. Корпорації надають цільові пільгові позики для розвитку виробництва.

Лізингові компанії спеціалізуються на нетрадиційних сферах фінансового обслуговування - оренді обладнання, майна. Одні з них є універсальними, вони пропонують в оренду різне обладнання, а інші спеціалізуються на оренді певного виду машин, обладнання, автомобілів, комп'ютерів тощо.

Страхові компанії акумулюють величезні фінансові кошти, що використовуються ними в основному для інвестицій в цінні папери, займаються різними видами страхування і є головною особливістю японської банківської системи.

Фінансово-кредитні корпорації спеціалізуються на наданні пільгових кредитів підприємствам окремих галузей народного господарства (сільського господарства, лісової промисловості, рибальства, житлового будівництва тощо), економічно відсталим регіонам, місцевим органам влади. Їхні бюджети та щорічні плани затверджуються парламентом, а діяльність контролюється відповідними міністерствами.

Поштові ощадні каси функціонують при поштових відділеннях. Залучені на депозити кошти надходять до Бюро довірчих фондів міністерства фінансів і становлять головну частину його коштів. Ощадні каси надають фізичним особам широкий набір фінансових послуг.

Брокерські фірми займають незначне місце серед фінансово-кредитних установ країни. Однак, у кредитній системі вони відіграють значну роль не розміром фінансових ресурсів, а як активні учасники децентралізованого ринку цінних паперів, які діють поряд з фондовими біржами країни.

Важливе місце в кредитній системі Японії посідають **державні фінансово-кредитні інститути**: Японський банк розвитку, банк міжнародного співробітництва, 10 фінансово-кредитних корпорацій, Бюро довірчих фондів міністерства фінансів, поштово-ощадні каси.

Японський банк розвитку засновано у квітні 1951 р., його діяльність зосереджено на пільговому кредитуванні галузей економіки. Він здійснює довгострокове кредитування промисловості, в

основному тих галузей, які є ризиковими з точки зору приватних банків. Кредитні ресурси цього банку складаються з капіталу, наданого при створенні банку, бюджетних асигнувань, коштів інших урядових установ.

Банк міжнародного співробітництва (колишній експортно-імпортний банк) Японії належить до спеціалізованих банків, заснований у 1950 р. Статутний капітал повністю належить державі, власні кошти банку складаються з його капіталу та бюджетних асигнувань, залучені кошти - із позик, які урядові установи надають банку, та іноземних кредитів. Обсяг, структуру пасивів та зміст активних операцій щороку схвалює парламент, а контроль за діяльністю банку здійснює міністерство фінансів. Цей банк надає позики підприємствам Японії для зовнішньоекономічної діяльності на строк від 6 місяців до 5 років, в окремих випадках термін позики збільшується до 15-20 років. Спільно з комерційними банками цей банк надає також позики імпортерам японських товарів.

Бюро довірчих фондів міністерства фінансів функціонує як державна установа. Його фінансові ресурси складаються з вкладів населення у державних поштово-ощадних касах і державних пенсійних фондах та використовуються як джерело кредитування державних підприємств і кредитних установ. Державні фінансово-кредитні інститути фінансують лише ті сфери економіки, де з певних причин не працюють комерційні банки. Кредит цих установ традиційно найбільш пільговий завдяки тому, що вони отримують кошти від Бюро довірчих фондів під офіційно встановлений низький відсоток і самі працюють як органи фінансування.

Законодавство Японії на відміну від законодавства інших країн чітко розподіляє повноваження між банками і фондовими компаніями, не дозволяючи їм втручатися у сферу операцій один одного.

Комерційні банки виконують широке коло операцій та послуг (понад 300 видів), які законодавчо регламентовані. До таких операцій належать: приймання коштів на депозити, короткострокові, середньострокові і довгострокові кредити, позики малому і середньому бізнесу, великим корпораціям, федеральним і місцевим органам влади; фінансові та трастові послуги, електронні та брокерські послуги, операції з дорожніми чеками тощо. Комерційний банк не може розпочати свою діяльність без спеціальної ліцензії міністерства фінансів. Для отримання ліцензії засновники повинні забезпечити відповідність капіталу, активів та пасивів банку встановленим нормативам, мати необхідний досвід та знання, певний соці-

альний статус. Банк має бути організований у формі акціонерного товариства і мати статутний капітал не менше за 1 млрд ієн. В його назві має бути слово «чінка» (банк). Дозвіл міністерства фінансів необхідний також для відкриття відділень банку.

Особливістю розвитку Японської кредитно-банківської системи є функціонування фінансово-промислових груп, на чолі кожної з яких стоїть крупний приватний комерційний банк, пов'язаний з групою промислових компаній. Кожний учасник такої групи є власником звичайних акцій інших членів. Такі комерційні банки надають позики компаніям і володіють значною часткою боргових зобов'язань цих компаній.

Останнім часом під впливом змін в економіці країни відбувається процес концентрації та централізації монополістичного капіталу. Внаслідок інтеграції фінансового та промислового капіталу з'являються так звані «сюдани», сформовані на основі фінансово-промислових груп («дзайбацу») і крупних комерційних банків. «Сюдани» - це об'єднання універсальних міжгалузевих незалежних фірм, об'єднаних навколо відповідного банку і торгової фірми з чіткою координацією і організацією управління. Наявність таких монополістичних компаній істотно відрізняють банківський сектор Японії від кредитних систем інших держав.

Важливе значення для підтримання стабільності банківської системи, запобігання можливим банківським банкрутствам і захисту інтересів вкладників має Корпорація з гарантій банківських вкладів, створена в 1971 р. Кожний японський банк щомісяця сплачує певні внески до фонду Корпорації, з якого забезпечується відшкодування втраченого капіталу.

Проведена в 1997 р. в Японії банківська реформа передбачила певну лібералізацію банківської діяльності, а також посилила процес інтернаціоналізації банківської сфери, припливу іноземного капіталу. Скасовано більшість обмежень на валютні операції, а також на банківські угоди, пов'язані з ввезенням і вивезенням капіталу, зняті заборони, що перешкоджали банкам вводити нові фінансові продукти.

Міські банки можуть відкривати спеціальні трастові та інвестиційні філії, а банки довгострокового кредиту можуть перетворюватися на комерційні банки або зливатися з ними; трастові банки отримали право на відкриття філій для проведення операцій із цінними паперами та ін.

Отже, проведені урядом заходи щодо лібералізації банківської діяльності фінансової системи країни, були спрямовані на зміцнення запобігання зростанню структурної банківської кризи в Японії.

Росія. У колишньому СРСР тривалий час діяла монобанківська система, заснована на функціонуванні лише одного банку - Державного банку СРСР з широкими функціями - головний державний, кредитний, розрахунковий і касовий інститут країни, її емісійний центр. Він виступав як орган державного управління, здійснюючи централізоване планове управління грошово-кредитною системою, і одночасно - як орган державного контролю.

Сучасна банківська система Російської Федерації склалась у результаті проведення різних перетворень, які почались з 1987 р. у зв'язку з переходом країни до ринку. Законодавча основа функціонування банківської системи Росії ринкового типу була створена у зв'язку з прийняттям Законів «Про Центральний банк РФ» і «Про банки і банківську діяльність в РФ» в 1990 році. Відповідно до них в Росії склалась дворівнева банківська система: **перший рівень** - Центральний банк Російської Федерації, **другий** - кредитні організації: комерційні банки та інші небанківські фінансово-кредитні установи, а також філії та представництва іноземних банків (див. рис. 8 на с. 345).

Банківська система Росії є ключовою частиною фінансової системи країни, що концентрує основний спектр кредитних і фінансових операцій. З кожним роком банківська система Росії вдосконалюється, розширюється мережа філій, представництв як в середині країни, так і за кордоном, збільшується мережа небанківських кредитних установ. Однією з її особливостей є наявність регіональних банківських асоціацій, що зумовлено федеральними принципами державного устрою Росії. У дворівневій банківській системі Росії унікальне становище займає ощадний банк, який має розгалужену мережу закладів та державні гарантії цілісності вкладів клієнтів.

У фінансовій системі Росії Центральний банк РФ є головним банком держави, перебуває в її власності, а для комерційних банків - «банком банків». Відповідно до Федерального Закону «Про Центральний банк Російської Федерації (Банк Росії)» (2002 р.). Центральний банк РФ очолює кредитну систему країни, має монополію на емісію банкнот, здійснює кредитно-грошову політику в інтересах національної економіки.

Головною функцією Центрального банку РФ є нагляд за комерційними банками і підтримання стабільності та надійності банківської системи в цілому. Правовий статус банку Росії має такі особливості: з одного боку, Центральний банк РФ є органом державного управління спеціальної компетенції і здійснює управління

грошово-кредитною системою держави, а в рамках резервної системи виконує такі функції:

- здійснює емісію грошей і організовує їх обіг, провадить розрахунки між банками, концентрує кредитні ресурси і передає комерційним банкам;
- обслуговує державний борг країни, проводить операції на РЦП;
- здійснює ліцензування банківської діяльності та ін.

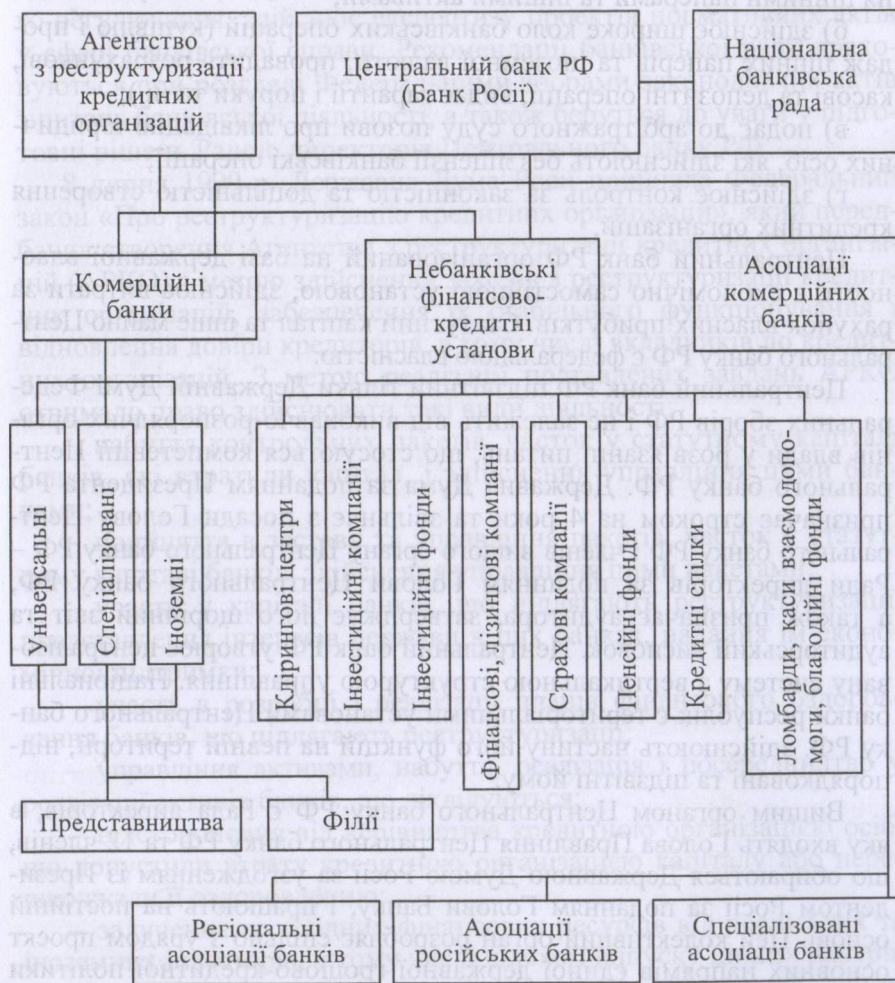

Рис. 8. Структура банківської системи Російської Федерації

Водночас він є юридичною особою і може здійснювати цивільно-правові угоди з російськими та іноземними кредитними організаціями, з державою в особі Уряду Російської Федерації.

Центральний банк РФ володіє рядом ознак господарського суб'єкта, а саме:

а) надає російським та іноземним кредитним організаціям, Уряду РФ кредити на строк не більше ніж один рік під забезпечення цінними паперами та іншими активами;

б) здійснює широке коло банківських операцій (купівлю і продаж цінних паперів та іноземної валюти, провадить розрахункові, касові та депозитні операції, видає гарантії і поруки та ін.);

в) подає до арбітражного суду позови про ліквідацію юридичних осіб, які здійснюють без ліцензії банківські операції;

г) здійснює контроль за законністю та доцільністю створення кредитних організацій.

Центральний банк РФ організований на базі державної власності, є економічно самостійною установою, здійснює витрати за рахунок власних прибутків. Статутний капітал та інше майно Центрального банку РФ є федеральною власністю.

Центральний банк РФ підзвітний тільки Державній Думі Федеральних зборів РФ і не залежить від виконавчо-розпорядчих органів влади у розв'язанні питань, що стосуються компетенції Центрального банку РФ. Державна Дума за поданням Президента РФ призначає строком на 4 роки та звільняє з посади Голову Центрального банку РФ і членів вищого органу Центрального банку РФ - Ради директорів за поданням Голови Центрального банку РФ, а також призначає аудитора, затверджує його щорічний звіт та аудиторський висновок. Центральний банк РФ утворює централізовану систему з вертикальною структурою управління. Національні банки республік є територіальними установами Центрального банку РФ, здійснюють частину його функцій на певній території, підпорядковані та підзвітні йому.

Вищим органом Центрального банку РФ є Рада директорів, в яку входять Голова Правління Центрального банку РФ та 12 членів, що обираються Державною Думою Росії за узгодженням із Президентом Росії за поданням Голови Банку, і працюють на постійній основі. Цей колективний орган розробляє спільно з урядом проект основних напрямів єдиної державної грошово-кредитної політики та забезпечує її виконання, приймає рішення про зміну відсоткових ставок, економічних нормативів, визначає ліміти операцій на від-

критому ринку, умови допуску іноземного капіталу в банківську систему Росії, обсяги випуску та вилучення готівки з обігу.

Поряд з Радою директорів Центрального банку РФ функціонує Національна банківська рада, в яку входять представники Президента РФ, вищих органів законодавчої та виконавчої влади, Голова Банку Росії. Національна банківська рада регулярно розглядає концепцію розвитку банківської системи, питання основних напрямів єдиної державної грошово-кредитної політики, політики валютного регулювання, здійснює експертизу проектів нормативних актів у сфері банківської справи. Рекомендації банківської ради враховуються при розгляді Федеральними зборами законодавчих актів з питань банківської діяльності, а також беруться до уваги у підготовці рішень Радою директорів Центрального банку РФ.

8 липня 1999 р. Державна Дума Росії прийняла Федеральний закон «Про реструктуризацію кредитних організацій», який передбачив створення Агентства з реструктуризації кредитних організацій (АРКО) з метою здійснення заходів з реструктуризації кредитних організацій, забезпечення їх стабільного функціонування і відновлення довіри кредиторів, в тому числі вкладників до кредитних організацій. З метою реалізації поставлених завдань АРКО отримало право здійснювати такі види діяльності:

- набуття контрольних пакетів, часток у статутному капіталі банків, які втратили капітал, і здійснення управління цими банками;
- прийняття в заставу та управління пакетів, часток у статутному капіталі банків, здійснення управління цими пакетами;
- участь у капіталі банків, що підлягають реструктуризації, представлення інтересів держави в цих банках, надання їм економічної підтримки;
- участь в розробці і реалізації планів фінансового оздоровлення банків, що підлягають реструктуризації;
- управління активами, набуття, реалізація і посередництво у реалізації активів банків, що ліквідуються;
- відсторонення від керівництва кредитною організацією осіб, що допустили втрату кредитною організацією капіталу або перешкоджали її оздоровленню;
- залучення необхідних фінансових ресурсів від російських та іноземних інвесторів, у тому числі шляхом випуску цінних паперів як для реалізації заходів щодо реструктуризації банків, так і організації всієї діяльності.

Отже, АРКО є адміністративно незалежною від державних органів і Центрального банку РФ організацією, що займається здійсненням заходів щодо реструктуризації банківської системи.

Другим рівнем кредитної системи РФ є кредитні організації, банки різних форм власності, спеціалізації та сфер діяльності, а також спеціалізовані фінансово-кредитні установи: страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні та фінансові компанії, товариства з кредитування житлового будівництва, філії та представництва іноземних банків та ін.

Кредитні організації можуть утворювати спілки, асоціації та інші об'єднання для координації своєї діяльності, захисту інтересів своїх вкладників і здійснення спільних програм, якщо їх створення не суперечить вимогам антимонопольного законодавства РФ.

Кредитні організації Росії не залежать від органів державної влади та управління у прийнятті рішень, пов'язаних із здійсненням банківських операцій, не відповідають за зобов'язаннями держави, а держава не відповідає за зобов'язаннями кредитних організацій.

Кредитним організаціям забороняється укладати угоди і здійснювати узгоджені дії, спрямовані на монополізацію ринку банківських послуг, а також на обмеження конкуренцій у банківській справі. Додержання антимонопольних правил у сфері банківських послуг контролюється Державним комітетом Російської Федерації з антимонопольно! політики і підтримки нових економічних структур спільно з Центральним банком Російської Федерації.

Кредитні організації не можуть займатися виробничою, торговельною і страховою діяльністю.

Кредитні організації Росії функціонують як універсальні кредитні установи, виконуючи такі функції на фінансовому ринку:

- акумуляція тимчасово вільних коштів, заощаджень і накопичень;
- здійснення та організація платіжного обігу в народному господарстві;
- кредитування окремих господарських суб'єктів, кредитно-фінансове обслуговування внутрішнього і зовнішнього господарського обігу;
- облік векселів та операцій з ними;
- зберігання фінансових і матеріальних цінностей;
- довірче управління майном клієнтів.

Кредитні організації надалі активніше здійснюватимуть нетрадиційні операції: лізинг, факторинг та інші види кредитно-фінансового обслуговування.

Банківська система Росії, як становий хребет всієї кредитної системи, незважаючи на певні труднощі, розвивається вражаючими темпами і виконує класичну функцію трансформації заощаджень в інвестиції. Про розвиток банківської системи Росії свідчить кількість комерційних банків: у 1989 р. їх налічувалось 43, у 1990 р.- 205, у 1994 р.- 2020, у 1996 р.- 2150, у 1998 р. - 1675, 2002 р. - 1335, а в 2009 р- 1370. Фінансові кризи завдали потужного удару російській банківській системі і призвели до скорочення значної кількості комерційних банків Росії. Сьогодні Центральний банк РФ активно займається реструктуризацією банківської системи з метою її відновлення та подальшого розвитку для підвищення надійності та ефективного обслуговування економіки.

Характеризуючи банківську систему Росії, слід виходити з того, що у розрахунку на 100 тис. осіб загальна кількість банків в країні явно недостатня. Особливо мало їх в сільській місцевості та у віддалених регіонах країни. Крім того, іпотечні та муніципальні банки тільки що зароджуються. Практично не існує інвестиційних, кооперативних та клірингових банків, позикових кооперативів. Мляві темпи розвитку ринкових відносин та самого ринку капіталу в Росії стримують також створення належної системи спеціалізованих кредитно-фінансових установ.

Сучасна практика розвитку банківської системи Росії зумовлює необхідність подальшого вдосконалення її побудови та функціонування, створення наукової концепції стратегії розвитку банківської системи з використанням світової практики та поліпшення співробітництва Центрального банку РФ з банківським співтовариством з метою інтеграції Росії в міжнародні та європейські структури.

§ 4. Інститут банківської таємниці у зарубіжному законодавстві

Важливе значення для функціонування механізму правового регулювання банківської діяльності в країнах з розвиненою ринковою економікою має правовий режим банківської інформації та забезпечення банківської таємниці.

Термін «банківська таємниця» виник понад 300 років у Швейцарії і використовувався для гарантування конфіденційності вкладів у банках. Перші письмові відомості про банківську таємницю

відносяться до 1713 р., коли з'явилася потреба в гарантуванні недоторканності вкладів.

Банківська таємниця у зарубіжних країнах становить специфічний вид комерційної таємниці і справляє вирішальний вплив на регулювання банківської діяльності.

У більшості зарубіжних країн¹ відомості про стан рахунків клієнтів та виконуваних за ними операціях не підлягають розголошенню і є банківською таємницею. Це означає, що відомості про рахунки можна отримати, як правило, тільки в разі порушення кримінальної справи стосовно конкретної особи. Розгляд цивільної справи в багатьох країнах не є підставою для банку надавати суду будь-які відомості, за винятком тих випадків, коли банк сам виступає стороною у справі. Така практика існує, наприклад, у Німеччині та Франції. Однак це обмеження не поширюється на рішення судів з цивільних та господарських спорів. Якщо відповідно до рішення суду провадиться процедура санації або застосовується інша форма оголошення боржника неплатоспроможним, то банки зобов'язані надавати відповідні відомості. Це правило діє у Франції при проведенні процедури оздоровлення відповідно до Закону про банки від 25 січня 1985 р. (ст. 19), а також у разі накладення арешту на майно боржника відповідно до Закону від 9 липня 1991 р. (ст. 47)². Відповідно до ст. 57 Закону про банки професійна таємниця не може бути прихована від судових органів, що провадять кримінальне розслідування. Йдеться про те, що банківські службовці повинні давати свідчення певним представникам правоохоронних органів. Однак, коло таких представників правоохоронних органів є обмеженим. Зокрема, особа, що проводить дізнання, має отримати спеціальне доручення судового слідчого.

Що стосується податкових органів, то у Франції закон надає цій службі значні права щодо вимоги від кредитних установ одержувати конкретні повідомлення. Відповідно до положень Книги податкових процедур фіскальні агенти можуть з метою здійснення податкового контролю отримувати довідки з торговельних книг, прибуткових та інших документів, у тому числі і службових документів кредитної установи^{1 2}.

¹ Див.: Гавалда К., Стуфле Ж. Банковское право. - М.: Финстатинформ, 1996, -С. 105.

² Див.: Гавалда К., Стуфле Ж. Банковское право. - М.: Финстатинформ, 1996, -С. 106.

Французьке законодавство також передбачає кримінальну відповідальність за розголошення банківської таємниці. Відповідно до ст. 378 Кримінального кодексу Франції лікарі, інші медичні працівники, а також особи, які володіють різною конфіденційною інформацією, що була їм довірена у зв'язку з виконанням ними постійно або тимчасово своїх професійних чи функціональних обов'язків і які розголосили ці відомості за відсутності ситуації, коли закон або обставини зобов'язували їх до цього, караються позбавленням волі на строк від одного до шести місяців і штрафом від 500 до 15 0000 франків. Суб'єктами цього злочину, як свідчить судова практика, можуть бути також інші особи: представники влади, працівники податкової адміністрації, поштові службовці, банкіри¹.

У Законі про Німецький Федеральний банк в редакції від 22 жовтня 1992 р. передбачено, що «... всі особи, що перебувають на службі Німецького Федерального банку, зобов'язуються до нерозголошення таємниці про справи в установах банку, а також про укладені ним угоди. Вони без дозволу не мають права давати свідчення або пояснення про факти, що стали їм відомі під час їх діяльності, а також у разі вибуття зі служби, ні перед судом, ні поза судом. Дозвіл, якщо це слугує інтересам банку, надається службовцям банку президентом, який може перенести це повноваження на президентів центральних банків земель. Дозвіл для судового допиту може не надаватися тоді, коли цього вимагає благополуччя Федерації або інтереси громадськості» (§ 32). Крім того, в німецькому законодавстві обов'язок банку повідомляти відповідні відомості співвідноситься з процесом примусового виконання рішень чи процесом про неспроможність і супроводжується обов'язком зробити заяву про треті особи (боржників)². Серед інших органів, які можуть в Німеччині вимагати від банку надання відомостей про рахунки, слід назвати і податкові служби. Стосовно поліції, то банки не передають їй жодних відомостей. Більш того, у разі незаконного запиту поліцією будь-яких довідок можна вимагати відшкодування заподіяної запитом шкоди³.

На відміну від країн, де діє «статутне право», дещо інакше вирішується питання охорони банківської таємниці в країнах, де право встановлюється судовими прецедентами. Так, у Великобританії^{1 2 3}

¹ *Gode penal* (Commente par Wilfrid jeandidier).- Paris, 1989,- P. 269-270.

² Див.: Гросіан К. Как вести дела с банками - М.: Международные отношения, 1996,-С. 59.

³ Див.: Kohis BahKrecht München -.1994 - S. 19.

танії загальний підхід до питання банківської таємниці викладено в справі *Tournier v. National Provincial and Union Bank of England* в 1924 р., а саме - обов'язок банку зберігати таємницю про фінансові справи свого клієнта не є абсолютним, а тому суд може зобов'язати банк надати інформацію у разі виконання певних вимог представниками держави¹.

Більш широкий підхід до визначення предмета банківської таємниці згодом було застосовано в Кодексі добросовісної банківської практики (*Banking Code*), в якому передбачено, що банки зобов'язані суворо зберігати конфіденційність про справи своїх клієнтів (у тому числі колишніх клієнтів) і не розкривати деталі про стан рахунків або імена і адреси клієнтів третім особам, включаючи компанії, що належать до однієї групи. Таким чином, англійська судова практика традиційно базується на дуже обережному підході до розкриття банківської конфіденційної інформації, водночас статутне право встановлює дедалі більше підстав для надання конфіденційної інформації. Це проявляється в тому, що низка спеціальних законів надає право публічним органам на отримання від банку інформації про клієнта. До таких законів належать: Закон про управління податками (1970), Закон про фінансові послуги (1986), Закон про неспроможність (1986), Закон про поліцію і докази в кримінальному праві (1984).

Прийнятий в 1987 р. Закон про банківську діяльність закріпив принципове положення, відповідно до якого банк не повинен розкривати конфіденційну інформацію про клієнта, водночас закон передбачив питання, щодо яких можливе розкриття інформації Банку Англії і Банком Англії у зв'язку з виконанням ним своїх функцій і завдань, передбачених законом.

Щодо законодавства США, то тут слід назвати Закон про банківську таємницю (1970), Закон про право на фінансову таємницю (1978) та низку інших законів з приводу наркотиків, легалізації грошей тощо. Норми цих законів зобов'язують банки належним чином провадити облік документів на рахунках клієнтів і повідомляти про угоди на суму понад 10 тис. доларів. Однак судова практика внесла суттєві корективи в зазначені положення, враховуючи право клієнта на захист інформації; клієнту в кожному випадку запиту про його рахунки повинні повідомляти про будь-

¹ Див.: *Уайтінг Д. П. Осваиваем банковское дело. Банки и биржи.* - М.: Юнити, 1996, - С. 97.

який запит і він має право звернутися до суду з вимогою скасувати запит, якщо він вважає його незаконним.

Нині існує група країн (Швейцарія, Австрія, Люксембург), де збереження банківської інформації розглядається як важливе завдання правового регулювання банківської діяльності, і отримати будь-які відомості з банку практично неможливо. У цих країнах надання банківської інформації передбачається тільки у випадках скоєння злочину та якщо існують докази причетності клієнта до злочину, а необгрунтоване передавання такої інформації тягне за собою застосування суворого кримінального покарання банківських службовців. В Австрії за порушення банківської таємниці посадові особи можуть бути позбавлені волі до 1 року або покарані штрафом у розмірі до 360 ставок середньоденного заробітку. У Швейцарії банківська таємниця охороняється нормами як цивільного, так і кримінального права. Банк, який не вміє тримати секрети своїх клієнтів, може бути позбавлений ліцензії, а службовцям банку за розголошення такої інформації загрожує позбавлення волі на строк до шести років або штраф до 50 тис. франків.

Відповідно до Закону Швейцарії «Про банки і ощадні каси» до організацій, що зобов'язані зберігати банківську таємницю, належать: банки, приватні банківські дома, ощадні каси, деякі фінансові компанії. Цим самим законом передбачено, що зобов'язання відповідальних осіб щодо збереження банківської таємниці діє протягом усього їхнього життя, незалежно від зміни місця роботи¹. На весь світ відомий швейцарський банківський девіз - «Жодний податковий інспектор не може отримати інформацію про ваші доходи».

У різних країнах існують відмінності в порядку та випадках, за яких інформація з підозрілих операцій надсилається компетентним органам. Якщо в Німеччині банківську таємницю розкривають на вимогу суду, то в Австрії, Люксембурзі рішення про надання інформації приймає також суд, але він вимагає конкретних доказів провини власника рахунку. У Великобританії таємниця рахунка відкривається на вимогу палати лордів, яка виконує функції Верховного суду.

Серед європейських країн високим рівнем надійності характеризується банківська система Угорщини. Ефективність організації

¹ Див.: Бубнов И. Л., Бельев А. Е. Правовое регулирование банковской тайны: Информационно-аналитические материалы. Вып. 4 (17).- М., 1997.- С. 26.

банківської системи Угорщини порівнюють з банківською системою Швейцарії, і називають Угорщину в ділових колах «Швейцарією Східної Європи». Чинний закон від 1988 р. про державні гарантії інвестицій і внесків свідчить про конфіденційність банківської інформації. Угорські банки не надають інформації про рахунки та їхніх власників ні поліції, ні податковій інспекції, а запити іноземних податкових служб не є достатньою причиною для розкриття банківської таємниці.

В Японії взагалі відсутній закон про таємницю банківських операцій і принцип збереження банківської таємниці не діє. Натомість фінансові установи тісно співпрацюють з органами фінансового контролю (міністерством фінансів, слідчими органами та іншими уповноваженими органами), які, у свою чергу, на підставі санкцій, виданих суддею, можуть перевіряти будь-яких суб'єктів, що сприяє проведенню розслідувань.

З метою запобігання та протидії легалізації одержаних доходів від злочинної діяльності, у 1992 р. було прийнято спеціальний закон, який регламентував боротьбу з надприбутками від незаконної торгівлі наркотиками. Міністерство фінансів, центральний банк Японії, інші державні органи контролюють діяльність усіх фінансових установ, які зобов'язані чітко ідентифікувати клієнтів та відстежувати підозрілі операції, ознаки яких містяться в рекомендаціях контролюючих органів.

Становлять певний інтерес норми російського законодавства з питань охорони банківської таємниці. У ст. 26 Закону РФ «Про банки і банківську діяльність» вказано, що «кредитна організація - Банк Росії гарантує таємницю про операції, рахунки і вклади своїх клієнтів і кореспондентів. Усі службовці кредитної організації зобов'язані зберігати таємницю про операції, рахунки і вклади її клієнтів і кореспондентів, а також про інші відомості, що встановлюються кредитною організацією, якщо це не суперечить федеральному закону.

Довідки за операціями і рахунками юридичних осіб і громадян, що здійснюють підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи, видаються кредитною організацією їм самим, судам і арбітражним судам (суддям), Рахунковій палаті РФ, органам державної податкової служби і податковій поліції, митним органам РФ у випадках, передбачених законодавчими актами про їх діяльність, а за наявності згоди прокурора - органам попереднього слідства у справах, що перебувають в їх провадженні.

Довідки по рахунках і вкладах фізичних осіб видаються кредитною організацією їм самим, судам, а за наявності згоди прокурора - органам попереднього слідства у справах, що перебувають в їх провадженні. Довідки про рахунки і вклади у разі смерті їх власників видаються кредитною організацією особам, вказаним власником рахунка або вкладу у виданому кредитною організацією заповідальному розпорядженні, нотаріальним конторам у справах померлих вкладників, що перебувають в їх провадженні, а щодо рахунків іноземних громадян - іноземним консульським установам. За розголошення банківської таємниці Центральний банк РФ, кредитні, аудиторські та інші організації, а також посадові особи та їхні працівники несуть відповідальність, включаючи відшкодування заподіяної шкоди, згідно з федеральним законом».

Таким чином, норми права в російському законодавстві щодо охорони банківської таємниці мають обмежений характер, оскільки не поширюються на заборону про поширення інформації, що була отримана банком про операції на рахунках клієнтів інших банків, а також інформації, що не має безпосереднього відношення до банківського рахунка клієнта.

Чинне законодавство Росії передбачає різні види відповідальності за розголошення банківської таємниці. Клієнт банку насамперед може притягнути банк до майнової відповідальності у вигляді відшкодування шкоди, заподіяної клієнту розголошенням відповідних відомостей. Посадові особи і працівники банку, винні в порушенні банківської таємниці, можуть бути притягнуті до дисциплінарної та матеріальної відповідальності в порядку, передбаченому трудовим законодавством. У випадках, коли в діях працівників банку є ознаки складу злочину, передбаченого КК РФ (наприклад, зловживання владою або службовим становищем, халатність, одержання хабара), вони можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Крім того, ст. 183 КК РФ передбачає також кримінальну відповідальність за незаконне одержання і розголошення відомостей, що становлять комерційну і банківську таємницю. Питання охорони банківської таємниці відображено і в ст. 857 Цивільного кодексу Російської Федерації, в якій зазначено:

- а) банк гарантує таємницю банківського рахунку і банківського вкладу, операцій за рахунком і відомостей про клієнта;
- б) відомості, що становлять банківську таємницю, може бути надано тільки самим клієнтам та їхнім представникам;

в) державним органам та їхнім посадовим особам такі відомості можуть бути надані виключно у випадках і в порядку, передбачених законом;

г) у разі розголошення банком відомостей, що становлять банківську таємницю, клієнт, права якого порушено, мають право вимагати від банку відшкодування заподіяної шкоди.

Важливе значення (щодо доступу до конфіденційної інформації у банківській системі з метою боротьби з відмивання «брудних» грошей) мало підписання і ратифікація Конвенції ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних і психотропних речовин, прийнятої 19 грудня 1988 р. у Відні, згідно з якою недобросовісне використання банківської таємниці визнано як умова, що сприяє легалізації «брудних» грошей. Держави-учасниці, які ратифікували цю Конвенцію, домовилися пом'якшити режим конфіденційності банківської інформації. Зокрема, зобов'язалися надавати взаємну юридичну допомогу, у тому числі відносно секретної інформації, у справах, пов'язаних із обігом наркотичних і психотропних речовин.

У звіті «Поліпшення доступу до банківської інформації з метою оподаткування», який опубліковано 12 квітня 2000 р. Комітетом із фіскальних справ Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), вперше всі 29 країн - членів ОЕСР виступили за необхідність надавати податковим органам інформацію, що є банківською таємницею.

Привертає увагу розширення міжнародного і європейського співробітництва у сфері боротьби з легалізацією кримінальних грошей. У документі, прийнятому Базельським комітетом з банківського нагляду від 12 грудня 1988 р., сформульовано основні принципи боротьби з «відмиванням» грошей через фінансову систему, а в жовтні 2001 р. Базельський комітет затвердив рекомендації щодо Стандартів банківського нагляду «Належне ставлення банків до клієнтів». Банки повинні докладати значні зусилля щодо ідентифікації клієнтів, відмовляти в угодах, пов'язаних з «відмиванням» грошей, відмовлятися від практики відкриття анонімних рахунків, співробітничати з правоохоронними органами в рамках правил, що стосуються збереження в таємниці банківських операцій. Віденська конвенція ООПІ 1988 р., Страсбурзька конвенція Європейського Союзу про відмивання, відстеження, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 липня 1990 р., присвячені боротьбі з торгівлею наркотиками, також визначили

заходи з боротьби з організованою злочинністю і «відмиванням» злочинно отриманих коштів від торгівлі наркотиками.

У рекомендаціях Міжнародної групи із боротьби з «відмиванням брудних» коштів (РАТР) наголошено на необхідності посилення правового механізму боротьби з незаконно отриманими коштами; підвищення ролі банківської системи в цій справі та розширення міжнародного співробітництва. У цьому контексті актуальним є питання щодо банківської таємниці. Керуючись рекомендаціями РАТР, практично у всіх розвинутих країнах скасовано обмеження щодо банківської таємниці, особливо коли йдеться про легалізацію «брудних» грошей.

Останнім часом в багатьох європейських країнах прийнято спеціальне законодавство, пов'язане зі сферою боротьби з «відмиванням капіталів», і це знайшло конкретне відображення в нормах, що стосуються режиму банківської таємниці. А саме, спеціальним адміністративним органам кредитні установи повинні повідомляти про суми, які викликають підозру щодо проведення розрахунків за наркотики чи за інші злочинні види діяльності. Отже, професійна таємниця банкірів обмежена, і в разі проведення банком сумнівної операції без повідомлення про це компетентні органи банк та його службовці можуть бути притягнуті до відповідальності. Так, у Швейцарії з 1998 р. діє спеціальна конвенція, яка зобов'язує банки повідомляти швейцарські власті про сумнівні фінансові операції, вести боротьбу з фактами «відмивання брудних» грошей. За приховування такої інформації банкіри підлягають відповідальності у вигляді штрафу - 50 тис. франків або звільненню, а також відкликання ліцензії на банківську діяльність для банку, а з банків стягується штраф 10 млн франків.

У Німеччині діє закон щодо «відмивання» грошей, метою якого є полегшення процедури виявлення доходів, отриманих шляхом здійснення тяжких злочинів, створення перешкод для «відмивання» грошей, а також сприяння викриттю структур організованої злочинності. Його суть зводиться до того, щоб зобов'язувати банки ідентифікувати операції своїх клієнтів на суму понад 20 тис. євро. За американськими законами всі банки, які знаходяться на території США, автоматично підключаються до спеціальної комп'ютерної системи податкового відомства держави. Інформація про платіж, що перевищує 10 тис. доларів, за цією системою автоматично потрапляє і до податківців. Крім того, всі банки одержують стандартні форми, за якими вони зобов'язані повідомляти безпосередньо

уряд про всі проводки готівки на суму понад 3 тис. доларів, незалежно від того, викликають вони підозру чи ні. Винні в порушенні цієї вимоги можуть каратися до 10 років позбавлення волі.

Американські банки нині зобов'язані інформувати правоохоронні органи про всі підозрілі операції, що стосуються країн із так званого «чорного списку». Крім того, уряди США та економічно розвинутих країн рекомендують міжнародним фінансовим організаціям обмежити фінансову допомогу країнам, які не протидіють відмиванню брудних грошей.

Отже, інститут банківської таємниці в зарубіжному законодавстві не може слугувати захисту відверто «брудних» грошей і потребує належної уніфікації вимог щодо додержання й обмеження банківської таємниці.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Дайте визначення суті банківського права провідних зарубіжних країн.
2. Назвіть основні джерела банківського права провідних зарубіжних країн.
3. Охарактеризуйте банківську систему Великобританії.
4. Чим відрізняється банківська система Німеччини від банківської системи Японії?
5. Які особливості побудови банківського нагляду в різних країнах?
6. Яка побудова кредитно-банківської системи Франції?
7. Як питання банківської таємниці відображено в законодавстві західних країн?
8. Що ви знаєте про відповідальність за розголошення банківської таємниці в розвинутих країнах?
9. Назвіть структуру банківської системи Росії.
10. Які особливості побудови Федеральної резервної системи США?

Рекомендована спеціальна література

1. *Агарков М. М.* Основы банковского права: Курс лекций - М: БЕК, 1994.
2. *Алексеев М. Ю.* Рынок ценных бумаг,- М.: Финансы и статистика, 1992.
3. *Алексеева Д. Г.* Банковское право: Схемы и комментарии - М., 2003.
4. *Алехин Б. И.* Рынок ценных бумаг - М.: Финансы и статистика, 1991.
5. *Алисов Е. А.* Правовое регулирование валютных отношений в Украине.-Х.: Консум,1998.
6. *Балабанов И. Т.* Валютный рынок и валютные операции в России- М.: Финансы и статистика, 1994.
7. *Банківський менеджмент: Підручник / За ред. О. А. Кириченка, В. І. Мітенка- К.: Знання, 2005.*
8. *Банківське законодавство України - К.: Юрінком Інтер, 2006.*
9. *Банки Львова: минуле і сучасне / За ред. Я. В. Грудзевича і З. М. Комаринської-Л.: ЛБ1 НБУ, 2002.*
10. *Банковское право Российской Федерации. Особенная часть 1 / Отв. ред. Г. А. Тосунян.- М.: Юрист, 2001*
11. *Банковское право: Учебник / отв. ред.: А. Г. Алексеева, С. В. Пихтин.- М.: Юрайт, 2009.*
12. *Банки и банковское дело: Учебн. пособие / Под ред. проф. И. Т. Балабанова- Питер, Санкт-Петербург, 2001.*
13. *Банковское право США / А. М. Поллард, Ж. Г. Пассейк, К. Х. Эллис и др.- М.: Прогресс, 1992.*
14. *Банковское право Европейского Союза - М.: Статут, 2000.*
15. *Баринов В. Т.* Справочная книга инспектора валютных операций коммерческих банков - М.: Менатеп-информ, 1995.
16. *Белов В. А.* Ценные бумаги: вопросы правовой регламентации,- М.: Гуманзание, 1993.
17. *Бирюков П. Н., Карасева М. В.* Основы банковского права Российской Федерации: Учебн. пособие-Воронеж, 1996.
18. *Бобраков Ю.* США: Центральный банк и экономика - М.: Наука, 1988.
19. *Братко А. Г.* Банковское право (теория и практика).- М.: Приор, 2000.
20. *Басова И., Петрова Н.,* Ценные бумаги: рынок, операции, учет.- Х., Фактор, 2009.
21. *Бугулов В. М., Бугулова Т. В.* Національний банк та його операції - К.: МАУП, 1997.
22. *Бинина М. К.* Валютный рынок - М.: АО «ДИС», 1995.
23. *Бухвальд Б.* Техника банковского дела-М.: Финансы, 1994.
24. *Валютный рынок и валютное регулирование: Учебное пособие / Под ред. И. Н. Платоновой-М.: БЕК, 1996.*
25. *Валютный портфель: Книга финансиста: Книга коммерсанта / А. В. Аникин, Н. В. Гусев, Р. Х. Дахаев и др - М.: Соминтек, 1995.*
26. *Васильченко З. М.* Комерційні банки: реструктуризація та реорганізація- К.: Кондор, 2003.

27. *Валютные операции: порядок осуществления и учет* / Под ред. Я. Кавторева- Харьков: Фактор, 2009.
28. *Васюренко О. В.* Центральный банк в системе кредитно-финансовых отношений,-Х., 1996.
29. *Васюренко О. В.* Банківські операції. Навчальний посібник - К.: Знання, 2006.
30. *Васюренко О. В.* Банківський менеджмент - К.: Академія, 2006.
31. *Василищен Э. Н.* Регулирование деятельности коммерческого банка-ми Финстатинформ, 1995.
32. *Васенко В. К.* Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності - К., 2004.
33. *Ващенко Ю. В.* Банківське право - К.: Центр навчальної літератури, 2006.
34. *Вишневський А. А.* Банковское право Англии-М.: Статут, 2000.
35. *Вітлінський В. К.* Кредитний ризик комерційного банку.- К.: Знання, 2000.
36. *Влада, банки, бізнес: політекономія взаємодії та розвитку* - К.: Агіка, 2002.
37. *Волынский Н. И.* Кредит в условиях современного капитализма - М.: Финансы и статистика, 1996.
38. *Вступ до банківської справи* / Відпов. ред. М. І. Савлук - К.: Лібра, 1998.
39. *Гавалда К., Стуфле Ж.* Банковское право- М.: Финстатинформ, 1996.
40. *Годме Поль-Мари.* Финансовое право-М.: Прогресе, 1978.
41. *Гетьман В. П., Килимник Ю. В.* Національний банк у системі влади,- К., 1997.
42. *Гіленко І., Кириченко О., Ятченко А.* Банківський менеджмент- К.: Основи, 1999.
43. *Голубович А. Д.* и др. Валютные операции в коммерческих банках- М.: Менагеп, 1994.
44. *Гражданско-правовое* регулирование банковской деятельности - М., 1994.
45. *Грушко В. І.* Банківський нагляд: Навч. посібник - К.: ЦУЛ, 2004.
46. *Гуревич И. С.* Очерки советского банковского права.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959.
47. *Давид Р.* Основные правовые системы современности,- М.: Прогресс, 1988.
48. *Деньги. Кредит. Банки: Учебник для вузов* / Под ред. О. И. Лаврушина.— 2-е изд - М.: Финансы и статистика, 2003.
49. *Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика* / Э. Дж. Долан, К. Д. Кэмпбелл, Р. Дж. Кэмпбелл,- М., 1996.
50. *Деятельность* банков, современный опыт США / Сост. С. С. Дзарасов.-М.: АЙСи-банк, 1992.
51. *Дзюблук О. В.* Комерційні банки в умовах переходу до ринкових відносин-Тернопіль, 1996.
52. *Дзюблук О. В.* Валютна політика - К.: Знання, 2007.

53. *Дмитриев М., Травин Д.* Российские банки на исходе золотого века- СПб.: Норма, 1996.
54. *Сгоричева С Б.,* Організація діяльності банків у зарубіжних країнах.- К.: ЦУЛ, 2006.
55. *Ефимова Л. Г.* Банковское право: Учебн. и практ. пособие,-М.: БЕК, 1994.
56. *Ефимова Л. Г.* Сборник образцов банковских документов - М: ИНФРА, 1995.
57. *Жуков А. И.* Услуги коммерческих банков: Зарубежный опыт и практика- М.: А. О. Консалтбанкир, 1995.
58. *Жуков Е. Ф.* Ценные бумаги и фондовые рынки- М.: Банки и биржи, 1995.
59. *Завальна Ж. В., Старинський М. В.* Валютне право України: Навчальний посібник - 2-ге вид.- Суми: Університетська книга, 2006.
60. *Закон України «Про банки і банківську діяльність»,* Науково-практичний коментар / За заг. ред. Голови НБУ В. С. Стельмаха - К.: Видавничий дім, 2006.
61. *Заверуха І. Б.* Банківське право: Навч. посібник-Л.: Астролябія, 2002.
62. *Захарова Н. Н.* Кредитный договор- М., 1996.
63. *Иванов А. Н.* Обращение и регистрация ценных бумаг- М.: Цифра, 1996.
64. *Иванов В. М., Софіщенко І. Я.* Грошово-кредитні системи зарубіжних країн,- К.: МАУП, 2001.
65. *Кравченко Ю. Я.* Ринок цінних паперів: Навчальний посібник- К.: КНД, 2008.
66. *Карманов Е. В.* Банковское право Украины - Х.: Консум, 2000.
67. *Капран В. І.* Банківські операції -К.: ЦНЛ, 2006.
68. *Ковальчук А. Т.* Банківський кредит: правові засади повернення.- К.: Знання, 2001.
69. *Качан О. О.* Банківське право -К.: Вид-во «Школа», 2004.
70. *Ковальчук А. Т.* Правове забезпечення кредитної діяльності - К.: Парламентське вид-во, 2003.
71. *Коваленко В. В.* Центральний банк і грошова кредитна політика держави,- К.: Знання, 2006.
72. *Козюк В. В.* Незалежність центральних банків.-Т.: Карт-бланш, 2004.
73. *Козюк В. В.* Сучасні центральні банки: середовище, функціонування та монетарні рішення.- Тернопіль: Астон, 2001.
74. *Рид Э., Коттер Р., Гилл Э., Смит Р.* Коммерческие банки / Под ред. В. М. Усоскина-М.: СП «Космополис», 1991.
75. *Корриган Э.* Центральные и другие банки: размышления о путях создания банковской системы рыночного типа // ЭИЖ - 1990 - № 46.
76. *Кох, Тимоти У.* Управление банком / Пер. с англ.- Уфа: Спектр, 1993.
77. *Юючников И. К, Торкановский В. С.* Коммерческие банки США в системе государственно-монополистического капитализма.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1982.
78. *Кураков Л. П., Тимирясов В. Л., Кураков В. Л.* Современные банковские системы: Учебн. пособие.— 3-е изд - М.: Гелиос АРВ, 2000.
79. *Коровська Р. Р., Павлишин О. П., Хміль Л. М.* Банківські операції- К.: УБУ НБУ «Знання», 2010.
80. *Косова Т. В.* Центральний банк і грошово-кредитна політика: Навч. посібник - К.: ЦНЛ, 2011.

81. *Костюченко О. А.* Банківське право.- 4-те вид - К.: А.С.К., 2006.
82. *Кормом Ю.* Банки на фондовом рынке,- М.: Дело, 2002.
83. *Кротюк В. Л.* Національний банк-центр банківської системи України.- К.: Ін Юре, 2000.
84. *Лагутін в. д.* Кредитування: Теорія і практика - К.: Знання, 2001.
85. *Лысенков Ю., Камбулов Д.* Фондовый рынок - К., 1996.
86. *Макогон Ю. В., Булатова Е. В.* Международный банковский бизнес: Учебн. пособие - К.: Агіка, 2003.
87. *Матвієнко В.* Держава і банки -К., 1996.
88. *Матвієнко В.* Роздуми банкіра-К.: Наукова думка, 2002.
89. *Маркова О. М, Сахарова Л. С, Сидоров В. Н.* Коммерческие банки и их операции - М.: Банки и биржи, 1995.
90. *Масленников Ю. С., Тавасиев А. М.* Банковский партнер предприятия- М.: Юнити, 2000.
91. *Масленников В. В.* Зарубежные банковские системы,- М.: Элит, 2001.
92. *Матук Ж.* Финансовые системы Франции и других стран - В 2-х т- М.: АО Финстатинформ, 1994.
93. *Мельник П. В., Тарангул Л. Л., Гордей О. Д.* Банківські системи зарубіжних країн.- К.: Алерта, 2010.
94. *Миловидов В. Д.* Современное банковское дело: Опыт организации и функционирования банков в США - М.: Изд-во Моек, ун-та, 1992.
95. *Мирун Н. И., Герасимович А. М.* Банковское обслуживание предприятий и населения - К., 1996.
96. *Миркин Я. М.* Ценные бумаги и фондовый рынок - М.: Перспектива, 1995.
97. *Мишкін Ф. С.* Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків.- К.: Основи, 1999.
98. *Міценко В. І., Кротюк В. Л.* Центральні банки: організаційно-правові засади - К.: Знання, 2004.
99. *Монетарна політика НБУ: сучасний стан та перспективи змін / За ред. В. С. Стельмаха - К.: Університет банківської справи, 2009.*
100. *Мусатов В. Т* Фондовый рынок: Инструменты и механизмы.- М.: Междунар. отношения, 1991.
101. *Настольная книга валютного дилера - К., 1994.*
102. *Національний банк та грошово-кредитна політика / За ред. А. М. Мороза і М. Ф. Пуховкіної- К.: КНЕУ, 2005.*
103. *Олейник О. М.* Основы банковского права- М.: Юрист, 1997.
104. *Операції комерційних банків / Р. Коцовська, В. Ричаківська, Г. Табачук та ін - 3-тє вид -К.: Алерта, 2003.*
105. *Орлюк О. П.* Теоретичні питання банківського права і банківського законодавства - К.: Юрінком Інтер, 2003.
106. *Орлюк О. П.* Банківська система України: правові засади організації- К.: Юрінком Інтер, 2003.
107. *Орлюк О. П.* Банківське право України - К.: Юрінком Інтер, 2003.
108. *Основы банковского дела / Под ред. А. М. Мороза - К.: Лібра, 1994.*
109. *Пластиковые карты,- 2-е изд- М.: Банковский деловой центр, 1998.*

- ПО. Поляков В. П., Московкина Л. А. Структура и функции центрального банка: Зарубежный опыт - М.: ИНФРА, 1996.
111. Полфреман Д., Форд Ф. Основы банковского дела.— М.: ИНФРА, 1996.
112. Правовые основы банковской деятельности: Учебное пособие / Хау Р., Райс П., Козлов Н. и др., - М.: Белые альфы, 1995.
113. Рудый К. В. Финансово-кредитные системы зарубежных стран. - М.: Новое Знание, 2003.
114. Саперов С. А. Банковское право: Теория и практика - М., 2003.
115. Семенкова Е. В. Операции с ценными бумагами - М.: Перспектива, 1997.
116. Словинский В. Н. Ценные бумаги: иллюзии и реальность, - Донецк, 1998.
117. Дж. Ф. Синки мл. Управление финансами в коммерческих банках - М., 1994.
118. Смирнова Л. Р. Банковский аудит - М.: Финансы и статистика, 2001.
119. Споры с участием банков: Сб. документов - М., 2000.
120. Суконин Н. Банковское дело в России - СПб.: Русская речь, 1879.
121. Топорнин Н. Б. Организационно-правовые основы банковской системы Великобритании: взгляд из России / В кн. «Иностранные инвестиции в странах СНГ и Великобритании», - М., 1992.
122. Тосуян Г. А., Викулин А. Ю. Деньги и власть - М.: Дело, 2000.
123. Тосуян Г. А. Банковское дело и банковское законодательство в России. - М.: Дело ЛТД, 1995.
124. Усокин В. М. Современный коммерческий банк: управление и операции - М.: ИПЦ «Вазар Ферро», 1994.
125. Уайтинг Д. П. Осваиваем банковское дело. - М.: «Банки и биржи». - Изд. Об. «Юнити», 1996.
126. Фролов С. Ф., Деркач М. А. Банківська справа: Навч. посібник - Суми, 2001.
127. Філіпенко Т. В. Правове регулювання валютного ринку України, - Донецьк, 2010.
128. Хозяйственное право: Учебник / Под ред. акад. В. К. Макутова. - К.: Юринком Интер, 2002.
129. Челноков В. Банки и банковские операции, - М., 1998.
130. Чернадчук Т. О. Основы валютного права України: Навч. посібник - Суми, 2009.
131. Шамова І. В. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн - К.: КНЕУ, 2001.
132. Шалашов В. П. Валютное регулирование и валютные расчеты в Российской Федерации - М.: Интел-синтез, 1996.
133. Ширинская Е. Б. Операции коммерческих банков и зарубежный опыт. - 2-е изд. - М.: Финансы и статистика, 1995.
134. Щербакова Г. Н. Банковские системы развитых стран. - М.: Экзамен, 2002.
135. Эриашивили Н. Д. Банковское право - 5-е изд. - Закон и право. - М., 2007.
136. Ющенко В., Міщенко В. Валютне регулювання - К.: Знання, 1999.